

EN HONNÖR FÖR KRIGSTIDSMODET

Glömda banbrytare

LANDSORTSPRESSENS RABULISTER

Violas världar

BARNBÖCKER OCH STORPOLITIK

2024

MEDIEHISTORISK ÅRSBOK

2024

MEDIEHISTORISK ÅRSBOK

2024

MEDIEHISTORISK ÅRSBOK

Redaktör:
Anders Franck
anders.franck@outlook.com

Redaktionsråd:
Professor Ulla Carlsson
Professor Marie Cronqvist
Docent Kristina Lundgren
Docent Birgitta Ney
Professor Henrik Örnebring

Mediehistorisk årsbok 2024
Anders Franck (red.)

Vinjett-teckningar omslag och titelsida: Björn Berg
Omslagets framsida: Modetidningarna i Sverige varnade under
andra världskriget sina kvinnliga läsare för klädsel som skulle kunna
verka utmanande – men rekommenderade dem också att vara
uppmärksamma på risken för att de militärinspirerade plagg
som var vanliga skulle maskulinisera dem. Fotograf okänd.
Bilden hämtad från magasinet *Stil*.

© Författarna och Svensk Mediehistorisk Förening
Eftertryck utan författarnas och föreningens medgivande förbjudes.

ISSN 0282-020X
Produktion: eddy.se ab, Visby 2024
Tryck: Print Best (Estland) 2024, i samarbete med Printpool
Utgivare: Svensk Mediehistorisk Förening
www.mediehistoria.se

Föreningen Sveriges tidningsmuseum 1947–1948
Föreningen Sveriges pressmuseum 1948–1960
Föreningen Sveriges pressarkiv och pressmuseum 1961–1974
Föreningen Pressarkivets vänner 1975–1999
Svensk Presshistorisk Förening 1999–2018
Svensk Mediehistorisk Förening 2019–

Innehåll

Förord 7

Emma Severinsson

Planhushållning i garderoben 9
Modejournalistik under andra världskriget

Bo Andér

Inte bara *Aftonbladet* 31

Åke Pettersson

Orbáns megafoner 43

Dan Sjögren

Från *Dagens Nyheter*s utsände världsnomad 67

Malin Wahlstedt

”Vet du, jag passar inte till riktig journalist!” 83

Lars Gunnar Erlandson

Journalisternas väckarklockor 107

Nils Funcke

Korset, svärdet och tryckfriheten 131

Börje Andersson

Göteborgske *Spanaren* 143

Ulla Carlsson

Yttrandefrihet grundval för mänskliga rättigheter 149

Anders Franck

Piraten och pressen 173

Lars Ljunggren

Slutpunkten för stormaktsväldet 185

Peter Dahlén

Landssorg vid radioapparaterna 205

Drottning Victorias död och begravning

Svensk Mediehistorisk Förening 227

Årsberättelse för 2023

Medlemsförteckning 233

Förord

Kristidsspegling, rabulistjournalistik och yttrandefrihetskamp. Det är tre av de traditionsenligt blandade ämnen som med varierande infallsvinklar den här gången behandlas i *Mediehistorisk årsbok*.

Svensk press under andra världskriget är ett vidsträckt forskningsfält. Därifrån lämnar Emma Severinsson i sitt inledande bidrag en färsk rapport. Hon har studerat de modetidningar som under de oroliga åren i slutet av 1930- och början av 1940-talet var landets ledande – och i de maningar till resurshushållning i garderoben som de riktade till sina läsare upptäckt starka beröringspunkter med dagens ”recession core”.

Bo Andér förflyttar sig sedan ytterligare ett sekel bort och synar kritiskt föreställningen om Stockholms ensamrätt till ryktet som utgivningsort för de moderna, djärvt och ofta satiriskt ifrågasättande dagstidningar som på 1830-talet växte fram i Sverige. De fick, understryker han, på landsbygden snart många inte mindre dristiga efterföljare.

Åke Pettersson har följt den utveckling som på medieområdet under de senaste decennierna ägt rum i Viktor Orbáns Ungern och om vars konsekvenser landets placering i World Press Freedom Index talar ett lika tydligt som nedslående språk, Dan

Sjögren återvänder till en tankeväckande serie reportage av Harry Martinson och Malin Wahlstedt porträtterar sin mor-mor Viola – barnboks-författaren som blev utrikeskorrespondent.

Lars Gunnar Erlandson reflekterar över den roll som nyhetsbyråerna under nästan ett par århundraden spelat för inte bara journalister utan också politiker, diplomater och börsmäklare. Nils Funcke påminner om några av de publicistiska provokationer tack vare vilka vägen mot en tryckfrihet värd namnet har kunnat röjas. Börje Andersson undrar hur framtidens mediehistoriker kommer att beskriva den ideella nättidningen *Spanaren*.

Ulla Carlsson pekar på vad hon betecknar som en av de viktigaste förutsättningarna för att den internationella pressfrihetsdagen 1993 skulle kunna proklameras – FN:s deklaration om mänskliga rättigheter, och undertecknad gör ett försök att kartlägga Fritiof Nilsson Piratens mer eller mindre överraskande förbindelser på tidningsmarknaden.

Den gamla Hansastaden Wismar i östra Tyskland var under 1800-talets sista och 1900-talets första år runt om i världen en rubrikernas ort. Lars Ljunggren berättar varför – och vilka uttryck uppmärksamheten i spalterna närmare bestämt tog sig. Peter Dahlén dokumenterar slutligen händelseförloppet kring ett rituellt evenemang i ett tidigt skede av svensk etermediehistoria: Radiotjänsts utsändning av drottning Victorias begravning.

Anders Franck, årsboksredaktör

Emma Severinsson

Planhushållning i garderoben

Modejournalistik under andra världskriget

I spåren av ransonering och materialbrist under andra världskriget uppmanade modetidningarna svenskarna att hushålla med sina resurser och planera nyinköp noga. I stället för att som vanligt locka med nya varor rådde de nu läsarna att återbruka och sy om sina befintliga plagg. Men ju längre kriget pågick desto tydligare syntes en längtan efter mer flärdfullhet, färg och glädje i modet.

De första åren under 2020-talet har kantats av kriser som avlöst varandra: coronapandemin, kriget i Ukraina och lågkonjunktur. Frågan om ”det glada 20-talet” skulle göra comeback när det gått hundra år sedan sist kom av sig redan några månader in i det nya decenniet. Pandemin tvingade många att arbeta hemma och sociala tillställningar uteblev. Konsumtionen av funktionsplagg och mjukiskläder ökade eftersom färre såg anledningar till att klä sig i något annat när den mesta tiden tillbringades i hemmet. När restriktionerna lättade fanns det hos många en längtan efter att få använda de plagg som hängt

oanvända i garderoben. Modet avspeglade förhoppningarna om att återgå till ”det vanliga livet” och en festligare tillvaro med starka färger, korsetter, glitter, cut outs, spets och tyll. Men snart – när lågkonjunkturen var ett faktum – fick allt fler mindre pengar i plånboken och andra trender kunde skönjas. Flera influencers började tipsa om ”kapselgarderober” med få plagg som kunde kombineras med varandra. En mer minimalistisk stil tog plats med enkla kläder i neutrala färger som inte var lika känsliga för modets svängningar. Second hand- och återbrukstrenden som varit påtaglig i flera år blev nu en nödvändighet för många och stora second hand-kedjor vittnade om ökande försäljningssiffror.

Flera försök har gjorts att fånga konsumtionsbeteenden och modemässiga förändringar i kristider och bland annat har olika modeller utarbetats för att förklara dessa. Kalsongindex gör gällande att män använder färre underkläder i en tid av kris eftersom det är lättare att spara in på det som inte syns utåt. En annan teori gör gällande att kjolarna blir kortare under ekonomiska kriser på grund av materialkostnader. Ytterligare en förklaringsmodell pekar på att kjolarna blir längre i tider av lågkonjunktur. Män tenderar i kristider att köpa fler slipsar för att visa att de arbetar hårt, enligt en annan teori. Slipsarnas bredd har också använts för att identifiera konjunkturskiftningar där det finns en föreställning om att män väljer smalare slipsar när de har mindre pengar i plånboken. Förklaringsmodellerna är svåra att verifiera och flera av dem är lätta att slå hål på; till exempel kan man efter en överblick över 1900-talets kjollängder snabbt konstatera att huruvida fällen närmar sig golvet eller inte säger föga om det ekonomiska läget. Modeteoretikern Valerie Steele menar också att modehistoriska förändringar aldrig enbart är effekter av världsomvälvande händelser som till exempel krig.¹ Det är dock påtagligt att kriser av olika

---

¹ Valerie Steele, *Paris Fashion: a cultural history*, Oxford: Berg, 1998, s. 39.

slag har påverkan på förhållningssättet till mode och även till viss del på hur mode tar sig uttryck.

Vid andra världskrigets utbrott var det moderna konsumtionssamhället i en västerländsk kontext under utveckling vilket påverkade framställningen av kroppar och mode.² Andra världskriget har i internationell forskning lyfts fram som det första kriget i historien som helt utkämpades mellan konsumtionssamhällen. Perioden var viktig för hur konsumtionen utvecklades under 1900-talet.³ Förutsättningarna för modet ändrades radikalt. Ransonering, ockupationen av modets huvudstad Paris och en kringskuren ekonomi för många påverkade möjligheterna att konsumera men också förhållningssättet till mode. Tidens modejournalister var tvungna att förhålla sig till förändringarna och samtalet om mode i modetidningarna kom att förändras. I denna artikel undersöks hur modet beskrevs i relation till världsläget under kriget. Kunde mode vara relevant i en tid av kris? Hur förväntades svenskarna klä sig när livet förändrats och samhällsutvecklingen var osäker?

Mode i folkhemmet

Denna artikel bygger på ett utsnitt ur ett större forskningsprojekt med arbetstiteln ”Mode i folkhemmet 1930–1990” som ska resultera i en monografi. För att fånga hur folkhemmets ideal påverkade modet använder jag olika typer av tryckt material men framförallt mode- och branschtidningar. Denna delstudie om mode under andra världskriget bygger på artik-

---

² Melissa A. McEuen, *Making war, making women: femininity and duty on the American home front, 1941–1945*, Athens: University of Georgia Press, 2011, s. 133.

³ Hartmut Berghoff, ”Consumption on the home front during the second world war: a transnational perspective”, i *The consumer on the home front: Second World War civilian consumption in comparative perspective*, Hartmut Berghoff, Jan L. Logemann & Felix Römer (red.), Oxford: Oxford University Press, 2016, s. 6–7.

lar och material från *Stil*, *Bonniers månadstidning*, *Femina* och *Mannamodet*.

I början av 2000-talet var veckotidningar ett källmaterial som flera historiker kom att intressera sig för.⁴ Historikern Ulrika Holgersson betonar att veckopressen har en unik position som historisk text eftersom den synliggör vilka gränser som funnits för människor att forma sina identiteter vid en viss tidpunkt.⁵ Modetidningarna, som precis som veckopressen kan ge viktiga insikter i fråga om hur normer och värderingar om bland annat klass, kön och sexualitet, har främst under de senaste åren intresserat historiker.⁶ För att förstå hur mode har cirkulerats och medierats historiskt är tidningarna centrala. Idag har vi ett mer splittrat medielandskap med fler aktörer, inte minst sociala medier och influencers, än under 1900-talet då modetidningarna hade en viktig roll när det gällde att ge konsumenterna råd och förmedla och tolka mode. Redaktio-

---

⁴ Bland andra Marie Cronqvist, *Mannen i mitten: ett spiondrama i svensk kalla-krigs-kultur*, Stockholm: Carlsson, 2004, Ulrika Holgersson, *Populärkulturen och klassamhället: Arbete, klass och genus i svensk dampress i början av 1900-talet*, Stockholm: Carlsson, 2005, Lina Sturfelt, *Eldens återsken: första världskriget i svensk föreställningsvärld*, Lund: Sekel, 2008, Helena Tolvhed, *Nationen på spel: Kropp, kön och svenskhet i populärpressens representationer av olympiska spel 1948–1972*, Umeå: h:ström Text & kultur, 2008 och Eva Blomberg, *Vill ni se en stjärna? Kön, kropp och kläder i Filmjournalen 1919–1953*, Lund: Nordic Academic Press, 2006.

⁵ Ulrika Holgersson, *Klass: Feministiska och kulturanalytiska perspektiv*, Lund: Studentlitteratur, 2011, s. 33.

⁶ Se bland annat Gudrun Andersson, "Too anxious to please: moralising gender in fashion magazines in the early nineteenth century", *History of Retailing and Consumption*, nr 3, 2020, Ulrika Kyaga, *Swedish fashion 1930–1960: rethinking the Swedish textile and clothing industry*, Stockholm: Department of Media Studies, Stockholm University, 2017, Leif Runefelt, *Den magiska spegeln: kvinnan och varan i pressens annonser 1870–1914*, Lund: Nordic Academic Press, 2019, Emma Severinsson, "Det finns fashion i allt – Svenska modetidningar och modets demokratisering" i *Modevetenskap – nya perspektiv på mode, stil och estetik*, Emma Severinsson & Philip Warkander (red.), Stockholm: Appell förlag, 2021 och Lisa Svensson, "Representationer av mode och kläder i Boyes magasin åren 1818–1824" i *Arr: idéhistorisk tidskrift*, nr 1–2, 2020.

nerna hade makten att välja vilka designers och vilka kläder som lyftes fram och därmed exponerades för konsumenterna.⁷ Förhållandet mellan modebranschen och modetidningar har beskrivits som symbiotiskt. Modetidningar behöver modebranschen för att ha något att skriva om och branschen behöver tidningarna för att nå ut till potentiella konsumenter. Efter första världskriget fick modejournalistiken mer utrymme och under de följande decennierna ökade intresset. Under 1930-talet blev smak- och stilfrågor även viktiga inom folkupplysningen. Modejournalistiken fick mer utrymme generellt under detta årtionde.⁸ Utbudet av tidningar som profilerades som just modetidningar blev samtidigt större. Utvecklingen kan ses som en följd av en bredare efterfrågan på veckotidningar och trots ekonomisk kris klarade veckotidningarna sig upplagemässigt.⁹

Gränsen för vad som ska ses som modetidningar är inte helt lätt att dra. En snäv definition skulle vara att tidningar som enbart handlar om mode kan innefattas i genren, men genren är mer komplex än så och få tidningar handlar enbart om mode. En annan aspekt är att modeföretag stod bakom några av modetidningarna under 1900-talet och då är gränsen mellan en modekatalog och en modetidning diffus. Även branschtidningar som syftar till att sprida nyheter och diskutera angelägenheter som berör ekonomisk utveckling eller marknadsföringsstrategier kan ha fungerat som modetidningar för privatpersoner.¹⁰ Branschtidningarna *Textilia* och *Textil och konfektion*

---

⁷ Ane Lyng-Jorlén, *Niche fashion magazines. Changing the shape of fashion*, London: I B Tauri, 2015, s. 3; Yuniya Kawamura, *Modeologi: introduktion till modevetenskap*, Lund: Studentlitteratur, 2017, s. 128.

⁸ Eva Blomberg, *Vill ni se en stjärna?: Kön, kropp och kläder i Filmjournalen 1919–1953*, Lund: Nordic Academic Press, 2006, s. 197.

⁹ Emma Severinsson, 2021 och Roger Bernow & Torsten Österman, *Svensk veckopress 1920–1975*, Stockholm: Forskningsgruppen för samhälls- och informationsstudier, 1978, s. 14–17.

¹⁰ Severinsson, 2021.

har lyfts fram som viktiga för att modeintresserade skulle kunna hålla sig uppdaterade under 1950-talet.¹¹ Förmodligen var det så att branschtidningarna var mer betydelsefulla för dem som var intresserade av herrmode eftersom modetidningar med män som målgrupp var betydligt färre, så också under 1940-talet. För att fånga förhållningssättet till herrmode används i denna artikel delvis branschtidningar eftersom modetidningar riktade till män saknades under 1940-talet. Vad som ses som eller används som modetidningar kan således också vara individuellt. Jag ser modetidningarna och branschtidningarna som delar av ett större mediasystem. Erik Edoff som undersöker boulevardpressen menar att ett sådant system byggs upp av relationerna mellan tidningarna och annonsörerna men inkluderar också personliga relationer till kända personer liksom medias tendens att synliggöra varandra.¹² Modetidningarna är således en del av ett mediasystem som innefattar olika aktörer. För 1940-talet är det också relevant att tala om att material producerat av statliga instanser innefattas i mediasystemet. Samma budskap som staten förmedlade reproducerades nämligen i modetidningarna. Detta diskuteras mer nedan. Modetidningarna är beroende av branschen och av sina läsare, men vad händer med modeförmedlingen i en tid när konsumenterna inte längre har råd att konsumera som tidigare?

"Klädförnuftets kärnpunkt"

I tidningen *Mannamodet*, som gavs ut av Göteborgs Konfektions Aktiebolag (1935–1945), diskuterades 1940 den situation som branschen försatts i efter krigsutbrottet. "Sparandet är en sak på både gott och ont i tider som dessa", resonerade en skribent och menade att återhållsamheten när det kom till att köpa

---

¹¹ Lotta Lewenhaupt, *Modeboken: 1900–2000*, Stockholm: Prisma, 2001, s. 18.

¹² Erik Edoff, *Storstadens dagbok. Boulevardpressen och mediasystemet i det sena 1800-talets Stockholm*, Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2016, s. 21.

kläder kunde påverka branschen. Samtidigt framhölls att det var viktigt att inte låta sig nedslås av dystra framtidsutsikter:

Ännu har krigets följdverkningar endast i begränsad omfattning gjort sig kännbara i vår bransch (...) Vi skola inte tala om, hur det kan komma att bli, ty det vet ingen. Vi skola nöja oss med att konstatera, att även till denna vår- och sommarsäsong erbjuda vi goda kvalitetstyger, gediget material, prima arbete, rikt urval av modeller och modets alla begärliga nyheter. Det kan icke innebära något åsidosättande av den kloka sparsamheten att köpa kläder nu, tvärtom! *Klokt köpa kläder nu!* förefaller oss vara en sund lösén för Eder vår- och sommarkampanj.”¹³

Lösningen var således att vägleda de potentiella kunderna att konsumera på rätt sätt. Strategin var att uppmana kunderna att köpa nya kläder medan plagg av ”förkrigs kvalitet” fortfarande fanns till ett förmånligt pris. Skribenten betonade att försäljarna måste ”tala om för kunderna på ett sådant sätt, att de kan förstå, att det kan vara klokt och sparsamt att köpa kläder nu!”¹⁴ Detta var en tanke som delades av flera andra som var sysselsatta inom branschen men också av modejournalister. Lösningen på de ekonomiska problemen var således inte att helt sluta konsumera utan att använda klädkupongerna rätt. ”När klädransoneringen utbröt var det många herrar, som drog en djup suck av lättnad” enligt Mannamodet 1942. Männen var nöjda eftersom de nu kunde slita ut sina gamla kläder. Fruarna var inte lika nöjda utan menade att det inte fanns anledning att ”ta klädransoneringen till förevändning för lättja och förfall”. I krönikan betonades att det framförallt var kvinnor som såg till att svenska män var välklädda, eftersom varje kvinna visste att en ovårdad man vid hennes sida även skulle få henne att se slafsig ut. ”Det gäller alltså, att mannen inte tillåtes nedsjunka i slö passivitet, bara därför att det är kläd-

---

¹³ ”Sittande kråka får intet...”, *Mannamodet*, Vårspecial, 1940, s. 3.

¹⁴ ”Sittande kråka får intet...”, *Mannamodet*, Vårspecial, 1940, s. 3.

många inte ens tyckt om eller behövt. Nu gällde det att planera och enbart investera i det, som Brunius beskrev som, ”de rätta kläderna”.¹⁷ Brunius ansåg att två kjolar och en jacka ”var ett gott recept” för en god standard. En liten och välplanerad garderob gjorde att den tid som det tog att fundera över vad man skulle ha på sig kunde användas till nyttigare och mer välbehövligt arbete.¹⁸ De kläder som slitits ut har aldrig varit för dyra, menade hon och det fanns inte heller någon anledning till att de som inte hade råd skulle ”föra sig i nya kläder”. Nya kläder kunde vara ett verkligt glädjeämne, både för den som bar dem och för omgivningen, men om nya kläder skulle införskaffas måste det vara rätt typ av kläder.¹⁹ Kvalitet och hållbarhet var honnörsord i modetidningarna under kriget.

Den sparsamhet och planering av inköp som kriget tvingade fram sågs alltså inte alltid som något negativt, istället kunde den nya situationen leda till insikter om hur klädinköp borde hanteras. I *Stil* framhölls att det var nyttigt att ”nödgas upp-täcka, att klädfrågan har andra och allvarligare sidor än ett bortskämt val bland linjer och material”.²⁰ Förnuftiga kläder behövde inte vara nya, fick läsarna veta i *Bonniers månadstidning*, utan plagg av tyger av god kvalitet kunde sprättas upp, tvättas och sys om. Det fanns således ett sparsamhetsideal som skulle gagna den enskilda individen men även samhället i stort och läsarna uppmanades att tänka sig för innan de köpte ylletyg eftersom det behövdes till arméns uniformer.²¹ Istället för att köpa nytt uppmanade modetidningarna läsarna att använda de klänningar, kjolar, kappor och hattar som de redan hade. Om de hade tröttnat på sina kläder kunde dessa förnyas med enkla

---

¹⁷ ”Sänkt standard”, *Bonniers månadstidning*, nr 5, 1940, s. 14.

¹⁸ ”Sänkt standard”, *Bonniers månadstidning*, nr 5, 1940, s. 14.

¹⁹ ”Sänkt standard”, *Bonniers månadstidning*, nr 5, 1940, s. 14.

²⁰ ”Udda eller jämnt? Udda!”, *Stil*, våren och sommaren 1943, s. omärkta.

²¹ ”Vägen tillbaka från överflödet”, *Bonniers veckotidning*, nr 7–8, 1940, s. 10.

medel, såsom broderier eller genom att justera kjollängden.²² ”Nytt” blev ett begrepp som omtolkades och kunde innebära återbruk av äldre plagg eller små uppdateringar snarare än att köpa nyproducerat.²³

I statlig propaganda och upplysning riktad till svenska hushåll under beredskapsåren liknades ofta samhällets försörjning vid ett hushåll och de privata hemmens sparsamhet skulle i förlängningen gagna samhället i stort.²⁴ Elin Gardeström påpekar att det under 1940-talet fanns tankar om att öka medvetenhet om krisen och att det lättast gjordes i en populär form, men utan överdrifter, som var enkel för människor att ta till sig.²⁵ Det drevs statliga kampanjer för att få svenskarna att hushålla med de textilier som redan fanns i hemmet. Situationen var inte unik – runt om i Europa togs initiativ till att begränsa modekonsumtionen. Statliga kampanjer drevs i Storbritannien för att få medborgarna att lappa och laga redan befintliga plagg.²⁶ Denna syn spillde alltså över i det kommersiella materialet. Under 1943 gick *Bonniers månadstidning* så långt att den framhöll att ”det positiva som kriget för med sig är att det inte

---

²² Se till exempel: ”Vägen tillbaka från överflödet”, *Bonniers veckotidning*, nr 7–8, 1940, s. 10, ”Modernt i höst”, *Femina*, nr 12, 1944, s. 20–21, ”Sy nytt av gammalt i garderoben”, *Femina*, nr 12, 1944, s. 44–45 och ”Garderoben fräschas upp”, *Femina*, nr 8, 1945, s. 25.

²³ Jämför Pernilla Rasmussen, ”Återbruk i modegarderoben, ca 1790–1830” i *Historisk tidskrift för Finland*, nr 4, 2015, där samma förhållande till vad ”nytt” innebar återfanns vid 1800-talets början.

²⁴ Johanna Overud, *I beredskap med Fru Lojal: behovet av kvinnlig arbetskraft i Sverige under andra världskriget*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 2005, s. 176.

²⁵ Elin Gardeström, *Reklam och propaganda under svenskt 1930-tal*, Stockholm: Elanders, 2018, s. 184.

²⁶ Julie Summers, *Fashion on the ration: style in the Second World War*, London: Profile Books Ltd, 2016,

Melissa A. McEuen, *Making war, making women: femininity and duty on the American home front, 1941–1945*, Athens: University of Georgia Press, 2011 och Geraldine Howell, *Wartime fashion: from haute couture to homemade, 1939–1945*, Oxford: Berg, 2012, s. 123.

Trots kristider kände många svenskar en längtan efter att uppdatera garderoben och i Femina presenterades förslag på hur det kunde gå till. Broderier, band och fjädrar skulle genast förnya en gammal klänning eller hatt. (Femina, 1945, nr 8, s. 25)

längre finns någonting som är modernt eller omodernt, eftersom vi är avskurna från Paris kommer inga riktlinjer därifrån”.²⁷

Modetidningarnas position mellan konsumenterna och branschen utmanades eftersom de behövde möta läsarnas behov av att återbruka och förnya med små medel, medan modebranschen behövde tidningarna för att nå ut till konsumenterna med sina nyheter. Ransoneringen gjorde också att det inte var realistiskt för modetidningarna att mana till nyinköp för varje säsong. ”Vårdräkten syr ni i år sänsat så att ni kan ha den även nästa år om krisnämnderna

så vill”, rådde en skribent i *Stil* läsarna 1940.²⁸ Det osäkra läget gjorde att det var svårt att sja om modets svängningar framåt och därmed var det säkrast att satsa på kläder som inte blev omoderna kommande säsong. Framförallt var det ekonomiska förutsättningar som begränsade de uttryck modet kunde ta sig, men det fanns också en tanke om att det var olämpligt att sväva ut i en tid då kriget var närvarande och många människor led. I *Stil* resonerades kring tidsandan:

²⁷ ”Värmodeparad i Stockholm och Göteborg”, *Bonniers månadstidning*, nr 4, 1943, s. 24.

²⁸ ”Klädd för en man”, *Stil*, våren och sommaren, 1940, omärkt sida.

Klädd för en man

När den äkta mannen eller fästmannen låg ute i beredskap uppmanades kvinnorna att, i stället för att "klä sig för många män", bara vara tilldragande för honom när han kom hem på permission.
Foto: Constantin Joffé. Stil 1940.

Till aftonklänningarna har man i år sagt: om du ska vara med i sådana här allvarstider blir det allt till att stämma ner tonen en smula. Inga krinoliner, där tre kilometer dyrt siden försvinner som ingenting, inga opassande dekolletage. Raka, strikta kjolar med en liten plissering börjande vid knäna, kan vi möjligen gå med på. Möjligen kan det bli lite vidd att bölja med, när det gäller chiffong och georgette, men då ser det trevligt och sedesamt ut med ett liv av ylle.²⁹

Detta var en uppfattning som många journalister anslöt sig till. Modet borde inte ta sig sådana uttryck att det bröt mot den osäkerhet och rädsla som präglade tiden.³⁰

Tanken att en välplanerad garderob med få plagg som vårdades omsorgsfullt var ekonomisk eftersom den höll längre men också hindrade impulsköp var inte ny under 1940-talet men kom att förstärkas. Efter andra världskriget stod den svenska industrin väl rustad och exporten gynnades av Europas återuppbyggnad vilket var förutsättningen för att bygga upp välfärden. Som en följd av detta höjdes också lönerna flera år framöver, vilket i sin tur ledde till att den privata konsumtionen ökade. Trots de nya förutsättningarna levde sparsamhetsidealen kvar och garderobsplanering blev ett ämne som fick ännu mer utrymme. Under 1950-talet inpräntade modetidningar, rådgivningsböcker och branschorganisationer, som Svenska herrmoderådet, ungdomar, män och kvinnor vikten av att göra välavvägda inköp.³¹ Med avstamp i 1940-talets ofta

---

²⁹ "Klädd för en man", *Stil*, våren och sommaren, 1940, omärkt sida.

³⁰ Emma Severinsson, "Mellan rationalitet och flärd: Modet under andra världskriget", *Historieläraarnas Förenings Årsskrift*, 2022.

³¹ Emma Severinsson, "The Swedish Men's Fashion Council and ambivalence about fluctuations in fashion" i *Gender, Materiality and Politics. Essays on the making of power*, Anna Nilsson Hammar, Daniel Nyström & Martin Albjär (red.), Lund: Nordic Academic Press, 2022, Björn Lundberg & Emma Severinsson, "Mode och medborgarskap: Hur scouterna och Svenska herrmoderådet samarbetade för att styra ungdomar genom stil under 1950- och 1960-talen", *Historisk Tidskrift*, nr 1, 2023 och Emma Severinsson, "Vackra och

framtvingade behov av att planera och minska på onödiga inköp blev garderobsplanering central. Femårsplaner för vad som behövde kompletteras i garderoben borde enligt rådgivare upprättas, kläderna skulle vårdas minutiöst och inga impulsköp var tillåtna. Diskussionerna om hållbarhet och slöseri grundade sig främst i privatekonomiska förutsättningar, men liknar dem som förs idag om att minska konsumtionen av miljö- och klimatskäl.

Färg och fantasi

Modehistorikerna Valerie Mendes och Amy de la Haye menar att mode i fredstid handlar om iögonfallande konsumtion men att det i krigstid istället är nyttobetonat. Det vill säga att det i ekonomiskt osäkra tider passar varken privatekonomin eller samtidens osäkerhet och oro att bära plagg som signalerar lyx och status.³² Precis så som många av de svenska modejournalisterna och även företrädare för branschen delvis förhöll sig till modet under andra världskriget. Men det är inte hela bilden. Ju längre kriget pågick, desto mer framträdde en längtan efter ett färgglatt och fantasifullt mode. I *Stil* 1944 gick det till exempel att läsa: ”Hur ser nu detta vårmode ut, som förts fram i en vild och blodig tid? Det är glatt och bekymmerslöst, med mjuka kvinnliga linjer som en reaktion mot en värld i uniform”.³³ Journalisten betonade att ”det är verkligen roligt att vila sina ögon på de klara vackra färgerna. Över hela världen går denna »färglängtan». I London har man rent av tillsatt ett särskilt färgråd, som ska utpekulera nya och friska nyanser för att glädja de plågade folken, när freden äntligen kommer”. Mode tillskrevs en förmåga att skänka glädje

---

vällädda: Konstruktioner av respektabla svenska kvinnor under 1950-talet” i *Svenska uppfattningar om ras och rasism under efterkrigstiden*, Tobias Hübinette & Peter Wikström (red.), Karlstad: Karlstad University Press, 2023.

³² Valerie Mendes & Amy de la Haye, *Fashion since 1900*, London: Thames & Hudson, 2010, s. 104.

³³ ”Vårmod med färg”, *Stil*, våren och sommaren, 1944, s. omärkt.

och sågs som en spegling av drömmarna om en fredlig framtid. ”Värfågeln borde vara en duva i år men staren och lärkan äro lika välkomna!” utropade *Mannamodet* 1944 och beskrev hur dagarna blev ljusare, och vinden varmare eftersom våren var på intåg oberoende av världsläget. Våren väckte en ”en lust att klä sig i ny skrud.” Optimismen sades höra världsläget till. I en positiv ton meddelades att det inte rådde brist på klädkuponger och att försäljarna därför borde bygga

...vidare med friheten som tema och ledande melodi som hör tiden och vårt svenska kynne till får här ett värtaligt uttryck i kläder som sitter bättre och ledigare, som känns rymligare och trivsammare. De representera den frihetskänsla som vi svenskar lärt oss skatta så högt. När vi på Mannamodets titelsida denna vår valt en känd symbol, Frihetsgudinnan, som motto för vårt tema, så är detta icke förknippat med något politiskt ställningstagande. Vi låter den blott stå som symbol för folkens frihetslängtan och vår förtröstan att ofärdens tid snart skall förbytas i frihet och återuppbyggnad.³⁴

I branschtidningen fanns ett framåtblickande och en tro på branschen som vacklat under kriget. I artikeln sätts likhets-tecken mellan klädernas frihet och den frihetslängtan som präglade svenskarna under kriget. Kläderna var således en symbol för den frihet som nu hägrade. Rymliga, trivsamma och ledigare herrkläder skulle passa den nya tiden. Intressant i sammanhanget är att trivsamhet blev ett av ledorden när herrmode sedan diskuterades under 1950-talet. Det följande decenniet debatterades utmaningen mot den traditionella klädstil som symboliserades av kostymen och den mer frigjorda klädsel som framförallt anammades av ungdomar.³⁵

Modetidningarna var fortsatt populära under kriget, trots att möjligheterna att konsumera nya plagg minskade. Efterfrågan

---

³⁴ ”Frihet, vårens melodi”, *Mannamodet*, vårspecial, 1944, s. 1–2.

³⁵ Severinsson, 2022.

kan ha sin förklaring i att tidningarna kunde, förutom praktiska exempel på hur kläder kunde återbrukas, erbjuda en verklighetsflykt och drömmar om ett annat liv genom plagg som många av läsarna i praktiken inte hade råd att klä sig i enligt senaste modet.³⁶ Romantiken låg i luften, enligt *Femina* 1944, något som sades vara en vanlig företeelse i krigstid eftersom man sökte en motvikt mot den hårda verkligheten. Det fanns en längtan efter att försjunka i romantiska ting, klä sig ljuvt i kapotthattar och klockkjolar som hämtade ur ”gamla franska journaler” från 1800-talets mitt.³⁷ Längtan efter en annan värld kunde vara en längtan efter fred och en ljusare framtid, men även en längtan tillbaka till vad som sågs som en tryggare och mer stabil tid. När freden sedan var ett faktum hade modet ”kraftiga effekter och ytterligheter åt olika håll”.³⁸ I *Stil* beskrevs hur klockkjolar med dramatisk vidd och turnyrdraperingar som flirtade med 1880-talet och vippade bakåt med ”munter frivolitet”. Det har inte gjorts så mycket stimulerande kläder på länge som just nu, anmärkte journalisten, ”trots allt märks det att det blivit fred i världen”.³⁹ I *Femina* konstaterade en skribent 1945 att modet inte genomgått några sensationella förändringar de senaste fem, sex åren och att linjer och snitt sett ungefär likadana ut sedan kriget bröt ut. De nyanskaffningar som gjorts hade inte gjorts av ”modernitetsskäl” utan av behov. Vidare ansåg hon att

---

³⁶ Se till exempel Gunilla Törnvall, ”Ändringsmodeller, byxkjolar och varma pyjamasar: Hemsytt mode under andra världskriget” i *Modevetenskap – nya perspektiv på mode, stil och estetik*, Emma Severinsson & Philip Warkander (red.), Stockholm: Appell förlag, 2021, s. 115, Irene Guenther, *Nazi chic? Fashioning women in the Third Reich*, Oxford: Berg, 2004, s. 269–270, Mila Geneva, ”Vicarious consumption: Fashion in German media and film during the war years 1939–1943” i *The consumer on the home front: Second World War civilian consumption in comparative perspective* och Hartmut Berghoff, Jan Logemann & Felix Römer (red.), Oxford: Oxford University Press, 2017, s. 200–201.

³⁷ ”Kameliadamen inspirerar modet”, *Femina*, nr 6, 1944, s. 18–19.

³⁸ ”Kameliadamen inspirerar modet”, *Femina*, nr 6, 1944, s. 18–19.

³⁹ ”Vem är hon?”, *Stil*, hösten och vintern, 1945, s. omärkt.

ordet ”förkrigs kvalitet” fått en nästan magisk klang. Att det var medelklassens kvinnor som hon utgick ifrån i sin analys är tydligt eftersom hon menade att det före kriget hade varit omöjligt för kvinnorna att bära samma kläder i så många år som de nu tvingats göra.⁴⁰ Under kriget hade kläder således fått vara nyttobetonade medan freden öppnade möjligheten att kläder än en gång skulle få vara mode.

I en jämförelse mellan mode- och branschtidningar framträder just bilden av att de ingår i ett gemensamt mediasystem. Relationen till branschen utmanades när modetidningarna anpassade sig efter konsumenternas kringskurna ekonomi och gav fler tips om återbruk än tidigare. Samtidigt syns samma återhållsamhet i branschtidningarna som uppmanade försäljarna att råda kunderna att satsa på kvalitet och hållbara material. Både branschen och modejournalisterna var tvungna att förhålla sig till de nya samhällsliga förutsättningarna och även till statliga initiativ till att begränsa textilkonsumtionen.

Det går som sagt inte att identifiera en annalkande kris genom att se om kjolfällan kryper upp över eller nedanför knäna, men det är tydligt att det finns vissa likheter mellan 1940-talets kristider och dagens. En situation där många har mindre pengar att spendera gör att återbruk blir ett nödvän-

Med freden kom möjligheter till ett nytt mode och i Femina välkomnades nyheterna från Paris. (Femina, nr 14, 1945, s. omärkt)

⁴⁰ ”Den här är se’n före kriget!”, *Femina*, nr 17, 1945, s. 26.

digt sätt att hushålla med resurserna. Dagens förespråkande av kapselgarderober liknar den garderobsplanering som modejournalister och branschföreträdare manade till under andra världskriget. En hållbar garderob vad gäller kvalitet och mer nedtonade plagg som inte är lika känsliga för modets svängningar var lösningen för att kläderna inte skulle kännas omoderna under kriget. En tanke som finns närvarande även idag i vad som kallas för recession core, det vill säga lågkonjunktursmode. Samtidigt kan mode inte reduceras till att enbart vara kläder, i ett vidare begrepp behöver mode inte vara materiellt. Att bläddra i en modetidning och se hur modet kan komma att te sig i en mer stabil tid kan skänka glädje. I alla fall om vi ska tro 1940-talets hoppfulla modejournalister som önskade sig lite mer flärd i modet.

Referenser

- Andersson, Gudrun, "Too anxious to please: moralising gender in fashion magazines in the early nineteenth century", *History of Retailing and Consumption*, nr 3, 2020.
- Berghoff, Hartmut, "Consumption on the home front during the second world war: a transnational perspective", i *The consumer on the home front: Second World War civilian consumption in comparative perspective*, Hartmut Berghoff, Jan L. Logemann & Felix Römer (red.), Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Bernow, Roger & Torsten Österman, Torsten, *Svensk veckopress 1920–1975*, Stockholm: Forskningsgruppen för samhälls- och informationsstudier, 1978.
- Blomberg, Eva, *Vill ni se en stjärna?: kön, kropp och kläder i Filmjournalen 1919–1953*, Lund: Nordic Academic Press, 2006.
- Cronqvist, Marie, *Mannen i mitten: ett spiondrama i svensk kalla-krigskultur*, Stockholm: Carlsson, 2004.
- Edoff, Erik, *Storstadens dagbok. Boulevardpressen och mediasystemet i det sena 1800-talets Stockholm*, Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2016.

- Gardeström, Elin, *Reklam och propaganda under svenskt 1930-tal*, Stockholm: Elanders, 2018.
- Mila Geneva, "Vicarious consumption: Fashion in German media and film during the war years 1939–1943" i *The consumer on the home front: Second World War civilian consumption in comparative perspective*, Hartmut Berghoff, Jan Logemann & Felix Römer (red), Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Guenther, Irene, *Nazi chic? Fashioning women in the Third Reich*, Oxford: Berg, 2004.
- Holgerrsson, Ulrika, *Populärkulturen och klassamhället: Arbete, klass och genus i svensk dampress i början av 1900-talet*, Stockholm: Carlsson, 2005
- Holgerrsson, Ulrika, *Klass: Feministiska och kulturanalytiska perspektiv*, Lund: Studentlitteratur, 2011.
- Howell, Geraldine, *Wartime fashion: from haute couture to home-made, 1939–1945*, Oxford: Berg, 2012.
- Kawamura, Yuniya, *Modeologi: introduktion till modevetenskap*, Lund: Studentlitteratur, 2017.
- Kyaga, Ulrika, *Swedish fashion 1930–1960: rethinking the Swedish textile and clothing industry*, Stockholm: Department of Media Studies, Stockholm University, 2017.
- Lewenhaupt, Lotta, *Modeboken: 1900–2000*, Stockholm: Prisma, 2001.
- Lundberg Björn & Severinsson, Emma, "Mode och medborgarskap: Hur scouterna och Svenska herrmoderådet samarbetade för att styra ungdomar genom stil under 1950- och 1960-talen", *Historisk Tidskrift*, nr 1, 2023.
- Lynge-Jorlén, Ane, *Niche fashion magazines. Changing the shape of fashion*. London: I B Tauri, 2015.
- McEuen, Melissa A, *Making war, making women: femininity and duty on the American home front, 1941–1945*, Athens: University of Georgia Press, 2011.
- Valerie Mendes, Valerie & de la Haye, Amy, *Fashion since 1900*, London: Thames & Hudson, 2010.

- Johanna Overud, *I beredskap med Fru Lojal: behovet av kvinnlig arbetskraft i Sverige under andra världskriget*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 2005.
- Rasmussen, Pernilla, ”Återbruk i modegarderoben, ca 1790–1830” i *Historisk tidskrift för Finland*, nr 4, 2015.
- Runefelt, Leif, *Den magiska spegeln: kvinnan och varan i pressens annonser 1870–1914*, Lund: Nordic Academic Press, 2019.
- Severinsson, Emma, ”Det finns fashion i allt – Svenska mode-tidningar och modets demokratisering” i *Modevetenskap – nya perspektiv på mode, stil och estetik*, Emma Severinsson och Philip Warkander (red.), Stockholm: Appell förlag, 2021.
- Severinsson, Emma, ”Mellan rationalitet och flärd: Modet under andra världskriget”, *Historielärarnas Förenings Årsskrift*, 2022.
- Severinsson, Emma, ”The Swedish Men’s Fashion Council and ambivalence about fluctuations in fashion” i *Gender, Materiality and Politics. Essays on the making of power*, Anna Nilsson Hammar, Daniel Nyström & Martin Albjär (red.), Lund: Nordic Academic Press, 2022.
- Severinsson, Emma, ”Vackra och välklädd: Konstruktioner av respektabla svenska kvinnor under 1950-talet” i *Svenska uppfattningar om ras och rasism under efterkrigstiden*, Tobias Hübinette & Peter Wikström (red.), Karlstad: Karlstad University Press, 2023.
- Steele, Valerie, *Paris Fashion: a cultural history*, Oxford: Berg, 1998.
- Sturfelt, Lina, *Eldens återsken: första världskriget i svensk föreställningsvärld*, Lund: Sekel, 2008.
- Svensson, Lisa, ”Representationer av mode och kläder i Boyes magasin åren 1818–1824” i *Arr: idéhistorisk tidskrift*, nr 1–2, 2020.
- Summers, Julie, *Fashion on the ration: style in the Second World War*, London: Profile Books Ltd, 2016.
- Tolvhed, Helena, *Nationen på spel: Kropp, kön och svenskhet i populärpressens representationer av olympiska spel 1948–1972*, Umeå: h:ström Text & kultur, 2008.
- Törnvall, Gunilla, ”Ändringsmodeller, byxkjolar och varma pyjamasar: Hemsytt mode under andra världskriget” i *Modevetenskap – nya perspektiv på mode, stil och estetik*, Emma Severinsson och Philip Warkander (red.), Stockholm: Appell förlag, 2021.

Emma Severinsson är fil. dr i historia och lektor i modevetenskap vid Lunds universitet.

e-post: emma.severinsson@kultur.lu.se

Läs mer om kvinnliga journalister!

Svenskt kvinnobiografiskt lexikon lanserades på nätet under den Internationella kvinnodagen år 2018. SKBL är ett digitalt lexikon i en strukturerad databas (www.skbl.se) med uppgifter om 2 000 kvinnor som bidragit till det svenska samhällets utveckling, från medeltid till nutid.

När den första versionen lanserades innehöll den artiklar om 1 000 avlidna kvinnor med anknytning till Sverige, 2020 publicerades ytterligare 1 000 artiklar och fler kommer det förstås att bli allt eftersom tiden går. Kvinnliga journalister utgör en ganska stor grupp med i dagsläget 169 namn och livsberättelser om reportrar, publicister och tv/radioproducenter.

Projektet som genomförts med stöd av Riksbankens Jubileumsfond har engagerat ca 500 skribenter. Bakgrunden till projektet är att traditionella svenska lexikon innehåller drygt 5–10 procent biografier om kvinnor, något som riskerar att ge en missvisande historieskrivning. Med de biografiska data som redaktionen för SKBL sedan kontrollerat och kompletterat är det möjligt att söka fram, kombinera och statistiskt sammanställa familjeförhållanden, utbildning, föreningstillhörighet, verksamheter och de orter där de biograferade kvinnorna har levt sina liv. Nyckelorden som exempelvis "journalist" är en annan sökmöjlighet.

Gå in på skbl.se och gör dina egna upptäckter!

Bo Andér

Inte bara *Aftonbladet*

Ett publicistiskt paradigmskifte ägde på 1830-talet rum i Sverige. Pressen moderniserades – och politiserades. I den ena tidningen efter den andra slog man i spalterna an en ny ton: vass och vågad, orädd och oppositionell. Rabulistjournalistiken var född. En genre som eftervärlden lärt sig betrakta som ett Stockholmsfenomen – odlad så gott som uteslutande av giftiga skribenter på *Aftonbladet* och *Dagligt Allehanda*. Men det är, anser Bo Andér, en sanning som måste modifieras.

I pressforskningen har 1830-talet fått stor uppmärksamhet när det gäller huvudstadspressens politiska betydelse. Intresset har riktats mot ett mindre antal tongivande tidningar, tidningsmän och journalister. Det är fråga om de dynamiska år då pressen både internationellt och nationellt börjar att spela en allt viktigare politisk roll och etablera sig som tredje statsmakt. De radikala strömningarna ute i Europa gör nu betydande avtryck i Sverige, inte minst genom Lars Johan Hiertas skapande av sexdagarstidningen *Aftonbladet* med start 1830.

Väl känt är att tidningen ganska snart efter starten uppnår en stark position i kraft av ett nytt publicistiskt program, vars mest framträdande drag är det varierade innehållet, med i synnerhet en omsorgsfull nyhetsförmedling, en lättsam journalistik, en liberalt oppositionell politisk inriktning och en stor annonsavdelning. Det ger snabbt bladet i jämförelse med alla andra tidningar det överlägset största antalet prenumeranter och läsare inte bara i Stockholm utan även ute i provinsstäderna. Den ålderdomligt redigerade konservativa pressen kan inte hävda sig mot den framgångsrika nykomlingen. In mot mitten av decenniet förnyas förvisso den liberala sexdagarstidningen *Dagligt Allehanda* under ny redaktionell ledning och blir en allt starkare konkurrent. Men det är Hiertas tidning som drar högst växlar på det pressklimat den också aktivt medverkar till att skapa. Tidningens pionjärinsats som politiskt oppositionsblad och som den första moderna dagstidningen i vårt land är oomstridd. Men det som sker i ”Storfurstens” slagskugga är minst lika intressant. Den ikoniska bilden av *Aftonbladet* måste nyanseras.

Skärpta motsättningar

Pressen blir en viktig aktör i den allmänna samhällsutvecklingen, där industrialiseringen långsamt bryter fram och en varumarknad uppstår, vid sidan av skråsamhällets näringsprofil. Samtidigt eroderar den ålderdomliga statliga makt- och myndighetsstrukturen. De liberala reformkraven får ett allt starkare inflytande. Pressen förvandlas från en passiv nyhetspress till en aktiv nyhets-, åsikts- och annonspress. Vi har i Sverige att göra med en förvandlingsprocess som pågått från senare delen av 1700-talet. Den medför ett publicistiskt paradigmskifte då publicisten förnyar sin roll i och uppfattning om offentligheten, vilket initieras av skribenterna Georg Scheutz

och Johan Johansson i tidningen *Argus* på 1820-talet. Detta skifte får fart genom starten av *Aftonbladet*.

Mycket snart dras hela pressen med i denna moderniserings- och politiseringsprocess, särskilt under andra hälften av 1830-talet. Sedan tidigare finns en polarisering mellan de liberala oppositionsbladen i Stockholm och huvudstadens få och obetydliga konservativa tidningar. Den accentueras under andra hälften av 1830-talet, men nu gör sig tidningar ute i landet mer gällande även i de rikspolitiska frågorna, i synnerhet inför och under riksdagen 1840–1841. I de större landsortsstäderna utbildas ett motsvarande polariserat tvåtidningsmönster samtidigt som tidningarna moderniseras, många med *Aftonbladet* som tydlig förebild.

Pressklimatet förändras radikalt. Motsättningarna skärps mellan den absolutistiska regimen och oppositionen. Den representativa statsoffentligheten, det vill säga det gamla samhällets föreställningar om privat och offentligt, utmanas av eliten ur en medelklass som är på väg att skapa en öppen borgerlig offentlighet med pressen som verktyg. Strid uppstår mellan den liberala oppositionspresen och maktetablissemangen med en aktiv Karl XIV Johan i spetsen. Men den konservativa press som får hans ekonomiska stöd i hemlighet är till att börja med mycket svag. I detta pressklimat stimuleras framväxten av den moderna dagstidningen och med den dessutom en satirisk journalistik delvis influerad av både tidigare inhemsk och samtida europeisk press. En karnevalisk traditions smädande och karikatyriska former kan spåras i denna för tiden karakteristiska *rabulistsjournalistik*. Den förtjänar en mer framträdande plats i rampljuset än vad pressforskningen hittills tillmätt den.

Stormigt år

Året 1838 kan pekas ut som särskilt betydelsefullt. Den liberala pressen besegrar då indragningsmakten, det vill säga

hovkanslerns lagenliga rätt att ganska godtyckligt dra in tidningar för bland annat smädliga skrivelser mot makthavare. Segervapnet är att man gång på gång ger sin tidning nya titlar och med dem skaffar nya utgivningsbevis. Den segern blir tillsammans med den sociala och politiska krisen i samband med Crusenstolpeaffären (tryckfrihetsmålet i vilket adelsmannen och författaren/journalisten Magnus Jacob Crusenstolpe döms för majestätsbrott till tre års fängelse) sommaren det året i hög grad incitament för tidningar i hela landet att anamma redaktionella principer för den självständiga moderna nyhets-, åsikts- och annonstidningen.

Under 1836–1841 ges totalt hela 98 blad av dagstidningskaraktär ut, på årsbasis 56 tidningar 1836 och sex år senare 59. Omsättningen på tidningar är betydande, särskilt det politiskt stormiga året 1838, då också antalet nyetableringar är störst – elva nya tidningar mot i övrigt sex till sju per år. Många blir kortlivade. Under hela sexårsperioden sätts 43 nya tidningar upp och 37 läggs ned. En grov indelning i *liberala*, *konservativa* och *opolitiska* blad ger följande bild av de 81 tidningar av de 98, med en livslängd om mer än sex månader, som har karaktär av självständiga nyhetsblad med en mer eller mindre uttalad politisk profil: 12 liberala 1836 och 25 1841, tolv respektive 17 konservativa, 28 respektive 15 opolitiska. Förhållandet mellan liberal och konservativ press är hela tiden relativt konstant i Stockholm, tre till fem av vardera kategorin. Det är i landsorten utvecklingen är dynamisk. De opolitiska tidningarna halveras till antalet, de konservativa ökar något och i den liberala kategorin ser vi en påtaglig ökning från tolv till 25 tidningar. Den liberalt orienterade oppositionspressen stärker sin ställning generellt sett i hela landet.

Stockholms tongivande liberalt orienterade sexdagarsblad är *Aftonbladet* och *Dagligt Allehanda* och halvveckobladet *Freja*. Motsvarande konservativa är *Stockholms Dagblad*, *Sveriges Statstidning*, *Svenska Biet* (fr o m 1839) och *Svenska Minerva*. Ute i

SVENSKA BIET, MINERVAS UGGLA OCH VÄLTALIGHETENS PORLANDE TÉPANNAN.

"Drick, de förflyga, de susande perlorna, drick!"

Man har på det högsta förvånat sig öfver den besynnerligt egna vältalighet och qvickhet, som då och då börjat strömma öfver Minervas spalter. Samma ström hafva vi länge förmärkt hos Biet, hvilket, så mycket dess lilla mage det tillät, deraf insugit rätt flitigt. Nu har Minerva äfven funnit för godt att dricka af samma ljuflva porlande tévatten, något, som vi ej skulle tro om henne, hon som så väl förstätt att njuta af andra vida ädlare och mustigare födoämnen. Man tycker sig derföre just se *Biet* och *Ugglan* liksom täflande vid pipen, för att upphämta de susande perlorna. *Tépannan* är, som vi se, en mäktig och försigtig diplomat, det förra betecknad i silfverkrachanen och det sednare i det sätt, hvarpå hon håller armen på ryggen, liksom ville hon hålla ryggen fri. Vi lyckönska de båda små tama husdjuren att hafva funnit denna icke blott nya utan förnäma brunn, dit de kunna drifvas och der de vattnas. Mätte de blott akta sig för att brännas, då de kyssa den sjudande pipen!

Träsnitt i tidningen Freja 12 januari 1841 med raljerande text om journalistiken i de konservativa bladen Svenska Biet och Svenska Minerva.

landet finner vi uteslutande halvveckoblad och veckoblad. I Göteborg dominerar den liberala *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* och här saknas konservativa. I övriga städer finns 24 liberala och elva konservativa.

Bakom *Aftonbladets* snabba framgång finns fler faktorer än rent journalistiska. Pressens produktionsförhållanden präglas under 1830-talet av tryckeritekniskt sett hantverksmässiga metoder, dyrt papper och outvecklade men successivt förbättrade kommunikationer. I stort sett har endast Hierta förmågan att företagsekonomiskt sett optimera rådande förutsättningar, bland annat genom en omsorgsfullt redigerad annonsavdelning och med hjälp av den nya och snabba snällpresstekniken från och med 1834. Tidens distributionssystem med tillhörande avgifter medförde dessutom att provinspressen faktiskt fick bidra ekonomiskt till de stora Stockholmstidningarnas avsättning ute i landet. *Aftonbladet* var landets dyraste tidning men kunde tack vare sexdagarsutgivning även konkurrera lokalt med ortstidningarna. Det starka missnöjet med huvudstads-

pressen i landsortspressen under senare delen av 1830-talet med Hiertas tidning som främsta måltavla kan delvis förklaras av dessa ekonomiska omständigheter.

Den svenska verkligheten

I de små provinsstäderna finns ett begränsat potentiellt prenumerantunderlag, främst beroende på att tidningarna är dyra. I alla städer torde dock läsekretsarna ha en storlek långt utöver vad upplagorna ger vid handen – genom låneverksamhet, kollektiv prenumeration, högläsning och gratisläsning på näringsställen. Läsekretsen begränsas inte till medelklassen. Läskunnigheten är utbredd. Det troliga är att tidningarna i stor utsträckning läses oavsett klasstillhörighet av borgerskapet, av arbetare i städerna och i viss utsträckning av bondebefolkningen i landsorten. I huvudstaden har så gott som hela den bildade delen av befolkningen möjlighet till daglig tidningsläsning.

Innehållsstrukturen i pressen som helhet uppvisar homogena drag. Provinstidningarna tenderar att mer och mer likna storstadsbladen, som fungerar förebildligt då de tar steg mot större publicistisk självständighet och en ökande grad av politisering. Det som skiljer dem åt är att dagbladen innehåller enormt mycket mer än halvvecko- och veckobladen, om man tar hänsyn till utgivningsfrekvensen och mängden text. Skillnaderna mellan *Aftonbladet* och ett genomsnittligt veckoblad är avseende innehållsvolymen per vecka under 1836 uppskattningsvis 20 till 1 och 1841 ännu större, cirka 30 till 1. I pressen som helhet sker en successiv utökning av de flesta innehållskategorierna i takt med en allmän formatexpansion. Man publicerar mer inom ganska givna redaktionella ramar för materialtyper som har relativt jämna andelar: annonser cirka 40 procent, nyheter och artiklar båda 20–27 procent, notiser 1–4 procent och underhållning 3–10 procent. Det politiska stoffet ökar markant och riksdagsperiodens inflytande är

mycket påtagligt. Det inhemska materialets andel av all redaktionell text ökar under andra hälften av perioden. Den svenska verkligheten här och nu pockar på uppmärksamhet.

Humor och polemik

En mycket stor del av rabulistperiodens allmänna artiklar är skrivna i en akademisk tradition sett till form och stil. Dock får de politiska artiklarna en journalistiskt-språkligt lättare dräkt under 1830-talet. Som framhållits inledningsvis är ett av rabulistperiodens bidrag till presshistorien att den bidrar till att frigöra journalistisk uttrycksvilja. Man vill informera, diskutera och upplysa läsarna om de dags- och idépolitiska frågorna, påverka dem i opinionsbildande syfte och samtidigt roa. Till förmedlingen av nya idéer och tänkesätt krävs nya och mer drastiska sätt att formulera sig. Förnyelse genom formexperiment, skriv- och uttrycksglädje har ett klart samband med den radikala oppositionspressens framväxt. Först mot slutet av decenniet tar även de ledande konservativa bladen till sig de nya uttrycksformerna.

Rabulistjournalistiken är humoristisk, respektlös och polemisk. Den är satirisk, inte sällan ironisk och sarkastisk. Den är till delar karnevalisk i sina uttryck, då här finns gyckel, skämt och karikatyrer. Svartare former förekommer som elakhet, hån, ironi, sarkasm. Även rena förolämpningar, personangrepp och öknamnspolemik. Den gemensamma nämnaren är avsikten att avslöja missförhållanden, klä av potentater och visa deras rätta ansikte. Det gäller också att sprida löje över och förminska kollegor, konkurrenter och meningsmotståndare. Formen kan vara en dagsvers, en politisk dialog eller iscensättning av fiktiva händelser på till exempel en redaktion. Inspiration får man högst sannolikt både från en inhemsk satirisk tradition och från den samtida europeiska pressen, inklusive karikatyren i bild. Många redaktörer och skribenter är angelägna om att ta

avstånd ifrån den som oanständig samtidigt som de finner den vara slagkraftig. Tidningsläsarna ska underhållas.

Atterbom fick till exempel av *Aftonbladet* veta att han var ”ett får med romantisk bjellra om halsen” och Tegnér att han var ”en pösig prelatlimpa”.

Politisk polarisering

Oppositionstidningarna har naturligtvis politiska avsikter genom den intensiva bevakningen och kommentarerna till Crusenstolpeaffären och gatuoroligheterna i Stockholm sommaren 1838. Man påvisar etablissemangets maktmissbruk och bidrar till att den politiska polariseringen förstärks. Crusenstolpe framställs som martyr för tryckfriheten, ett martyrskap som Hierta är med om att skapa i sin tidning. I den debatten, liksom i skrivelser för att av Crusenstolpe indirekt skapa en stark politisk symbol, deltar nu flera landsortstidningar inte bara genom att trycka av huvudstadstidningarnas rapporter och kommentarer, utan även med egna opinionsbildande åsikter.

Crusenstolpeaffären medför att den tredje statsmakten kan flytta fram sina positioner, medan den absolutistiska statens maktbärare blir affärens förlorare. Huvudstadens ledande oppositionsblad får under Crusenstolpeaffären en allt tydligare performativ funktion genom en aktiv nyhetsjournalistik som både speglar och bidrar till att skapa händelserna. För många landsortstidningar blir nyhetsrapporteringen om sommarhändelserna i Stockholm 1838 dessutom något av ett publicistiskt uppvaknande. Man får anledning att se mer kritiskt än tidigare på Stockholmspressen och generellt sett bli mer angelägen om att bidra med egna politiska kommentarer.

Under den andra hälften av decenniet diskuteras och debatteras *Aftonbladets* dominans, inflytande och journalistiska ton alltmer kritiskt av både de liberala konkurrenterna och den

Stenkastare vid Stadshuset under upploppen i samband med Crusenstolpe-affären i juli 1838. Litografi av Ferdinand Tollin.

konserverna pressen. Halvveckobladet *Svenska Minerva* har länge stått ensamt i kampen mot *Aftonbladet*, men 1839 ger sig maktetablissemangen sent omsider in i pressdebatten. Man startar sexdagarsbladet *Svenska Biet* med starkt stöd av kungen, Svenska Akademien och landets högre prästerskap. Kritiken förs nu även fram i landsortspressen. Tongivande blir den liberala *Östgötha Correspondenten* i Linköping. Ett flertal under det turbulenta året 1838 och åren närmast därefter antingen nyuppsatta eller ombildade tidningar markerar mot ”Storfursten” med publicistiska program som hämtat näring ur Hiertas tidningsprojekt. Men nu vänder man sig mot detta.

Ett närmast övertydligt tecken på att 1830-talet är en brytningstid eller övergångsperiod är den livliga diskussionen och debatten i pressen om pressen. Landsortspressen strävar mot

en stark självkänsla. Publicistiken framstår som ett ansvarsfullt ideellt uppdrag, ett medel i kampen för samhällsutveckling, ökad materiell och andlig välfärd.

Provinspressens tid

I Stockholm och Göteborg är denna moderna dagstidning i stort sett etablerad vid mitten av decenniet. Under rabulistperioden är det provinspressen som tar ett rejält kliv i den utvecklingen. Företeelsen blir kontroversiell och föremål för livlig debatt på temat *landsortspressens emancipation* från och med 1840. Debatten handlar om provinspressens strävan mot både politiskt och ekonomiskt oberoende men lika mycket om att stärka den egna självkänslan. Den handlar naturligtvis också om att vinna läsarnas respekt, att få fler prenumeranter och kunna verka opinionsbildande.

Till debatten hör ett stort antal konservativt orienterade broschyrer om landets publicistik, varav de mest inflytelserika skrivs av Svenska Akademiens sekreterare Bernhard von Beskow, som även är *Svenska Biets* flitigaste skribent. De utgör tillsammans en massiv uppgörelse med liberala idéer och hela landets oppositionspress. De bidrar till den omfattande konservativa idé- och ideologiproduktion som hamnat i skymundan för den liberala motsvarigheten. Broschyrerna har tillsammans med den konservativa pressfronten i långt högre grad än vad som i forskningen gjorts gällande betydelse för motståndet mot de liberala framstötarna i den politiska pressdebatten.

Denna konservativa opinionsbildning har också andra syften och effekter vid sidan av att den underblåser idéproduktionen i allmänhet. Man applåderar det ökande antalet tidningar som kritiserar *Aftonbladets* politiska hållning och som vill frigöra sig från det ledande oppositionsbladets åsiktsmonopol och på ett eller annat sätt ta avstånd från dess journalistiskt höga tonläge. Detta stimulerar landsortstidningar att markera

mot huvudstadspressens dominerande inflytande och att profilera sig som självständiga tidningar.

Aftonbladet tronar långt ifrån ostört under sitt första decennium på den svenska tidningsmarknaden, trots den överlägset största upplagan. Från mitten av decenniet utsätts tidningen för en allt häftigare kritik från såväl konservativ som liberal press, inklusive tongivande tidningar i landsortspressen. Under 1838 ökar intensiteten för att kulminera under emancipationsdebatten 1840–1841. Men när allt kommer omkring behåller *Aftonbladet* sin starka position trots en stagnerande upplaga. Oppositionspressens samlade styrka ökar trots en viss splittring i leden och ett opinionstryck från den konservativa broschyr- och pressfronten.

Det allmänna pressklimatet, de samhällsomskakande händelserna i Stockholm 1838 och mot slutet av perioden i hög grad emancipationsdebatten ger näring åt en emancipatorisk utveckling i landsortstidningarna. Genom reaktionen mot huvudstadstidningarnas dominans med *Aftonbladet* i spetsen och påverkan från den pressens journalistik stimuleras stora delar av provinspressen att utveckla en allt högre grad av självständighet. Den moderna dagstidningen växer fram även i landsortspressen under rabulistperioden 1836–1841.

Bo Andér avbröt på 1970-talet de doktorandstudier i litteraturvetenskap med presshistorisk inriktning som han då bedrev vid Uppsala universitet för att inleda en 35-årig karriär som kulturtjänsteman i Stockholm. Om sin verksamhet i den rollen berättar han i sin bok *Mitt liv i kulturpolitiken 1977–2010* (2019). Under covidpandemins isolering återupptog Bo Andér sin pressforskning och slutförde förra året arbetet med sin stora studie *Min kära Uhu! Rabulistperioden i svensk press 1836–1841*, som i mars i år kom ut.

e-post: anderbo44@gmail.com

Åke Pettersson

Orbáns megafoner

För drygt 30 år sedan var Ungerns nuvarande premiärminister Viktor Orbán mediernas stora kelgris. Men det varade inte länge. Medierna anklagades i stället snart för att ständigt vara fientligt inställda till Orbáns parti Fidesz.

Idag ligger EU-landet Ungern långt ner i Reportrar utan gränsers pressfrihetsindex. Orbán regerar efter fjärde valet i rad 2022 med två tredjedels majoritet. Och idag kontrollerar Orbán kring 90 procent av medierna. Åke Pettersson beskriver hur i stort sett alla tv-kanaler, radiostationer, tidningar och nätmedier på olika sätt har knutits till regeringen och regeringspartiet Fidesz.

Det är i juli 2020, de anställda på nyhetssajten *Index* har fått reda på att deras chefredaktör sparkats. När den nye ägaren vägrar återanställa chefredaktören lämnar nästan alla sajtnes kring 80 journalister in sina avskedsansökningar.

De hade under en tid haft på känn att ett av de sista oberoende nyhetsmedierna i Ungern också skulle inlemmas i Fidesz

medieimperium. *Index*-journalisternas helt egna ”yttrandefrihetsbarometer” på redaktionsväggen hade nyligen slagit över i röd farozon. Men det tog nästan 20 år, trots att varningstecknen hade varit många under åren.

Journalisternas massavhopp rapporterade en annan oberoende mindre nyhetssajt, *24.hu* direkt om i sin tv-kanal. Intressant nog hör *24.hu* till de få oberoende medier som fortfarande finns kvar i Ungern idag. Ingen vet dock hur länge, sajtens ägare, finansmannen Zoltán Varga har under många utsatts för olika hot men vägrat sälja landets sista lilla medieimperium. För några år sen var hans mobil avlyssnad av spionprogrammet Pegasus. Det senaste är att han när detta skrivs utreds för skattebrott och riskerar ett långt fängelsestraff.

De få oberoende medierna i Ungern har det inte lätt. Men låt oss ta det från början.

Gyllene tid

Den då 26-årige, långhårige, skäggige liberalen Viktor Orbán blev först känd för allmänheten när han höll sitt berömda tal på försommaren 1989 på Hjältarnas torg i Budapest vid den stora ”ombegravningen” av ledarna från Ungernupproret 1956.

– De sovjetiska trupperna måste dras tillbaka! Vi kräver fria val, sa Orbán och markerade nog redan där att han gärna ville spela en roll i ett framtida fritt Ungern.

Den kommunistiska Kádárregimen hade då fortfarande greppet om Ungern. Men i den gladaste baracken i Östeuropa hade greppet om medierna redan börjat släppa. Regimkritiska tv-program kunde ses sena kvällar. Och några månader senare rämmande järnridån helt. Hundratals oberoende tidningar och radio- och tv-stationer etablerades ganska snabbt i Ungern.

Några av grundarna av Fidesz som inte var speciellt intresserade av politik startade till exempel den liberala veckotidningen *Magyar Narancs* (*Ungerska Apelsinen*), som skulle driva

En ung Viktor Orbán – då liberal – håller sitt berömda tal 1989 på Hjältarnas torg i Budapest. Foto: AP.

oberoende, ibland undersökande journalistik men också innehålla satir. Tidskriften bröt helt med Fidesz, vars partisymbol är just en apelsin. Och *Magyar Narancs* är självständig och lever fortfarande idag.

Just veckomagasin med samhällsinriktning finns det faktiskt flera oberoende av fortfarande. De är till och med fler än de regeringstroga. Ett annat känt är *HVG*, mest inriktat på ekonomiska frågor. Å andra sidan har de här magasinen inte så många läsare, de är ganska dyra i inköp och går inte att få tag i överallt.

De första två, tre åren efter Berlinmurens fall 1989 var pressfrihetens gyllene tid i Ungern. Men samtidigt också svåra år. Många av kommunisttidens journalister var inte vana vid att ställa om och att arbeta efter de pressetiska regler vi är vana vid i väst. Andra ville fungera helt som en tredje statsmakt, eller fjärde som man säger i de flesta länder.

Detta senare kolliderade också med många politikernas syn på saken. Det uppstod ett utdraget ekonomiskt, politiskt slagsmål om inflytandet över medierna. Var medierna till för att stödja sittande regeringars arbete med att omforma Ungern efter murens fall? Eller skulle de bara vara kritiskt granskande? Det tog flera år innan ramarna för pressfriheten i Ungern var satta, innan medierna fick ett någorlunda väl avvägt regelsystem.

Solkat rykte

Under 1990-talets första år var Viktor Orbán väldigt populär bland landets journalister.

– Det räckte att han lyfte på lillfingret för att medierna skulle svimma, sa en politisk kommentator på den tiden. Fidesz andra politiker låg också bra till i opinionsundersökningarna. De ansågs unga, fräscha och mer aktiva än kollegorna i de andra partierna. (Att de var unga är inte så konstigt. Fidesz betyder Alliansen för unga demokrater. Och ingen över 35 år fick vara med i partiet när det bildades 1988 av ett antal juridik- och ekonomistuderanter).

Men stödet gick upp och ner och det var med oväntat liten marginal Fidesz behöll platser i parlamentet vid valet 1994. Då hade partiets rykte redan solkats ordentligt när medierna något år före valet avslöjade hur partitoppen hade gjort en hemlig fastighetsaffär med regeringspartiet. Den gick ut på att Fidesz fick en stor egendom att använda som högkvarter, men allt såldes direkt vidare för stora pengar.

Ingen annan i partiet kände till affären och än mindre att pengarna hade investerats i flera företag som stod Orbán nära. Framför allt var de kopplade till Orbáns gamle vän Lajos Simicska. En man vi återkommer till. Men det var redan här Fidesz ledning började visa tecken på korruption, spår som senare fått många bedömare att anse att Ungern utvecklats till

en maffiastat där den som har makten på alla sätt gynnar sin egen familj, sina kompisar, släktingar och partivänner.

Men tillbaka till 1994. Det var också i det här skedet partiet, läs Viktor Orbán, efter inre splittring började orientera sig mer och mer högerut, vilket medierna också noterade och kritiserade. Partiets ledning bestod mest av dåligt pålästa killar från landsbygden, hävdade den intellektuella eliten i Budapest. ”De kan väl stanna kvar där och nöja sig med att spela fotboll som de anser är så viktigt”, hette det på ledarsidor. ”Vi kommer att sparka tillbaka er till sophögarna som vi dragit upp er ifrån”, lär en känd publicist ha sagt till någon i Fidesz ledning.

Ledningen ansåg att det var högst orättvist att de andra partierna hade ekonomiska och kulturella resurser som medförde starkare närvaro i medierna. Medierna hade en stor vänsterliberal dominans, hävdade Fidesz. Detta medan partiet bara hade tillgång till stora anslagstavlor via annonsföretaget Mahir, som ägdes av bland andra Lajos Simicska.

Partitoppen kom fram till att det gällde att ordna fram pengar, att äga egna medier om de skulle ha någon framtida chans i politiken. Ett försök att snabbt ta över tre statsägda tidningar misslyckades. Däremot lyckades Fidesz med att starta dagstidningen *Napi Magyarorszag*.

Men det var först efter att Fidesz vann valet 1998 som de stora förändringarna på medieområdet inleddes. Nu skulle orättvisorna försvinna och vänsterelementen inom public service-medierna rensas ut – och det snabbt.

Cheferna inom public service-radion och tv:n byttes ut mot regeringsvänliga, mer högerinriktade personer, vilket snabbt gav resultat i programutbudet. Radion startade den intervju med premiärministern varje fredagsförmiddag, som sänds än idag. Intervju är kanske fel att kalla programmet, som mest går ut på att Orbán får utveckla sina tankar för dagen inför en inställsamt lyssnade ”mikrofonhållare”, som ibland ställer snälla frågor.

Men Fidesz investerade också mycket av skattebetalarnas pengar i en sammanslagning av *Napi Magyarorszáág* och den sedan länge etablerade, konservativa dagstidningen *Magyar Nemzet*, som hade många läsare. Köpet av *Magyar Nemzet* väckte mycket kritik. Men regeringen försvarade sig som den senare alltid brukat göra: en stark och effektiv högerinriktad press är nödvändig för att motverka vänsterns dominans på medieområdet.

De minst ”högerinriktade” av alla journalisterna på redaktionen som tvingades sluta erbjöds i stället jobb på veckomagasinet *Heti Válasz*, som startades samtidigt och skulle bli lite mer ”moderat konservativ”.

Marton Karpati – vd och en av grundarna av den framgångsrika nyhets-sajten telex.hu, som startades när index.hu togs över av Orbánvänliga ägare och så gott som hela redaktionen där då sade upp sig. Foto: Åke Pettersson.

Hårda attacker

Under den här första regeringsperioden 1998–2002 satsade Fidesz och Orbán mångmiljonbelopp på dessa tidningar. Framför allt genom att många statliga företag köpte mängder av annonser i bladen. Lajos Simicska annonsföretag *Mahir* expanderade kraftigt tack vare alla generösa statliga order.

Men att äga en stor dagstidning och ett veckomagasin och att kontrollera public service-medierna räckte inte. Fidesz förlorade valet 2002.

”Det är mediernas fel. Vi skulle satsat mer på att skaffa egna tidningar och etermedier. Vi misslyckades med att få ut våra budskap på grund av den liberala dominansen.” Så löd förklaringen till förlusten. Och Orbán krävde en ny lag som delade upp public service-medierna i två delar, en för högern, en för vänstern.

Det berömda svaret från den nyvalde premiärministern Péter Medgyessy löd: ”Om högern vill ha en tv-kanal, då kan den väl köpa en egen”.

Fidesz lydde snabbt hans råd. Simicska etablerade *Hír TV* och en annan entreprenör startade *Echo TV*, som sände extremhöger-inriktade program.

Och nu började Fidesz på allvar använda *Magyar Nemzet*, inte bara som en tidning för sina anhängare, utan till hårda politiska attacker. En av de första, mest omtalade var när tidningen efter förlustvalet 2002 berättade att premiärminister Medgyessy hade varit informatör, hemlig agent, de sista åren under kommuniststyret.

Bara på ett år fick tidningen uppemot hundra stämningar mot sig. I de flesta fallen förlorade tidningen och tvingades betala höga böter. Något som hela tiden ingick i kalkylen.

Men den hårdaste attacken kom 2006 i en kampanj mot regeringen som så småningom utmynnade i en läcka, en inspelning från ett tal dåvarande premiärminister Ferenc Gyurcsány

höll vid en fest för ett slutet sällskap efter valet: Gyurcsány sa att nu behövdes nya reformer, allmänheten hade blivit förd bakom ljuset om det ekonomiska läget i landet allt för länge av oss politiker – ”vi ljög morgon, middag och kväll”.

Själva talet läcktes i radio den 17 september. Dagen efter belägrade en ursinnig mobb TV-huset i Budapest. De försökte till och med sätta eld på huset. Fideszvänliga *Hír TV* var den enda kanal som sände direkt därifrån. En miljon ungrare lär ha sett sändningen, och bilderna spreds över världen inklusive via *CNN* och *BBC*.

Fullständig kontroll

Publiceringen av det här talet blev på sitt sätt en vändpunkt för Orbán – och en storhetstid för *Magyar Nemzet*. Viktor Orbáns och hans vänners grepp om de konservativa medierna gjorde dessutom att ingen i partiet längre kunde utmana honom som partiledare.

Ett annat steg i försöken att bygga ett medieimperium var när Fidesz och de andra politiska partierna 2009 kom överens om att dela de två nationella, kommersiella radiofrekvenserna mellan höger- och vänsterflygeln. Man kan lugnt säga att Fidesz under de åtta åren i opposition verkligen hade gjort sin läxa. Nu hade partiet en kampanjförande, stor rikstidning, ett veckomagasin, en gratistidning med stor spridning och en egen kommersiell nyhetskanal i tv och radio.

Under de här åtta åren fanns det ändå en ganska hyfsad mångfald på medieområdet i Ungern, även om pressen blev mer polariserad. Medielagarna hindrade ökad ägarkoncentration och att politikerna fick alltför stort inflytande. En ny generation journalister bejakade också den oberoende, kritiskt granskande journalistiken. De oberoende nyhetsmedierna på nätet, *Origo* och *Index*, startades, något helt nytt och fräscht som snabbt lockade många användare.

som skulle gå till annonser, vilka kommersiella tv-kanaler som skulle tillåtas. En direkt följd blev att regeringskritiska *Klubrá-dió* i Budapest fick svårare att sända och så småningom miste sin frekvens på FM-bandet. Däremot fick många nya kristna och konservativa radiostationer sändningsrättigheter runt om i landet.

Men allvarligare var naturligtvis att regeringen nu ägde och hade fullständig kontroll över innehållet i public service-radion och tv:n, *MTVA*. Omkring ettusen redaktörer och journalister avskedades därifrån under det här året.

Den statliga nyhetsbyrån, *MTI*, som finansierades av staten blev nu helt gratis att använda. Det innebar att alla nyhetsbyråer som arbetade på kommersiell basis snabbt gick i konkurs. Regeringstroga *MTI*:s nyhetsservice var alla medier nu tvungna att använda.

Tyst opposition

Fidesz bröt helt mot den tidigare mediepolycyn, där makten delats upp mer mellan partierna. Nu gällde konfrontation, att vinnaren tar allt!

Men detta gick inte helt obemärkt förbi i övriga Europa. Orbán och Europaparlamentsledamoten Daniel Cohn-Bendit rök till exempel 2011 ihop i Europaparlamentet i en het debatt om medieläget i Ungern. Senare höll Cohn-Bendit en presskonferens i Ungern. Och det som hände där är ett talande exempel på hur den ungerska televisionen nu fungerade.

En journalist därifrån frågade hur Cohn-Bendit ställde sig till den bok han publicerat 40 år tidigare. En bok som enligt journalisten visade att Cohn-Bendit var pedofil. Cohn-Bendit dementerade och sade också att han tyckte det var högst förödmjukande att bli utsatt för samma typ av politiska attacker som den franska ytterhögern gjort för många, många år sedan. Anklagelser som bevisligen var helt tagna ur luften.

Men när ungerska public service-tv:n sände intervjun var hans svar helt bortklippt. Tittarna fick intrycket att han vägrat svara och bara lämnat presskonferensen. Samma nyhetsinslag återgavs gång på gång, också i radio och tidningar. Det fick till följd att de medier som ännu inte hamnat under regeringens paraply kallade tv:ns chefredaktör för ”nyhetsförfalskare”. Chefredaktören gick då till domstol, som dock förklarade att han verkligen hade förvrängt verkligheten och mycket väl kunde kallas ”nyhetsförfalskare”.

Helt klart var nu att den ungerska public service-radion och tv:n hade omvandlats till regeringens propagandainstrument och blivit den statliga radion och tv:n. Nästan alla nyhetsinslag handlade om vad regeringens representanter höll på med. Oppositionen hördes knappt. Och inför senare val inte alls.

Naturligtvis klagade oppositionspartierna, men nyhetsredaktionerna försvarade sig med att de inte kunde ta upp allt som hände, de var inte tvingade att ge utrymme åt alla som ville ha sådant. I den nya medielagen stod det heller inte så mycket om mångfald och att låta alla röster komma till tals. Visst stöd fick kritiken från domstolshåll, men långt, långt senare och då var det för sent.

Fler och fler ämnen blev tabu, framför allt om de handlade om mänskliga rättighetsorganisationer eller klimataktivisterna som Greta Thunberg. Däremot fick journalisterna gärna dra fram skandaler med inblandade vänsterpolitiker, men aldrig om de fanns på högersidan.

Senare inför valet till EU-parlamentet kallade tv-chefen (öknamn ”Pitbull”) för den största kanalen *M1* och chefen för den utrikespolitiska redaktionen upp sina medarbetare för samtal. De fick inte ha sina mobiler med, men någon lyckades ändå spela in det som hände.

Utrikeschefen förklarade nämligen ”att det är väl ingen överraskning för er att i den här institutionen är vi inte till för att stödja oppositionspartierna. Och om någon blir över-

raskad av detta bör denne gå hem nu”. Sedan gick han igenom vilka ämnen som borde tas upp, och hur inslagen skulle vinklas. ”Och om någon inte gillar detta så kan denne lämna in sin avskedsansökan”, upprepade han.

Det hela polisanmäldes av några parlamentsledamöter som ett direkt hot mot yttrandefriheten och arbetsmiljön i *MTVA*:s alla kanaler. Tre dagar senare lade polisen ner anmälan, eftersom det inte förekommit något uttalat verbalt hot eller hot om våld. Protester från journalistförbundet och oppositionen som krävde att tv-cheferna skulle ställas till svars gjorde heller ingen nytta.

Nu var dessa viktiga radio- och tv-kanaler alltså helt under Orbáns kontroll. Det spelade ingen roll hur många falska eller hårt vinklade nyheter de spred. Annorlunda fungerade fortfarande de privata, kommersiella alternativen. Men att ta över dem var fortfarande mycket dyrt och svårt.

Ny annonskatt

Chansen kom under finanskrisen 2008 då många företag (annonsörer) tvingades dra ner på sina annonsköp. Inte minst de utländska medieägarna fick det kärvt och sålde sina företag till affärsmän som stod Fidesz nära. Sedan kunde de här mediebolagen ändå överleva tack vare ett ymnigt flöde av annonsbeställningar finansierade av Orbán, det vill säga av staten. Eller ytterst av de ungerska skattebetalarna. Troligen också indirekt via en hel del medel från EU-fonder.

Över 70 procent av statens samtliga annonsutgifter gick till sex agenturer, samtidigt som det fanns över hundra sådana runt om i Ungern. De sex annonsförmedlarna stod Lajos Simicska och hans kollegor nära, precis som ämbetsmännen inom konkurrensverket och liknande, som skulle se till så att allt i affärsvärlden fungerade rättvist.

Andra siffror visade att under flera år gick kring hälften av de icke-regeringstroga medierna med förluster, medan de

Veckomagasinet Magyar Hang är, eftersom det är konservativt men ändå regeringskritiskt, Fidesz största fiende i medievärlden. Det måste därför tryckas i Slovakien.

som hörde till Orbáns affärsvänner hade vinstmarginaler kring 20 procent.

Regeringen verkade kunna göra precis som den ville. Utom i ett fall, den misslyckades med förslaget om att internet skulle beskattas. Detta för att minska användandet av de sociala medierna. Då reste sig ungrarna som en man från sina datorer

och gick ut i omfattande demonstrationer. Där gick gränsen för hur mycket regeringen kunde inskränka yttrandefriheten.

Fortfarande var Fidesz utan en stor rikstäckande, kommersiell tv-kanal. *TV2* ägdes av det tyska bolaget *ProSiebenSat1* men hade gått med förlust i flera år. Medieoligarken Lajos Simicska och en affärspartner inledde förhandlingar med tyskarna och fick option på att köpa kanalen. Fast det var i denna veva 2014 som Orbán plötsligt blev stor ovän med sin äldste kompis och partner genom alla år – Lajos Simicska.

Nu var det plötsligt i stället två andra affärsmän som skulle *hindra* Simicska från köpet och själva ta över *TV2*. Att utmanövra den som i flera år varit expert på just detta område och kunde alla tänkbara tricks var inte enkelt. Men på något sätt lyckades de två häva optionen. God hjälp kom från regeringshåll, under förhandlingarna med tyskarna lade plötsligt regeringen fram ett förslag om en ny annonsskatt på medieprodukter, en skatt som skulle öka progressivt i förhållande till vinsterna. Skatten var direkt riktad mot ägarna av *TV2* och tänkt att hålla andra utländska intressenter borta från försäljningen. Ingen från regeringshåll hymlade med avsikten och förslaget gick igenom.

Det gjorde därför också köpet, men de två ungerska affärsmännen var bara bulvaner. Så småningom visade det sig att regeringens filmkommissionär och medlem i Orbáns innersta krets, Andrew ”Andy” Vajna var den egentlige köparen.

Fejkade nyheter

Vajna hade flytt Ungern 1956 och blivit en framgångsrik filmproducent i Hollywood genom actionfilmer som Rambo, Die Hard och Terminator. Men när han hade flera fall av åtal för skattebrott och stora skulder hängande över sig beslutade han sig för att återvända till sitt gamla hemland och sin nära vän – Viktor Orbán.

Orbán erbjöd honom att ta hand om den nya filmfonden. Och på filmområdet lyckades Vajna utmärkt precis som inom casinoindustrin i Ungern, som han fick dominera.

TV 2 blev snabbt en av regeringens viktigaste propagandacentraler, som spred – och fortfarande sprider – fejkade nyheter och piskar upp hat mot hemlösa och flyktingar. Kanalens samhällsprogram är bäst på smädelsekampanjer mot oppositionspolitiker. Att *TV2* sedan regelbundet förlorar i domstol i mål som tas upp på grund av de fejkade nyheterna och de oetiska metoderna rör inte kanalen i ryggen. Det ingår i affärsmodellen.

Andy Vajna dog oväntat 2019 och *TV2* togs snabbt över av en annan medieoligark, ingen mindre än Lőrinc Mészáros – Orbáns barndomsvän från hembyn Felcsút väster om Budapest. Mészáros har under åren blivit Ungerns rikaste man tack vare sin vänskap med premiärministern. Den före detta gasinstallatören kontrollerar en mängd olika företag även utanför medieområdet.

TV2 blev sedan en ordentlig kassako och vände sig snabbt även utomlands och tog bland annat över en tv-kanal i Slovenien. Även andra av Orbáns medieoligarker har expanderat i flera andra länder. I grannländerna med många ungrare sedan Trianonavtalet 1920 finns också många ungerskägda medier. (Läs mer i [länklistan!](#))

Den största och en av de äldsta dagstidningarna i Ungern var *Népszabadság*, från starten 1956 husorgan för kommunistpartiet med en mångmiljonupplaga. Efter murens fall togs tidningen över av tyska *Bertelsmann* och några ungerska ägare. Tidningen hade sedan flera utländska ägare, för att så småningom tas över av österrikaren Heinrich Pecina som bildade företaget *Mediaworks*.

Politiskt stod tidningen, som hade en större upplaga än alla de andra rikstidningarna tillsammans, nära den vänsterliberala sidan. Men även den kritiserades. *Népszabadság* var 2016 den enda rikstidning som inte kontrollerades av Fidesz. Men äga-

ren Pecina visade sig ha goda kontakter med affärsmän som stod Fidesz nära.

En dag i början av oktober 2016 stod det plötsligt på tidningens facebook-sida att tidningen hade stängts med omedelbar verkan. Senare samma dag berättade journalisterna på tidningen att de inte kunde använda sina mejl och att kurirer hade kört hem till dem med brev där det stod att de inte hade kvar sina arbeten.

Journalisterna släpptes inte in utan samlades utanför tidningens redaktion men visste inte mer. Eftersom tidningen hade väldigt många läsare och hög prestige kunde de inte ens i sin vildaste fantasi tro att Fidesz skulle utsätta den för ett fientligt övertagande som i andra fall. Detta även om de märkt ett hårdare politiskt tryck från sina redaktörer. Samtidigt hade tidningen publicerat flera regeringskritiska artiklar. Till exempel om hur Fidesz propagandaminister använt flygets helikoptrar i helt privata ärenden.

Troligen hade journalisterna helt rätt. Det enda sättet att komma åt, tysta, *Népszabadság* var att lägga ner tidningen. Det hade väckt alltför stor uppmärksamhet att försöka ta över den.

Enligt ägaren Pecina berodde nedläggningen dock på att tidningen gick med förlust. Senare uppgifter säger däremot att tidningen gjorde en vinst 2015 på kring fem miljoner i svenska kronor.

Den helt oväntade nedläggningen gav hur som helst eko, kritiserades långt utanför Ungerns gränser. Inte minst eftersom *Mediaworks* samtidigt blivit det näst största medieföretaget i Ungern med tre rikstidningar, alla lokaltidningar, flera magasin och nätmedier. Två veckor efter nedläggningen av *Népszabadság* såldes hela rasket till ett företag som ingick i medieoligarken Lörinc Mészáros intressesfär.

Så från valsegern 2010 till 2016 hade Orbán nu lyckats manövrera ut i stort sett allt utländskt medieägarande. Kvar fanns och finns än idag bara den tyska tv-kanalen *RTL Klub*.

Bland dem som sålde sina ungerska intressen fanns flera andra tyska bolag, ett schweiziskt, men även svenska *Modern Times Group* och finska *Sanoma*. Svenska *MTG* hade haft ett par tv-kanaler i Ungern och en playtjänst. Och under en tid hade också svenska *Metro International* gratistidningen *Metro* i Ungern, men tvingades bort. Tidningen bytte namn till *Metropol* och ingår i *Mediaworks*.

Mindre mediekrig

Låt oss återvända till Orbáns gamle vapenbroder Lajos Simicska igen. Ingen vet exakt varför han och Orbán plötsligt blev stora ovänner. Troligen blev Simicska för stark, för mäktig och ett hot mot Orbán. Någon tror också att Simicska ogillade Orbáns närmande till Rysslands Putin.

Utvecklingen sedan blev närmast farsartad. Ett mindre mediekrig utbröt mellan de forna, såta vännerna. Simicska vände alla sina medier mot regeringen, nu var det mesta den gjorde plötsligt fel. I spetsen för attackerna stod inte oväntat kamporganet *Magyar Nemzet*. Tidningen avslöjade till exempel hur vice premiärministern åkt på flera påkostade, olagliga jakter till Sverige och skjutit tama renar från helikoptrar.

En del journalister hoppades annars att det nu skulle gå att bygga upp en mer oberoende, kritiskt granskande press igen, fri från politisk styrning.

Orbán gick naturligtvis till motoffensiv och gjorde allt han kunde för att få regeringsvänliga entreprenörer att satsa på högerinriktade medieplattformar.

Mediekriget pågick från 2015 till Fidesz tredje stora valseger i april 2018. Då tvingades Simicska ge upp helt. Hans medier svalt ihjäl, de hade inte länge fått de statliga annonser de levte mycket på tidigare. De kunde heller inte betala de nya, högre annonsskatterna.

Magyar Nemzet lades ner, samtliga anställda – över hundra – avskedades med omedelbar verkan. Men 25 av dem bestämde sig direkt för att dra i gång en oberoende veckotidning i stället under namnet *Magyar Hang*. Den tidningen lever än och betraktas som en direkt fiende till Orbán, eftersom den är konservativ, men ändå starkt kritisk mot regeringen. Så måste den därför tryckas i Slovakien. Ingen vågar trycka den i Ungern. Och chefredaktören har helt falskt utmålats som pedofil i Orbáns medier. Han har även tilldömts skadestånd som aldrig betalats ut. (*Mer om Magyar Hang i länklistan!*)

Simicska sålde sina utsvultna medier billigt till sin förre affärspartner, som fortfarande var lojal mot Orbán. Anställda på *HírTV* sparkades till och med i direktsändning. Simicska drog sig tillbaka till sin stora lantegendom och har inte hörts av eller setts sedan dess.

Senare återstartades *Magyar Nemzet* i ny regi, nu tryggt hemma i Orbáns stall igen. Efter ett tag sällade sig regeringsvänliga journalister från den några år gamla tidningen *Magyar Idök* också till redaktionen. *Magyar Idök* lades ner.

Några månader efter valet 2018 hände något som inte har sin motsvarighet i någon annan europeisk demokrati. Plötsligt fördes kring 500 medier av olika slag samman i en enda fond, *The Central European Press and Media Foundation (KESMA)*. Rikstidningar, alla lokaltidningar, all riks- och lokalradio, tv-stationer, veckomagasin och nätmedier.

Lörinc Mészáros var först med att donera sina mediebolag utom *TV2* till fonden. Sedan följde samma dag en strid ström av medieägare i hans fotspår. Hur var detta nu möjligt? Att bara lämna över sina företag utan kompensation till en privat stiftelse? Jo, det visade sig att alla dessa medieentreprenörer egentligen var bulvaner av olika slag åt regeringspartiet. Något de tjänat mycket på under åren. Kanske hade de sett sina företag som sin privata egendom och plockat ut mer pengar än de hade tillåtelse till. Blivit för giriga.

Det gamla kamporganet Magyar Nemzet hamnade 2019 åter i Viktor Orbáns och Fidesz händer. Bildkälla: Viktor Orbáns facebookside.

Klart var att det hade krävt mer och mer av skattebetalarnas pengar att hålla i gång regeringens alla olika medier. Eller av EU-fonderna. Det kan vara ytterligare ett skäl till att fonden bildades.

Men en del av "ägarna" skänkte inte frivilligt bort sina medier utan vände sig till konkurrensverket och bad om utredningar. Några dagar senare förklarade regeringen att det inte alls skulle bli tal om några utredningar, fondbildandet var av "nationell strategisk betydelse" och i "allmänhetens intresse"! Konkurrensverket godkände KESMA bara någon dag senare.

Inte heller Europakommissionen kunde göra något åt denna enorma mediekoncentration. Konkurrenslagarna i EU

kan bara användas när det handlar om ekonomiskt sett större sammanslagningar.

Nu borde väl regeringen ändå vara nöjd? Nej, ett krig slutar först när ingen annan står upp, ungefär så resonerar Orbán. Han är van vid hårda tag, inte minst som gammal fotbollsspelare. (Han har byggt en helt egen, gigantisk fotbollsstadion i hembyn Felcsút. Och renoverat fotbollsarenor för miljarder forint i Ungern och grannländer.)

Kvar fanns nämligen fortfarande några störande, kritiska online-medier, bland annat *Origo* och *Index*. Och den än idag oberoende, välbärgade medieägaren och finansmannen Zoltán Varga började, som sagt, utsättas för smutskastning av olika slag eftersom han vägrade sälja sin sajt *24.hu*. Han ger också ut ett stort antal populära livsstils- och kvinnomagasin, som är attraktiva – de säljs mycket på landsbygden där Fidesz har sina väljare.

(Ungern har cirka tio miljoner invånare. Kring två miljoner bor i Budapest, där majoriteten inte röstar på Fidesz. Många välutbildade ungrare har lämnat landet. Orbán har däremot sett till så att hundratusentals ungrare, som efter Trianonavtalet 1920 hamnade i grannländerna, också blivit medborgare och kan rösta i ungerska val. Det är ett valsysteem som omformats helt så att det gynnar Fidesz.)

Rättning i leden

För några år sedan avslöjades det att Vargas mobil avlyssnades och manipulerades via israeliska spionprogrammet Pegasus, ett program som enbart regeringar sägs få tillgång till. Andra journalister har också avlyssnats, vilket togs upp i en utredning 2023 av Europaparlamentet. *(Utredningen finns i länklistan.)*

Men det slutar inte där – nu är Varga under utredning för skattebrott och riskerar ett långt fängelsestraff. Helt falska anklagelser, säger Varga. Och påpekar att han angripits i många år, på många olika sätt, av de regeringstroga medierna

utan att sälja sin mediekoncern. ”Nu tar Fidesz till metoder som används i Turkiet och Ryssland för att komma åt de få oberoende medier som finns kvar i Ungern”, säger han.

De stora sajterna *Origo* och *Index* har långsamt rättats in i leden, genom olika affärstransaktioner, nya ägare och efterföljande chefredaktörsbyten. När *Index* chefredaktör sparkades och ersattes av en regeringsvänlig redaktör, slutade nästan hela redaktionen. Den startade i stället *Telex*, som efter tre år redan är Ungerns kanske största nyhetssajt med upp till sju hundratusen besökare dagligen, helt finansierad via crowdfunding, donationer. *Telex* har hundra anställda, varav ett 70-tal är journalister.

Som tidigare nämnts är tyska *RTL Klub* den enda riktigt oberoende tv-kanalen i Ungern idag. Och därmed mycket viktig. Den innehåller inte bara underhållning, utan sänder en del nyheter och samhällsprogram. Den kristna tv-kanalen *ATV* är också delvis oberoende.

På radiosidan är fortfarande lilla *Klubrádió* det enda undantaget. *Klubrádió* kan bara sända via nätet men lyckas mycket bättre än väntat med det. Den når många lyssnare även utanför Budapest. Radiostationen finansieras också genom crowdfunding. Den indragna frekvensen på FM-bandet är för övrigt fortfarande ett ärende både i EU-domstolen i Luxemburg och i Europadomstolen i Strasbourg. (*Mer om Telex och Klubrádió i länklistan!*)

Uppenbarligen ses de oberoende sajterna fortfarande som ett hot av någon, några i Ungern. Mellan april och september 2023 hade ett stort antal oberoende webbsidor blivit utsatta för cyberattacker, som gjort att de kraschat eller blivit väldigt svåra, nästan omöjliga att ta del av. Däremot hade ingen av de Fidesz-kontrollerade medierna utsatts för liknande attacker. Detta rapporterade Internationella Pressinstitutet (IPI) i Wien utförligt om. Bara några dagar efter IPI:s larm om detta nya hot mot yttrandefriheten, blev institutet självt utsatt för så

kallad DDoS-attack (Distributed Denial of Service), och deras sida låg nere i flera dagar. (*Se länklistan!*)

Det är nästan omöjligt att få korrekt, balanserad information, att höra om de verkliga problemen i Ungern idag. Och det är inte bara medierna som tagits över, infrastrukturen, mediernas hela ekosystem kontrolleras av Fidesz. Och mediekonsumenterna får en skev bild av verkligheten.

Under lång tid har till exempel lärarna i Ungern hållit stora demonstrationer mot sina dåliga arbetsvillkor runt om i Ungern, men detta har knappt alls bevakats av de regeringstroga medierna. Och har de nämnts kallas lärarna mest för uppvigglare och utländska agenter, styrda av finansmannen George Soros – Orbáns största hatobjekt. En stor undersökning 2022 visade att bara tre procent av den breda majoritet som röstade på regeringspartiet Fidesz tror att Ryssland ligger bakom kriget i Ukraina. Hälften tror att USA ligger bakom och nästan 20 procent anser att Ukraina självt startat kriget.

Ungern har utvecklats till ett feodalt land där det mesta ägs och drivs av Orbáns stenrika kompisar, släkt och vänner. Och stort stöd har kommit från EU. Enligt sociologen Bálint Magyar ”kommer 90 procent av Orbáns oligarkklans sammanlagda vinster från EU-finansierade projekt”!

Viktor Orbán har tydligt visat att man kan bygga upp en mediestruktur som vi beskrivit utan öppet våld eller direkt censur. Journalister behöver inte fängslas som i Turkiet eller mördas som i Ryssland. Det räcker med ett antal administrativa och juridiska grepp. Att inte släppa fram oppositionen i de egna medierna. Att aldrig låta sig intervjuas av de få oberoende medierna. Att pumpa in statens, skattebetalarnas pengar till rätt annonsmedier. Att betala väl, ”köpa” journalister som – ibland också av rädsla – är beredda till självcensur, beredda att offra journalistiken för att i stället sprida lögnar, skvaller och propaganda.

Orbáns/Fidesz regeringsperioder

1990 Fidesz kommer in i parlamentet

1998–2002 Fidesz regerar

2002–2010 Fidesz i opposition

2010– Fidesz regerar, 2/3 majoritet fyra val i följd

Litteratur/referenser

Byström, Gabriel, 2014, *Tystnadens triumf*, Stockholm: Ordfront

Byström, Gabriel, 2017, *Med Guds hjälp – om religion och politik i Ryssland, Polen och Ungern*, Stockholm: Ordfront

Gelin, Martin & Åsard, Erik, 2019, *Hotet mot demokratin – Högerpopulismens återkomst i Europa och USA*, Lund: Historiska Media

Hansson, Cecilia, 2017, *Hopplöst men inte allvarligt – konst och politik i Centraleuropa*, Stockholm: Natur & Kultur

Lendvai, Paul, 1981, *The Bureaucracy of Truth – How Communist governments manage the news*, London: Burnett Books

Lendvai, Paul, 2017, *Europe's new strongman*, London: Hurst&Co

Lendvai, Paul, 2021, *The Hungarians – a thousand years of Victory in defeat*, London: Hurst&Co

Magyar, Bálint, 2016, *Post-Communist Mafia State – The case of Hungary*, Budapest: CEU-press

Medin, Joakim, 2018, *Orbánistan – rädsla och avsky i det illiberala Ungern*, Stockholm: Verbal

Palme, Thomas, 2017, *Historien om Ungern*, Stockholm: Carlssons

Schylt, Ulf (red.), 2015, *Hej herr diktator – Ungern under Orbán*, Stockholm: Silc

Szelényi, Zsuzanna, 2022, *Tainted democracy – Viktor Orbán and the Subversion of Hungary*, London: Hurst&Co

Länklista

Sajten *24.hu* direktsänder om chefredaktörsbytet på *Index*:
<https://www.youtube.com/watch?v=4nbTmmTg9I>

- Om oberoende Magyar Hang och dess chefredaktör: <https://www.amnestypress.se/artiklar/reportage/26897/chefredaktoren-i-budapest-som-vagnar-ge-upp/>
- Om hur Orbáns medicoligarker expanderar utlands: <https://www.amnestypress.se/artiklar/reportage/26898/orbans-expanderar-pa-medicomradet-aven-utanfor-ung/>
- Om *Telex*, Klubrádió, en medieprofessor och vanliga ungrare om mediesituationen: <https://sverigesradio.se/avsnitt/ungern-klattrar-i-pressfrihetsindex-tack-vare-att-andra-blir-samre>
- Europaparlamentets utredning 2023 om avlyssningen av journalister i Ungern: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/PEGA-CR-746829_EN.pdf
- Internationella Pressinstitutet i Wien (IPI) om svåra cyberattacker mot de oberoende medierna: <https://ipi.media/hungary-ddos-cyber-attacks-pose-major-new-threat-to-media-freedom/>
- Och om hur IPI sen själv attackerades efter avslöjande om attackerna: <https://ipi.media/cyberattack-on-ipi-evidence-points-to-retaliation-for-press-freedom-work-in-hungary/>
- Om Ungerns medier inför valet 2018: <https://www.aftonbladet.se/kultur/a/G1qjmm/sa-skapar-man-en-maffiastat>
- Om medierna efter valet 2018: <https://www.aftonbladet.se/kultur/a/MgBkpB/orban-okar-trycket-mot-medierna>
- Viktor Orbáns tal på Hjältarnas torg 1989: <https://www.youtube.com/watch?v=g91-OTiXVkw>

Åke Pettersson började som reporter på *Norra Skåne* och *Skånska Dagbladet*. Under 33 år på Sveriges Radio var han sedan reporter på Ekot och Kulturnytt och ansvarig för mediemagasinen *Vår grundade mening* och senare *Publicerat* i P1. Han är i dag frilansjournalist.

Åke Pettersson har skrivit flera läroböcker och erhållit Stora journalistpriset (1993) och Torgny Segerstedts frihetspenna (2000). Han är vice ordförande och hemsidesredaktör i Svensk Mediehistorisk Förening och ordförande för Skånes journalistseniorer.

e-post: ake.petson@gmail.com

Dan Sjögren

Från *Dagens Nyheter* utsände världsnomad

I februari 1962 sände *Dagens Nyheter* ut den forne eldaren Harry Martinson på ännu en jordenruntresa. Han skulle då mot bakgrund av sina egna skildringar från 30-talet beskriva vad som hänt i de fjärran länder han besökte som ung.

"Jag har varit så helvetes skrivsugen", förklarade Martinson när han kom hem. Men av planerade tjugo resereportage fullbordades bara sex.

Vad berodde det på, frågar sig Dan Sjögren. Och var de publicerade texterna verkligen reportage?

Det finns naturligtvis hinkvis med partier i Harry Martinsons texter som är mer eller mindre reportagelika. Det var ju en av hans stora talanger, en paradgren kan man nog säga, detta att flyhänt återskapa en bit verklighet, så att den genast började bulsa och osa av liv.

Vad man nu ska mena med reportage. Men vi väntar med den frågan ett tag, till dess att vi bekantat oss lite mer med Jordanruntresan, det storstilade projekt som *DN* drog i gång

1962. Det ledde till att Martinson samma vår reste runt i Asien och Nya Världen och det resulterade i sex artiklar som senare samma år publicerades i *DN*.

Krigets natur

Men först skulle jag vilja lyfta fram ett annat material där Martinson stiger in i reportaget, hur man än definierar den genren. De sidorna återfinns i *Verklighet till döds*, hans roman om det finska vinterkriget:

”Liken efter de fallna, som i en sådan väldig mängd låg ute på hyggena, voro nu helt översnöade och liknade bara stenar och stubbar och korta stockar. De uppstickande grenarna och stubbrötterna var vid närmare påseende lika ofta armar och ben, som stubbar. Det hela var enkelt nog i sin ryslighet. Allt var förhärjat och dödat och därefter kringkrafstat och överkrafstat ...

Den myckna taggtråden som ramade in den ena kvadratkilometern efter den andra spretade nätt och jämnt upp ur snön mellan spanskryttare och sönderskjutet krigsmaterial. Och skogen var längs hela försvarslinjen helt nedhuggen.

Denna skrotsamling kringsträttad kring myrarna likt ett slags ståldynga och denna fullständiga kalhuggning av skogen var det enda som nu riktigt visade hur hård och skoningslös striden varit och hur svår den mänskliga viljans och plågens väg till uthålligheten, utdragenheten, kampen och döden i ödemarken är.”

Här var Martinson på plats till skillnad från många andra. Den gode journalisten ska ju ha sådana instinkter, ja vara något av en måltjuv för att nu använda en simpel bild.

Tidningsmännen följde striderna i detalj och övergav snart de gamla dödsfälten som ju saknade yttre dramatik. De sökte sig till stridens hetta. Men Martinson trängde djupare in i det som hade hänt och kunde därmed se med en annan djupverkan och summera krigets förfärliga facit. Det är ett av de bästa krigsrepor-

Harry Martinson jorden runt för DN

En värld i framväxling och ständigt stigande priser. Den artiklerierie som Harry Martinson i dag inleder. Under sin nyligen avslutade jordrundresa för Dagens Nyheter fann han att den tekniska expansionen överallt är utan återvändo. Men trots detta lever stora befolkningsgrupper, särskilt i medelhavs länder, och det finns inte stora utskick till inom rimlig tid till de som upp till nägot annat och bättre.

Överbefolkningen i Asien har han funnit skrämmande. Den övriga världen måste besträva sig att undvika inför detta mycket oroadna fenomen. En behäftad internationell

linje är nödvändig, men de resor som måste sättas in är så enorma att svarande hjälpmedel vid en jämförelse tor sig fulla och tragiskt lyckande.

En överbefolkning av helt annat slag har Harry Martinson funnit i den västliga överbefolkningen: läskulter. Den dynamiska motbevakningen har två vektorer eller snarare gudar, bilen och filmen, och Harry Martinson undrar över detta.

Harry Martinson för inte ut i världen för att fröja sig åt dess framtidsskär. Tvärtom reser han ut med tankar inför vad han skulle få se och erfara, och de bekräft-

ades på väsentliga punkter. Därför vill han mana människorna till handling: de måste stanna och tänka över sin situation.

Men under sina strövtåg i utslagsområden av världen har Harry Martinson också funnit mycket värt att akta och hälla kär. Han har hittat fram till de två rättfärdiga i byn, de få som garanterar det goda förvaret i världen. Så länge dessa två finns behåller timern och tillvaron, ett skimmer som kan kallas folkhet.

Artiklerieten inleddes i dag med ett käftat om hur Martinson speglar värt klot som flygpassagerare. Se sidan sjuanofem

Harry Martinson, som här ses med Hongkongs hamn i bakgrunden, skildrar i dag första flygtoppen på resan.

Den första "resespeglarna" i DN publicerades den 30 september 1962 och hade ansetts kräva en hänvisning i topp på förstasidan.

resan varade. Då räknade han med att det skulle bli ett tjugotal reportage och hade också idéskisser färdiga till dessa redan under resan, meddelade han i ett brev. "Jag har varit så helvetes skrivsugen", sa han vid hemkomsten.

tage jag läst, först och sist för att det handlar om förlusten av alla värden. Offren ligger där i landskapet som förbrända rester, en sorts avfall, avklädda alla yttre likheter med människor.

Men det hela är redan övergivet och undanträngt, "avbetat av nyhetsjournalistiken", konstaterar Martinson bittert. Det är lite sorgligt att denna unika frontskildring är så bortglömd, att de där trettio sidorna är nära nog okända.

Och nu tillbaka till jorden runt resan!

Skrivlust och förarbeten

Martinson gav sig i väg i mitten av februari och var tillbaka i Stockholm den 5 juni 1962. Han hade i början gott hopp om att få de beställda artiklarna klara under den tid själva

Man kan inte heller tvivla på att han fick med sig ett spännande material till skrivbordet. På en tågresa i Australien såg han mängder av strutsar ”som i många trakter räknas som ett fullständigt plågoris”. Han hade befarit världens längsta raksträcka. ”Utan att kröka en tum rusar tåget fram i femtiofyra svenska mil”, meddelade han.

Han ville skriva ”ett särskilt kapitel” om de människor som ”utrustar, underhåller och bibehåller järnvägen”, noterar han under tågresan. De bildar en ”en värld för sig i den enorma ödsligheten där horisonten är just så långt borta som jordens egen krökning bestämmer”.

En giftig tusenfoting bet honom i foten när han befann sig i Burma. På Fidjiöarna blev han korad till hedersflygare.

Förmodligen var Martinsons svarta anteckningsbok smockfull av alla sorters upplevelser och erfarenheter. Till Eva, en av döttrarna, skrev han att han hade ”stoff och material” till mer än ”en bok förutom artiklarna som väl kan börja publiceras ungefär samtidigt med att jag kommer hem”.

I ett annat brev meddelar Martinson att han ”äntligen hittat ett mycket fint grepp om det hela och skriver för fullt”.

Klarsyn och ingivelser

Denna flygande start ledde emellertid inte vidare, kanske för att han allt mer riktade om texterna så att de i stället blev en grundlärdd genomgång där han gjorde upp med de klichéer och fördomar som förvrider våra föreställningar om dem som lever långt från Europa.

Sex artiklar publicerades i alla fall under andra halvan av 1962. Men han kom aldrig riktigt i gång. Den viktigaste förklaringen var säkert att han aldrig kunde skriva om det han upplevt förrän lång tid förflutit. För honom dröjde det i regel år innan klarsyn och ingivelser infann sig, förklarade han.

En sådan tidsspillan är ju normalt bannlyst i journalistiska sammanhang, ja en dödssynd. Vanligen försöker man ju skjuta direkt från höften. Allt detta var också kristallklart för Martinson. ”Att skriva om nuet, det är som att vända hem och bjuda på en liter klarvatten från Japan”, sa han när arbetet med texterna började kärva. Det vattnet ”smakar precis som hemma-vid.” Men om det där japanska vattnet fått mogna på ett sätt som passat författaren bättre hade vi kanske fått fler grandiosa resetexter av honom.

Fartens djinner

Martinson beklagar i sin första artikel att flygplanens fart är så hög att den deformerar hela resan. Plötsligt ska man landa. Man hinner numera inte bygga upp någon förväntan förrän man är framme. Ankomsten liknar ”en plötslig brutalitet, ett slags överfall”, skrev han.

Martinson själv hatade ju de ”fartens djinner” som han såg i aktion på alla livets områden och drog sig kanske undan när han mötte dem också här, i efterarbetet, som tidningsbrådska.

Man kan erinra sig att det gick fem år från det att Martinson slutade elda kol på ångfartyg till dess att sjöboken *Resor utan mål* kom ut. Efter en sådan tidsrymd har vi dödliga i regel glömt det mesta men Martinsons minne var av det absoluta slaget.

”Allt han läste och lärde sig och upplevde stannade kvar i hans fabulösa minne”, skriver Georg Svensson i sin lilla tänkvärda bok *Harry Martinson som jag såg honom*. Svensson var hans förläggare och vän i femtio år. Martinson kunde hela Ferlins diktning utantill och praktiskt taget hela sin egen, enorma lyriska produktion också.

Hans skrivfas kom inte bara sent, den var därtill full av omtagningar och nya varianter och bearbetningen kunde bli mycket omfattande. Martinson hade till exempel en mapp som

innehöll ”buntar av manusblad, fullklottrade eller fullskrivna med maskinskrift”. Det skulle bli en spelpjäsa om Magellan, världsomsegelaren. Arbetet på den texten hade pågått i fem-sex år men det skulle kanske aldrig bli färdigt, trodde Martinson. ”De får väl inrätta en särskild avdelning på något därhus för såna som blivit tokiga därför att de inte hittade fortsättningen på något de fann i manusbuntarna”.

Storartat stilsinne

Ändå har jag svårt att släppa frågan. ”Jag anlitas mer och mer av Harry inför utgivningen av hans böcker”, berättar Svensson i sin bok. ”Ditt stilsinne är storartat”, sa Martinson till honom vid något tillfälle. Jag visste inte att det fanns något sådant som stilsinne men inser nu att det egentligen är en ganska bra term för att ringa in Harrys egen begåvning.

I boken finns en handgriplig beskrivning av hur de två samarbetade. Svensson placerades i biblioteket med en lämplig bok. Martinson satt i matsalen, såg över texter på skisstadiet, skrev nya versioner eller omarbetade gamla.

Så snart en sida var klar kom Martinson in med den till Svensson. Denne skulle omedelbart säga sin mening och tillhölls att vara uppriktig. Vid minsta tveksamhet hamnade materialet direkt i papperskorgen. Han betygsatte vid något tillfälle de dikter han just då fick färdiga som om de vore olika cognacsmärken, ”Från eau de vie till VSOP”.

Martinson var ofta i dålig form inför detta redigeringsarbete, men skapandet ”gav honom krafter som en häst”.

Ack, om de två hade kunnat samarbeta på samma sätt om jordenruntmaterialet!

Del i världsångesten

Det gick hur som helst många veckor mellan publiceringen av de sex reportagen (30/9, 7/10, 14/10, 1/11, 14/11 och 6/12-62).

Sådana marginaler skulle nog vara en drömsits för många journalister.

Men där slutade det. Inget kom i tryck om Ceylon, Australien, Nya Zeeland, Fijiöarna, Hawaii, USA eller Sydamerika som Martinson också besökte. De sex publicerade texterna handlar om flygresor, Tokyo förr och i nutid, japanska klädmöden för kvinnor, religion och gudar i Calcutta, ett tempel i Kyoto och Indiens heliga kor.

Vid hemkomsten fick Martinson en skrivcoach, Tore Hallén, en flyhänt medarbetare på *DN* som skulle hjälpa honom att få journalistisk form på texterna.

Man baxnar lite: en man som ska lära Harry Martinson att skriva!

Det gick alltså inget vidare. Det var knappast Halléns fel, en duktig och mild yrkesman som kom väl överens med Martinson. Men Harry var svårt plågad av världsläget när han arbetade med texterna. Han led, sa han, ”av att se människor lida, det är som att ha del i världsångesten.” Han blev också sjuk under hösten.

Hans tankar gick som alltid sina egna vägar. Vid ett tillfälle dryftade han den fria viljan och erkände att han hade ”närligaste sig determinismen, men i en böjligare variant”. Spännande i sig, men nog mer ett ämne för dikter och essäer än resor i Gamla och Nya Världen.

Alltnog: försöken att låsa in en stor diktare i en form som bäst lämpar sig för tidningstexter misslyckades. Men idén ter sig ju lika ofruktbar som att försöka stoppa tillbaka anden i flaskan.

Reportagets konferencier

Så här långt kommen bör man kanske försöka presentera en enkel modell för reportaget. Dags för några försynta pekpinnar

alltså, även om det är farligt att ”göra pekpinnen till vandringsstav”, som Martinson skrev i ett av reportagen.

Jag tänker mig att journalistens roll i reportagetexter i det hela liknar en konferenciers. Han eller hon beskriver scenen, avbildar de människor som befinner sig där (som med handkamera), återger deras röster (men inte så att man hör hur bandet går), fogar in relevanta bakgrunder och kommenterar det hela med berättarens röst men utan att egentligen själv kliva upp på scenen.

När sedan förloppet flyttas får journalisten teckna nya scener, samla in fler röster, ånyo porträttera sina källor osv.

Inga konstigheter alltså. Ovanstående kan byggas ut. Journalisten bör bruka de medel, ja hela den arsenal som varje skönlitterär författare har till sitt förfogande men måste förstås hålla sig till den så kallade sanningen. Den kan eller ska ju författaren oftast strunta i.

Journalisten bör alltså stiga in i sin berättelse – om berättelse nu är rätt ord – och belysa det som hör till sammanhanget men ändå behålla en biroll i texten. Friheten blir ju inte lika maximal som i essän, men den är ändå avsevärd. Man måste också kunna skriva sinnligt. Ändå ska förstås läsaren inte få novellkänslor.

Att dra gränser här är svårt och kanske onödigt. Men ett par exempel skadar inte: ”Martinson fördjupade sig i sin tankfullhet och glömde bort fiskpinnarna på tallriken”, skriver Hallén vid ett besök hemma hos författaren, ett vackert exempel på en formulering som hör hemma i en journalistisk text, observant och personlig men ändå väl infogad och bärkraftig och porträtterande i sitt sammanhang.

”När ölutköraren kom in för att hämta tomflaskor bemötte Martinson honom som en ärad gäst”, skriver Hallén. Här blir det rörelse och avbildning i *DN*-journalistens vackra passage.

Över barriären

Hur iakttar då Martinson de här reportagedragen i sina rese-texter?

Man inser omedelbart att kommentardelen i dem är överdimensionerad. Också i det som ska vara bakgrunder hör man Martinsons röst. Faktaavsnitten är ju i så hög grad förädlade och omvandlade av hans stilsinne.

I de beskrivande partierna har ju journalisten möjlighet att använda sina egna intryck och vara mer personlig i sitt språk. Men Martinson klättrar ofta nog över den där barriären och ger sina iakttagelser en skönlitterär form. Plötsligt sitter man där och läser något som mer liknar en prosadikt. Lyrikens sanningsvärde kan vara mycket högt men det som känns fiktivt blir ändå lätt en främmande fågel i reportaget. I Martinsons reportage flyger sådana fåglar ut och in i texterna. Och eftersom det slår så väl ut blir man förtjust.

Vi möter inte heller så många människor, nästan inga andra stämmor slår egentligen in i texterna, de är sällsynta. Martinson själv är aldrig en sidoröst, han inte bara kliver upp på scenen, han gör sig själv till scen. Det är det som händer i honom som är textens centrum, inte den yttre verkligheten. Men det som händer i världen spelar alltid en central roll i hans rannsakan.

Självprovning och vidgning

Han riktar sin rika erfarenhet och fenomenala observans mot allt han möter men vänder också nya intryck inåt, mot självprovning och vidgning.

Andra människor finns alltså bara med i marginalen, det är lite förvånande att han inte är mer vänd mot dem han möter. Den egna, "journalistiska", rösten hörs alldeles för mycket, ja om man ser till mitt recept ovan, som ju närmast handlar om reportagetexter i tidningar.

Han går mera fram som en essäist eller en poet, fast ofta stödjer de där båda formerna varandra, de är hybridiserade i hans artiklar. En reporter har normalt inte samma lyriska eller egensinniga möjligheter. Ja, om han inte är i en klass för sig.

Samtidigt: vem kan vända sig mot att han bryter upp formen? Då skulle man ju underkänna hans egenart, hans djupseende och fantastiska ordkonst.

Stefan Sandelin betonar samma sak när han i en varsam och tänkvärd kommentar pekar på att reportagen innehåller ”omsorgsfulla och kringsynta djupanalyser”.

Det här är ju inte texter som liknar det folk läser i tidningen när de dricker sitt morgonkaffe. Å andra sidan: är man mottaglig för den uppenbarelsekonst man möter i jordenruntreportagen, ja då kommer förstås kaffet i koppen att kallna.

Japanska erfarenheter

I ett av breven hem berättar Martinson om folklivet i Japan. Där finns samma förmåga att upptäcka kulturella och andra begivenheter som i reportagen men Martinson använder ett enkelt och vardagligt idiom. Jag studsar! Det är som att stöta på Martinson avklädd, i bara mässingen!

Trafiken i Tokyo är en ”larmande katarakt”, med Ginza, det ”tätast trafikerade stråket i världen”. Trafikpoliserna är ”virtuosa”, den ”moderna tätttrafikens frontsoldater”, meddelar Martinson i en av artiklarna.

I Tokyo vimlar det ”av människor som gått vilse”, påpekar han, men nämner inte med ett ord att han själv hör till denna skara och berättar inte hur väl han då blev omhändertagen. Den servicen lyfts fram i ett av breven till hustrun. Ett mer traditionellt reportage hade nog innehållit ett parti om den erfarenheten.

En japansk trafikpolis tog nämligen hand om honom. Martinson kunde inte hitta i den ”hopplösa labyrintvägen tillbaka

till hotellet”. Polisen gav honom till och med en stol att sitta på, stoppade en taxi och instruerade chauffören noga om körningen och kunden. Även här är stilen enklare, mer vardaglig, nästan helt utan det virtuosa draget.

Han berättar också att han i ett varuhus köpte en hel japansk dräkt till Ingrid, en kimono, med priser och allt. Det är som att möta en helt annan Martinson. En sådan vardag ser man aldrig i hans texter. Där finns inga varuhus eller klädinköp.

En lång, faktatät artikel publicerades sedan i *DN* om just de japanska kvinnornas klädedräkt. Där får vi veta allt om kimono. Det är en högtidlig katalog, grundlärd men lite livlös – som alltför massiv kunskap lätt kan bli. Att han själv köpte en sådan klädedräkt, hur den såg ut eller vad den kostade nämner han inte. Han tar ingen hjälp av sitt brev. Men en sådan personlig detalj hade nog gjort en del nytta.

Det skulle antagligen också ha blivit mer av traditionell journalistik om Martinson hade låtit denna annorlunda brevstil till någon del vandra in i reportagen. Fast vid närmre eftertanke är jag nog inte riktigt förtjust i den tanken.

Tusen molnstudier

Det första reportaget av de sex börjar avspänt, nästan leende. Martinson ger en rad värtaliga exempel på hur lite han egentligen ser av jorden som befinner sig ”en mil under oss”.

Det han ser är moln. Bilder av dessa hinder skockar sig i texten också: ”molnvaddens prärie”, ”molnröken”, ”vaddtäcket”, ”molnslätterna”, ”konststopningen”, ”en stängande molnfäll”, ”tundror av moln”, ”en sorts skinande andar”, ”vattenkretsloppets högstationer”.

Fjädermolnen kan likna ”bristningstunna isrän på väg att smälta i en skål av kristall”, skriver Martinson, i toppform när han här kan blanda kåseri och poesi i välfunna metaforer.

UTSIKT ÖVER JORDENS MOLN

Den som vill se världen från en annan synvinkel... Dagens flygplan... Utsikt över jordens moln...

Utsikt över jordens moln... Flygplanets fönster... En världsomnäs resespegel...

En världsomnäs resespegel... Harry Martinson har i en kritisk... Denna idiomatiska betraktelse...

Reserörelsen ramlar... Den som vill se världen från en annan synvinkel... Utsikt över jordens moln...

Utsikt över jordens moln... Flygplanets fönster... En världsomnäs resespegel...

En världsomnäs resespegel... Harry Martinson har i en kritisk... Denna idiomatiska betraktelse...

Reserörelsen ramlar... Den som vill se världen från en annan synvinkel... Utsikt över jordens moln...

Utsikt över jordens moln... Flygplanets fönster... En världsomnäs resespegel...

En världsomnäs resespegel

Harry Martinson har i en kritisk till förestign en kritisk res runt jorden. Denna idiomatiska betraktelse från flygkabinens fönster funderar han över resans natur i jordens. Två tredjeldar av färdens runt jorden handlar om synbilder. Moln flyr i hög drag världsomnäs resespegel, moln av olika slag.

De två som sitter närmast kabinens utgång är moderns präpans sommarlovare som till ett förtäringstillskott förbund med kabinens utgång och den utvändigaste som värdarna håller på värdskapet.

Harry Martinson bedrev under sin jordenruntresa intensiva molnstudier. Redovisningen i tidningen var illustrerad av Björn Berg.

”Jag är egentligen född humorist och har lätt för sådana saker när jag kommer i gång”, sade Martinson till Hallén och syftade på den kåserande tonen. Men han kom inte i gång på allvar och reportagen innehåller inte så mycket kåserande, trots att han blev glad när Hallén vid något tillfälle ”försvarade kåseriet som konstart”.

Ändå såg han mycket från planen. I en glipa upptäckte han ett tåg långt där nere och skuggan som rusade med över prärien. Över Australien svävade ”slöjor av gult stoff”, en sorts ”gyllene talk” från kontinentens öknar.

Och han såg att vissa floder hade gröna skärgårdar av öar. Den som läser texten tycker sig sväva som han över landskapet.

Men själva flygresan är på alla sätt fördummande, menar han. Planet är bara en ”behållare av lättmetall eller sovtunnel vari resenärerna slöat sig hit”.

Så återvänder han till molnen. Rätt beskådade kan de berätta att det varit ”en het dag i Indiana eller tryckande åskkvavt i Guatemala”, förklarar han. Nya Zeeland liknar ett sovande barn, som ömsevis drar täcket över sig och sparkar av sig det. Det hela är strålände prosalyrik, en ovanlig råvara i reportagets formvärld.

Spränglärdd föreläsare

Artiklarna liknar en serie föredrag. Martinson är grundligt påläst och ohyggligt bildad och agerar väl egentligen pedagog. Man påminns om att Staaf, folkskolläraren i hans barndom, hans idol, fick kartan på väggen att grönska. Staaf tog med sig barnen ut i världen utan att lämna klassrummet. När han talade om havet kunde barnen höra hur vågor plaskade, har Martinson berättat. Staaf gav honom tidigt lust att resa och ta Vägen ut.

Staaf var en mild person men Martinson är snarare missnöjd med sina elever. Folk som reser ut i världen nöjer sig med

Torsdagen den 6 December 1962

Del 2

Fyra krafter sätter mat på bordet i Indien: dragoxen, buffeln, bonden och monsunen. När torka råder är det kom och hennes avkomma dragoxen som räddar landet från hungerskatastrofens värsta följder. De går det genom att transportera vatten till de törstande fälten. Den heliga kom är Indiens reservmonsun, skriver

HARRY MARTINSON

Under lunchrasten var tvåbarnsfamiljen i Kollatras. Vannerna riva de och lämnar plats för andra två barn, som står vid sin Gander i Soudhastri.

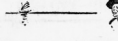

HELIG KO RÄDDAR INDIENS SKÖRDAR

Indien har varit ett av världens största, befolkningstillväxt och utvecklingsland. Men det är inte bara befolkningstillväxten som är ett problem för Indien. Det är också den stora fattigdomen som är ett stort problem. I Indien bor det omkring 400 miljoner människor. Men bara omkring 10 procent av befolkningen har tillgång till grundläggande hälsovård och utbildning. Detta beror på att Indien har en mycket hög befolkningstillväxt och en mycket låg ekonomisk tillväxt. Detta beror på att Indien har en mycket hög befolkningstillväxt och en mycket låg ekonomisk tillväxt.

De största problemen i Indien är fattigdom, sjukdom och utvecklingsbrist. Detta beror på att Indien har en mycket hög befolkningstillväxt och en mycket låg ekonomisk tillväxt. Detta beror på att Indien har en mycket hög befolkningstillväxt och en mycket låg ekonomisk tillväxt. Detta beror på att Indien har en mycket hög befolkningstillväxt och en mycket låg ekonomisk tillväxt.

RESEPEGEL

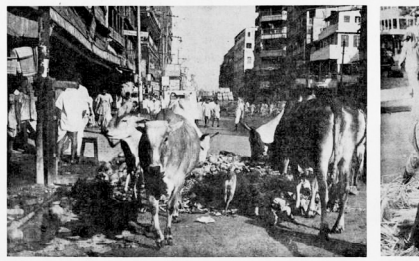
Indien har varit ett av världens största, befolkningstillväxt och utvecklingsland. Men det är inte bara befolkningstillväxten som är ett problem för Indien. Det är också den stora fattigdomen som är ett stort problem. I Indien bor det omkring 400 miljoner människor. Men bara omkring 10 procent av befolkningen har tillgång till grundläggande hälsovård och utbildning. Detta beror på att Indien har en mycket hög befolkningstillväxt och en mycket låg ekonomisk tillväxt. Detta beror på att Indien har en mycket hög befolkningstillväxt och en mycket låg ekonomisk tillväxt.

De största problemen i Indien är fattigdom, sjukdom och utvecklingsbrist. Detta beror på att Indien har en mycket hög befolkningstillväxt och en mycket låg ekonomisk tillväxt. Detta beror på att Indien har en mycket hög befolkningstillväxt och en mycket låg ekonomisk tillväxt. Detta beror på att Indien har en mycket hög befolkningstillväxt och en mycket låg ekonomisk tillväxt.

Pensionerade djur är försörjda ur sekl

Traktorn för hela Indiens befolkning. Det är den heliga kornen som räddar landet från hungerskatastrofens värsta följder. De går det genom att transportera vatten till de törstande fälten. Den heliga kornen är Indiens reservmonsun, skriver Harry Martinson.

Den heliga kornen är Indiens reservmonsun, skriver Harry Martinson. Detta beror på att Indien har en mycket hög befolkningstillväxt och en mycket låg ekonomisk tillväxt. Detta beror på att Indien har en mycket hög befolkningstillväxt och en mycket låg ekonomisk tillväxt.

Kollatras har varit ett av världens största, befolkningstillväxt och utvecklingsland. Men det är inte bara befolkningstillväxten som är ett problem för Indien. Det är också den stora fattigdomen som är ett stort problem. I Indien bor det omkring 400 miljoner människor. Men bara omkring 10 procent av befolkningen har tillgång till grundläggande hälsovård och utbildning. Detta beror på att Indien har en mycket hög befolkningstillväxt och en mycket låg ekonomisk tillväxt. Detta beror på att Indien har en mycket hög befolkningstillväxt och en mycket låg ekonomisk tillväxt.

Southern person på sin väg. Indiens är ett av världens största, befolkningstillväxt och utvecklingsland. Men det är inte bara befolkningstillväxten som är ett problem för Indien. Det är också den stora fattigdomen som är ett stort problem. I Indien bor det omkring 400 miljoner människor. Men bara omkring 10 procent av befolkningen har tillgång till grundläggande hälsovård och utbildning. Detta beror på att Indien har en mycket hög befolkningstillväxt och en mycket låg ekonomisk tillväxt. Detta beror på att Indien har en mycket hög befolkningstillväxt och en mycket låg ekonomisk tillväxt.

Det tredje och sista avsnittet i artikelserien om jorden runt resan handlade om kornet i Indien. Där läxade Martinson upp de läsare som inte förstod att kornet i den delen av världen på goda grunder är ett heligt, livräddande djur.

schabloner om det främmande, menar han och tar avstånd från den försoffning han möter på sina resor.

Vad som också skiljer honom från den gängse reportern är förstås att han kan så mycket, bildningen, den där enorma blandningen av lärdom och tankar om hur det står till i världen.

Man ser det till exempel i reportaget om Calcutta. Där gör Martinson en kompakt genomgång av gudinnor och religiösa föreställningar. Han har alltså ett kunskapsläge som den vanlige journalisten förmodligen bara kan drömma om.

Många tycker nog att han fastnar i sin lärdom, kanske på ungefär samma sätt som han själv fastnade i det vidlyftiga materialet från resorna: "Både Vishnu och Shiva tränger djupare ner i livsbanornas grund än vad några andra gudar i världen gör", meddelar han i ett av reportagen. Den sortens summeringar blir man inte färdig med utan vidare. I en enda våldsamt generalisering plöjer han ner ett enormt vetande.

Lysande hybrider

Martinson blir efter hand allt mera kritisk i artiklarna. Européer som förkastar de religiösa getoffren "borde nog stämma ner tonen", de hör ju själva "hemma i gaskamrarnas världsdel" och har därför "större blodskuld" än andra folk.

Han skriver närmast ömsint om den indiska kon, hon som svarar för vattentransporter i torrtider till drabbade landsändar och då blir en "reservmonsun". Kon är också ett "fridsdjur", en livs levande symbol "för tålmodighetens alla saktmodiga former av disciplin. Miljonfaldigad offerar hon sig i arbete på Indiens åkrar".

Martinson visar genomgående en större förståelse för de kulturer han besöker än för vår egen, med dess "fartomsusade självbelåtenhet". Samtidigt bör man, skriver han, "akta sig för att exotisera situationen".

Martinson saknade förutsättningar att bli en bra journalist, skrev Georg Svensson. Det tyckte han själv också. Formen passade honom illa. Hans reportage från jordenruntresan är i stället lysande hybrider: essäer mer än reportage, lektioner mer än reseskildringar, djupanalyser mer än avlyssnade röster och repliker.

Det är sorgligt att inte fler av hans ”idéskisser till tjugo artiklar” ledde till färdiga, egensinniga reportage.

Dan Sjögren har recenserat böcker i ett otal landsortstidningar under närmre fyrtio år och tillhör, också sedan länge, det lättare gardet i *GP* och *DN*, de som kåserar. Han var från början allmänreporter men blev sedan lärare i journalistik på Nordiska folkhögskolan i Kungälv.

e-post: danhugosjogren@gmail.com

Fotnot: Jag lutar mig tungt mot boken *Harry Martinson Jordenruntresan*, den årsskrift Harry Martinson-sällskapet gav ut 2002. Där återfinns de sex artiklar som *DN* publicerade 1962.

Stefan Sandelin är bokens redaktör. Bidrag har också skrivits av Hans Gréen och Tore Hallén. Hänvisningarna till Sandelin och Hallén knyter an till deras texter i ovan nämnda skrift.

Malin Wahlstedt

"Vet du, jag passar inte till riktig journalist!"

I dag minns man henne som barnboksförfattare och kanske skulptör. Men Viola Wahlstedt var på sin tid också en av Sveriges mest energiska utrikeskorrespondenter. Hennes dotterdotter Malin har under sitt arbete med en biografi över henne läst och fascinerats av de artiklar – och brev till de närmaste – som hon skickade hem från Stalins Sovjet, Hitlers tredje rike och inbördeskrigets Spanien.

Min mormor, Viola Wahlstedt, var känd under sin tid men knappast längre, även om många ur min – och kanske er? – generation känner igen hennes namn från barnlitteraturen. En egotrippad, multibegåvad 1900-talskvinna. Skulptör som blev frilansjournalist och sedermera barnboksförfattare, i fäboden vid kalvfällets fot och lastbåten vid Norr Mälarstrand. Tre väldigt olika äktenskap. Tre inte så nöjda barn.

Viola började sin bana som skulptör, hon kom in på Konstakademien innan hon fyllt sjutton, fortsatte som illustratör och började skriva till sina illustrationer. Utrikeskorrespondent i

Den första klippbokens första artikel från 1927 – om italiensk marionett-teater – i Stockholms Dagblad.

Den första klippbokens första artikel från 1927 i *Stockholms Dagblad*¹, om italiensk marionetteater, brer ut sig över fem spalter. Inga bilder, inte ens en rubrik, bara en utsirad anfang. En annan om pianovirtuosen Alexander László och hans ”Sonchromatoskop” där färgat ljus, bilder, rörliga, oformliga och geometriska former kombinerades.²

Viola recenserade dans, teater och opera i *Stockholms Dagblad* och *DN*. Hon skrev om experimentella artister, kompanier och

Sovjet, Nazityskland, Mussolinis Italien och Spanien under inbördeskriget. Med i innersta kretsen kring funkisens genombrott i Sverige med Stockholmsutställningen 1930 och det första kollektivhuset, som skulle avlasta dubbelarbetande kvinnor.

Startade handelsträdgård med fåruppfödning. Började skriva barnböcker. Fäboden, tre kilometer genom fjällbjörkskog och myrar från närmaste bilväg blev den fasta punkten, sedermera kompletterad med en husbåt vid Norr Mäljarstrand som vinterviste, och så resan med lastbåt till Mexico där hon bodde hos

¹ *Stockholms Dagblad* 27 november 1927.

² ”I en ny värld av musik: bland röda toner och blå”, *Stockholms Dagblad* 1928. (Datum inte möjligt att fastställa.)

gästspel från Japan, Peru och Indien. Smala kulturyttringar gavs rejält utrymme. Sedan följde en lång rad artiklar i kulturtidskriften *Fönstret*, under rubriker som ”Vals och jazz”, ”Samtida musik”, ”Pressen och musikkritiken”, ”Dansen och dumheten”³. Socialdemokratiska kvinnoförbundets *Morgonbris*, och så *DN*-artiklarna, med mer traditionella recensioner, undertecknade (V.W. M-s) för Viola Wahlstedt Markelius.

Ur ett brev till Conny Juell, redaktör för tidskriften *Urd*: ”Jag fick provrecensera en kväll, jag undrar om det inte t o m var en balettpremiär på operan. Och jag var förstås hiskeligt nervös. Det var ruskigt! Föreställningen slutade kl 11 och sen skulle det vara färdigt att sättas kl ½ 1. Så jag tyckte att det var bäst att vara snäll mot dem allesamman i min kritik – så det blev väldigt vänligt.

Jag har alltid tyckt att det varit ruskigt och känts ansvarsfullt att vara sträng mot debutanter; den första kritiken betyder ju så mycket för hela deras framtid och det ligger mycket mycket arbete bakom en debut – mycket arbete och många förhoppningar – mycket mer än en utomstående kan ana. Men dom gamla och säkra, som trampar upptrampade vägar och litar på sin rutin och på slentrianen och på den respekt publiken har för stora namn – dom har det varit skönt att få säga några sanningens ord till ibland. Så det finns en hel del folk som inte hälsar på mej mer på Stockholms gator!”⁴

Självklart ideal

Våren 1933 var Viola redaktör för ett temanummer om musik av den radikalt progressiva kulturtidskriften *Spektrum*⁵, vid sidan av arbete på barnteatern hon startat tillsammans med

---

³ 25 oktober 1930, 15 november 1930, 20 december 1930.

⁴ Brev till Conny Juell, redaktör för den norska kvinnotidskriften *Urd* 13 mars 1935.

⁵ ”Musik”, temanummer av tidskriften *Spektrum*, 1933.

Viola, Moskva, maj 1934. Fotot troligen taget med "autoknips" som hon kallade det. Hade det funnits bildbylines på den tiden, hade hon, misstänker hennes dotterdotter, använt denna till reportage och artiklar från sina äventyrliga resor som utrikeskorrespondent.

Calle Flygare, ett korrespondensinstitut för danstråning i hemmet, med två småbarn därhemma i den tjugiga funkisvillan i Bromma som hennes make, arkitekten Sven Markelius, som blev min morfar, hade ritat.

(Ett så kallat stockholmsäktenskap – de var aldrig gifta i formell mening, delvis för att det passade deras radikala läggning, delvis för att det inte gick att få skilsmässa från den tjustige italienske, katolske adlige konstnären som Viola i ungdomlig impulsivitet förälskat sig i och gift sig med som tjugoåring.)

Under sommaren 1933 var Viola tillsammans med ”en hel hop teaterfolk och konstnärer” under tre månader i Moskva för att skriva om den första internationella film- och teaterfestivalen där.

Det socialistiska mönstersamhället var ett självklart ideal bland trettioalets radikala samhällsdebattörer. Klasslöst, jämlikt och jämställt, fritt från alla gamla onödiga föreställningar, pålagor och begränsningar, som hindrade människan att nå sin fulla potential. Vilka fantastiska möjligheter som öppnade sig, när man kunde bygga ett samhälle från grunden, välja bort allt dåligt och bara behålla det bra! Ur ett brev till maken:

”Visst vet jag att här också finns stora svårigheter, intrigerande och personliga inflytanden som gör sig gällande – och nog begriper jag att inte allting är en dans på rosor för att man är här och att här finns väldigt fullt med grå uthållighetsvardagar... Men hittills har jag känslan av att det bara är att välja bland världens underbaraste arbeten av olika slag: tidnings-, tidskrifts-, kinetaorganisations-, radio- etc- jobb... / Mera om allt det sedan, måste kila nu, skall ta ett par bilder av Vera Inber. I kväll har jag intervju med Eisenstein!! Om ett par dagar skall jag ut till Maxim Gorkij, den mest svåråtkomliga mannen här i landet näst Stalin. – Jag håller på med en artikel för en tidning som han redigerar! – Det enda som är svårt är fortfarande Dimitroff. Men det skall nog gå innan jag reser.”^{6,7}

---

⁶ Brev till Sven Markelius 5 juni 1934.

⁷ ”Om Sovjetförfattare”, *Dagens Nyheter* 8 juli 1934. ”Rysk film återfinner ”hjälten”, *Dagens Nyheter* 9 augusti 1934.

Viola berättade om de ”intellektuella arbetarnas” fria dag i rekreationsparken under rubriken ”Moskva badar” i DN:s söndagsbilaga. Utan västvärldens mossiga kalender, utformad efter Första Mosebok, föll den sjunde dagen bort, och istället hade alla ledigt var sjätte dag, eller var femte vid hälsovådligt eller särskilt ansträngande arbete. Fabriker och butiker var oavbrutet i gång.⁸

”Hos alla samma klasslöshet: öppen skjorta och svångrem eller den långa ryska blusen i linne eller bomull, den ryska bondens klassiska plagg. Eller, om det är en sovjetkvinna det gäller: en enkel kjol och blus, samma dräkt som den anspråkslösaste fabriksarbeterska bär hos oss, kanske bara ben i sommarvärmen, en basker över det kortklippta håret eller den konstlösa hårknuten.”⁹

Med ryskt pass

Året därefter kom Viola tillbaka, fast besluten att skaffa sig jobb och ”kommandirofka” dvs. kommendering från en arbetsplats för biljetter, mat och rum, för att kunna resa på egen hand. *Littéraire Internationale*, *Le Monde* och en annan av de stora dagstidningarna (mer specifikt än så skriver hon inte i sina brev) slogs enligt Viola om hennes manus. Den skandinaviska pressen hade ju ingen korrespondent i Ryssland, man ville anställa henne på stört! En dokumentärfilmare ville ha henne med, och skulle hon dessutom få ut en bok som blev succé, så vore lyckan gjord. Ur ett brev till Fröken Stibolt, sekreterare på *Tidens Tegn*:

”Saken är den att jag ligger i underhandling med en av världens största pressbyråer om att för deras tidningars räkning / Amerikanska, franska, skandinaviska tidningar i det här fallet. / skriva en serie artiklar från Ryssland och Kina. Om jag får

---

⁸ ”Moskva badar”. *Dagens Nyheters* söndagsbilaga 26 augusti 1933.

⁹ ”Ryssland just nu”. *Tidevarvet* 16 september 1933.

igenom det kontrakt som jag vill ha, blir det inte bara roligt och intressant utan också stora pengar. Och det kan ta mej 17 behövas!”¹⁰

Medan Viola väntade på arbetstillstånd, resetillstånd och besked om diverse äventyrliga och storslagna uppdrag, tog hon tillfällighetsjobb i den tysk- och engelskspråkiga Moskva-pressen, som tolk och översättare, chaufför, språklärare och instruktör ”inom kvinnofägring och västerländsk fåfänglighet”. Gjorde ljudmontage tillsammans med Komintern, skrev artiklar och gick på författarbankett med storheter som André Malreaux och Ilja Ehrenburg.

Hon bodde i ett av Moskvas många författarhus tillsammans med ett antal kända och okända författare som läste hennes föredrag för radion, skrev rent på tyska och gav värdefull kritik. Hon skrev till Sven: ”Ett stort härligt väggslusfritt rum. /I vanliga fall känner man en växande maktkänsla när man ser hur skraja dom små liven blir när man oförmodat tänder på ljuset i ett rum. Men faunan är riklig nog ändå: kackerlackor och stora, säkert 5 cm, långa skalbaggar. / Men jysse vad jag trivs!

Jag röker mycket mindre och super faktiskt inte alls fast dom pimplar vodka så dom kan storkna här, Lill och allesamman. Och jag har fint humör och fin aptit och sover som en stock och trivs!

Aktarej vad jag pratar ryska i telefon. Det värsta är att jag har så bra uttal på det lilla jag kan, så dom tror att jag kan riktigt, och säger långa haranger.”¹¹

Förstamajdemonstrationen: Viola valde att gå med istället för att se den från Röda Torgets pressläktare, med fakta, siffror och fint sällskap. ”Klockan 2 började vi ställa upp på vår sidogata. Från tidigt i morse ha demonstrationstågen oavbrutet

---

¹⁰ Brev till Fröken Stibolt, sekreterare på den norska dagstidningen *Tidens Tegn*. 30 juli 1935.

¹¹ Brev till Sven Markelius 22 april 1934.

passerat genom den närgränsande huvudgatan. Klockan halv 5 strama vi upp oss till noggrann marsch över Röda Torget framför Molotov, Kalinin, Vorosjilov, Dimitrov (Stalin själv har visst kilat upp till Kreml och ätit middag!) Och väntetiden ha vi använt på bästa sätt: vi ha dansat, sjungit, hoppat bock, lekt gissningslekar, hjulat, dragit fingerkrok och nästan slitit sönder våra fina plakat med stadplaner över Orsk och Magnitogorsk. Vi ha hunnit skrika oss hesa, och vi ha suttit på trottoarkanten på Pravda och Isvestija och ätit smörgåsar med kaviar. Vi ha hunnit höra Stalins och Dimitrovs och flera andras tal i högtalarna, som avlösa varandra innan den föregående ljudkrets upphört, och vi ha hunnit höra hur det låter när tusen, tiotusen fötter, trampa trafikfria gator.”¹²

Viola fick sitt ryska pass och kunde äntligen köpa en flygbiljett till Baku för egenhändigt intjänade rubler. Där skulle hon få bo i Nafta-ingenjörernas kollektivhus, skriva om oljeutvinningen, om kvinnornas emancipation, och följa med en grupp malariaforskare till häst under tio dagar i bergen. Urskog som man måste hugga sig igenom. Leoparder, då och då tiger, piggsvin, och på slätten schakaler i massor. Hägrar i massor, flamingos och svarta storkar. Fuktigt som i ett drivhus. Hon skrev till Sven:

”Du! Titta på kartan och leta rätt på Lenkoran. Det ligger vid Kasp. havet, ca 15 timmars sjöresa söderut från Baku, nära persiska gränsen. Där var jag!! Och vet du vad jag har gjort?? Jo: jagat vildsvin och sovit ute 10 nätter och ridit ner nära persiska gränsen! Vildsvinsjakten var fantastiskt spännande. Och jag sköt. Och träffade! Så spännande att jag glömde bort att tycka att det var otäckt. Och det var ingen turist-jakt, inte!! Utan ganska riskabelt och riktigt på allvar. /Jag har lärt mig att skjuta här./”¹³

---

¹² ”1 maj i Moskva”, *Dagens Nyheter* 14 maj 1934.

¹³ Brev till Sven Markelius 11 september 1934.

Det blev reportage för *DN*, *Social-Demokraten*, *Tidens kvinder* och *Husmodern*.¹⁴ Violas enda vuxenroman, *Jag älskade Volodja*,¹⁵ innehåller en troligen ytterligare dramatiserad skildring, och jag har svårt att veta hur mycket som ska skalas bort för att bara det som verkligen hände ska finnas kvar. Det där vildsvinet hon sköt som dök upp vid lägerplatsen användes i en dagsvers där det raljerades över Markelius och Myrdals idéer om kollektivhus.

”Hjälp! Vildsvin!” därpå fru Markelius skriker,
men skriker ej alls när hon ser bolsjeviker.”¹⁶

Tillbaka i Moskva var det idel soiréer och fester med kulturfolk, som Viola såg till att intervjuva för sina artiklar. Hon läste nyheter för de internationella radioutsändningarna och planerade en resa vidare till andra sidan Kaspiska havet, Turkmenistan, Samarkand, Taschkent och Sibirien. Det skulle inte räckas att skriva bara för den socialdemokratiska pressen för att finansiera resan. *Dagens Nyheter* och *Tidens Tegn* ville ha artiklar i helt andra ämnen och då under Violas hela namn. För parti-pressen skulle hon då kunna använda sin gamla signatur från *Social-Demokraten*, ”Alarm”. Ur ett brev till redaktör Tranmæl på *Arbeiderbladet*:

”Om krig utbryter kommer uppehållet i gränstrakterna antingen att bli längre eller kommer det att bli nödvändigt med en omväg för att nå Kina, där jag stannar några månader, bl. an. i Harbin, Mukden, Peiping, Nanking, Tsientsin, Shanghai.”¹⁷

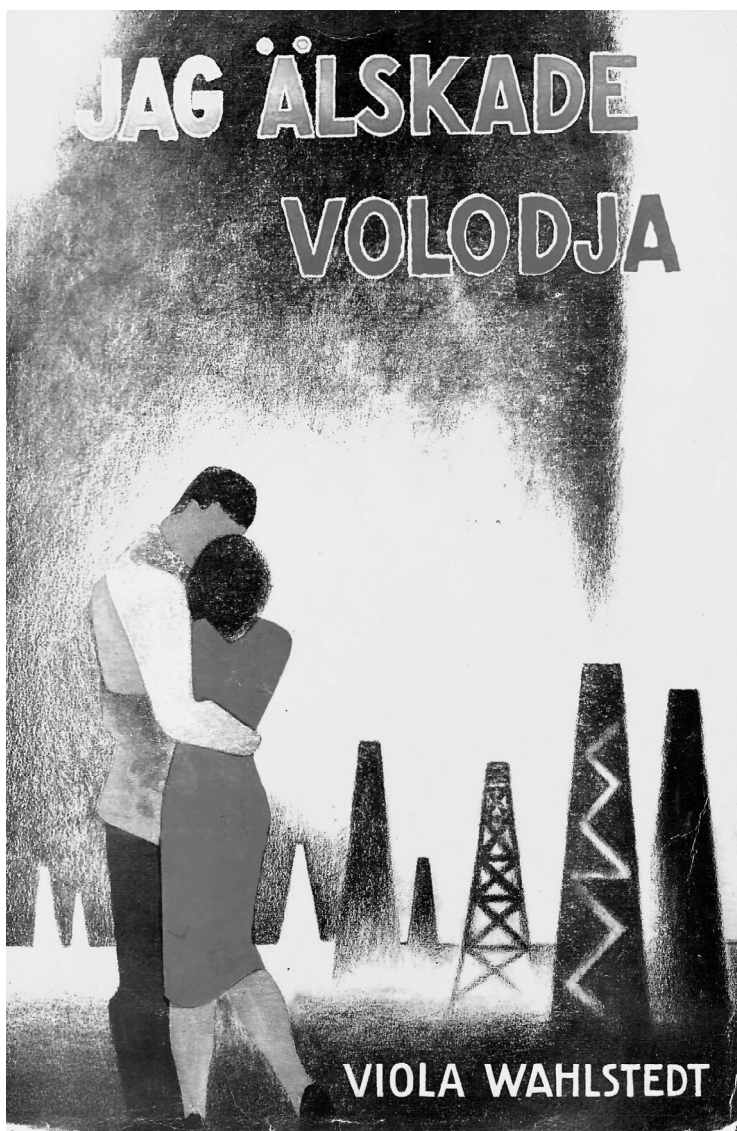
---

¹⁴ ”Den svarta stadens flytande guld”, *Dagens Nyheter* 4 augusti 1935. ”Moskva-Baku fågelvägen”, *Social-Demokraten* 6 oktober 1935. ”Flickan från Baku”, *Husmodern* 7 juli 1935. ”Äventyr i trakter, som är värre än influensans”, *Husmodern* 5 januari 1936. ”Hit och dit i Sovjetsödem”, *Röster i Radio* 6 december 1935. ”Bade og bo i det bläsande Baku”, *Tidens kvinder* 16 juni 1936.

¹⁵ *Jag älskade Volodja*, Lindfors bokförlag 1944.

¹⁶ Urklipp från dagstidning vars namn fallit bort.

¹⁷ Brev till redaktör Martin Tranmæl, *Arbeiderbladet* 6 mars 1934.

Jag älskade Volodja från 1944 var Violas först publicerade bok och enda vuxenroman – ett utbroderat resereportage från Talysj-bergens sluttningar vid Kaspiska havet. I en nyttgåva 1955 ville Viola stryka ”den ovidkommande kärlekshistorien”, men det gick redaktören inte med på.

Från Stockholm skickade maken Sven tidningsurklipp med Violas artiklar, som hon läste med blandade känslor: ”Det är faen vad ett par är bra – och vad ett par är slarviga! Vet du jag passar inte till riktig journalist! Jag älskar att fila länge på mina saker och koncentrera och koncentrera! Det är underbart!! Och dom blir bra! Jag flyter verkligen bort i självbeundran – stilistiskt!! Annars – ideologiskt – kunde dom vara mycket starkare och mycket mer ”späckade”! Jösses du! att få samla och samla fakta och iakttagelser och skriva om en fabrik eller någonting som blir till och där en massa människor och människoöden knyts ihop!! oj oj oj!! Vad har jag egentligen gjort hela livet. Men det kanske – kanske! – blir en bok om Jang-Tse-Kiang!”¹⁸

Slaget om Danzig

Det blev inget av den där resan. Nästa journalistiska äventyr blev istället bevakningen av delstatsvalet i Danzig. Sedan Versaillesfreden vid första världskrigets slut var Danzig självständigt, under beskydd av Nationernas Förbund, med främsta uppgift att förse Polen med en hamn. Nationalsocialisterna hade redan över hälften av rösterna, men för att kunna ändra författningen och på så sätt återföra Danzig till Tyskland, krävdes två tredjedels majoritet vid delstatsvalen den 7 april. Nazisterna satte in sitt propagandamaskineri med full kraft.

Klockan fyra på morgonen den 3 april 1935 annonserade en dansk telefonist ett samtal från Paris. På ett självbiografiskt manusblad berättar Viola: ”Karl som ringde hade jag bara ett vagt minne av, sedan jag träffat honom några månader tidigare i Moskva. André – en stilig karl, med något av Charles Boyers languissanta charm – ville att jag omedelbart skulle resa från Stockholm, för att fara till den lilla fristaden Danzig vid Weichsels mynning i Östersjön.”¹⁹

---

¹⁸ Brev till Sven Markelius 5 december 1934.

¹⁹ Violas manusblad ”Ett nattligt telefonsamtal och dess följder”.

Un grand reportage sur

DANTZIG

par Viola Markelius

Police d'Etat dans les rues de Danzig

Jeunes filles hitlériennes

Les rues pavées

Où les nazis ont baloté leur carte de vote

Envoyée à Danzig par le Comité Mondial contre la guerre et le fascisme, Mme Viola Markelius, journaliste suédoise, a pu se consacrer sur place de la terre entière sur la population antifasciste de Danzig, avant, pendant et après les élections, sous la haute protection du Commissaire de la S.D.N.

Des centaines de milliers de florins délaient parleurs, de drapoux, 12 kilomètres de toile pour les calicots ; trois ministres qui, dans toute la pompe qui leur couvrait, se sont déplacés à Danzig ; des milliers de Dantziens ont été transportés des provinces les plus éloignées du Reich et des continents pays européens et extra-européens, à Danzig, la plupart avec des billets de chemin de fer, le logement et la nourriture gratuits, transports payés dans la ville, congé payé, avec, par-dessus le marché, 20 à 30 marks d'argent de poche. En dépit de tous ces traits et du fait que tout l'appareil d'Etat était seul aux mains des nationaux-socialistes et que la T.S.F. était leur monopole, en dépit du fait que l'on utilisait les pompiers et tous les services publics pour

A la gare, on leur fit une réception solennelle ; l'air était des drapoux, des pantalons, des calicots portant les inscriptions « Danzig est allemand » ; « Chaque Allemand vote national-socialiste », « Chaque suffrage national-socialiste est un suffrage allemand ». Partout on entendait la musique et les S.S. qui marchaient, en uniforme, au pas cadencé, à travers les rues. Sur chaque maison, sur chaque fenêtre, au centre de la ville et dans les quartiers protestants, dans le magasin et sur les édifices publics, sur le palais du Sénat, les postes de police et les écoles, on ne voyait que des drapoux à croix gammée. Autour trécut des six autres partis, à l'exception de quelques drapoux polonais rouges et blancs.

Mais bientôt l'impression changeait. On s'apercevait de quoi il s'agissait quand on voyait des pompiers et des hommes du service de travail en uniforme apposer les décorations. Partout, dans la ville, on voyait des hommes armés et, on remarquait des bureaux brisés, des bureaux barbouillés portant l'inscription « Jüf » ; « Traître au pays », etc. Ensuite, on lit : « Ici demeure le traître à la patrie un tel ».

Et je n'ai pas d'argent pour des drapoux » Sur ceux on lui répliqua : « Vous, nazis des drapoux dans la virgine, sinon je verrais comment on le rendra populaire ». Un forgeron, M. Sehmikowsky comptait le soir de la journée du vote, vers 9 heures dans son appartement situé au rendez-vous de la transmission par T. S. F. des résultats du décomptement. M. Sehmikowsky est fonctionnaire du parti social-démocrate. Une pile d'objets durs, venant subitement, lui fit en même temps plusieurs caheux, le mobilier de sa chambre et de la cuisine. Voulant ouvrir la porte pour chercher les malfaiteurs, il se vit exposé à une attaque à coups de fer. Il s'agissait de jeunes hitlériens, qui ne constataient plus tard des voisins.

De telles attaques se produisirent un peu partout ; les nazis prirent toujours la fuite sur des motocyclettes et un automobile.

La bourgade Gross-Zander fut la scène d'une partie de tir sauvage. On donna six coups de feu dans l'appartement de l'ouvrier D. ; une balle atteignit le lit d'un enfant, une autre, balle tomba sur un lit à co-

vier. La porte fut verrouillée de l'extérieur de sorte qu'il ne pouvait pas sortir. Six ou deux enfants, âgés de 2 et 4 ans furent balotés par des membres de la Fédération des Jeunes Filles Allemandes à coups de balotés et de pierres.

La constitution de Danzig qui, théoriquement est toujours en vigueur, garantit la liberté complète d'élection ; elle donne donc à tous les parties les mêmes possibilités de propagande avant l'élection, leur représentation égale dans les comités, le suffrage libre, secret, n'est entravé par aucun obstacle dans les locaux de vote. Voici comment. Les nazis ont observé cette constitution :

Dans le grand village Gross-Fichtenau les membres des sections d'assaut sont allés à deux dans les cellules de vote, pour contrôler respectivement leur vote. Un membre de la commission de contrôle, M. Tiessen protesta. Alors le président répliqua : « Ce sont des camarades des sections d'assaut. Ils savent ce qu'ils font. »

À 9 heures du matin, au début de l'élection, les membres des sections d'assaut se rendirent aux urnes en formations serrées. Il en était de même pour les ouvriers des travaux de détresse. Chacun entra seul dans le local. A une distance d'un mètre du président se trouvait une table et chacun y devait voter publiquement. Un membre des S. A. mettait le bulletin de vote dans une enveloppe de sorte qu'on pouvait encore voir le cercle autour de la liste (liste nazie).

Le président de la commission était le commissaire municipal Galsdorf. Tous les membres du comité portaient l'uniforme des S. A. En même temps il y avait sous inspection 30 membres des sections d'assaut dans le local. A côté il y avait une cellule de suffrage. Les membres des S. A. disaient à ce propos : « Celui qui entre est un traître et après l'élection il lui arrivera quelque chose ». Les Polonais qui en trois antoniettes avaient posé à côté du local disaient dans le local. A côté il y avait une cellule de suffrage. Les membres des S. A. disaient à ce propos : « Celui qui entre est un traître et après l'élection il lui arrivera quelque chose ». Les Polonais qui en trois antoniettes avaient posé à côté du local disaient qu'ils ne reconstruisaient pas cette election.

Dans le village Fürstentwender, à une distance de 30 kilomètres de la ville, le comité électoral avait dit : « Les Allemands ne votent que publiquement. » Ainsi il fut fait.

Pour intimider les électeurs on avait appelé des vendeurs sur la maison de l'ouvrier Julius Kindel à Hochzell, les inscriptions suivantes : « Ici habite un traître. » Au propriétaire de la maison qui le lendemain demanda à M. Ley, directeur d'office, de protéger la maison, il fut dit : « Demanche sur on cassera les caheux chez Kindel, indubitable, on le punira. Je ne vous garantis

DN trodde inte på Violas berättelser från valet i Danzig. Istället blev det Social-Demokraten som publicerade hennes rapport – och franska Le Monde.

Uppdraget kom från Världskommittén mot krig och fascism²⁰, som ville be Viola ”undersöka naziterrorn under valkampanjen och taga erforderliga steg hos folkförbundskommittén”. Ytterligare ett långt telefonsamtal, späskat med namn, adresser och underliga instruktioner, ordem om att prätta in dessa i minnet och inte ha dem nedskrivna. Inte fråga efter folk och adresser, hålla ögonen öppna och vara beredd på att vara bevakad av Gestapo. Rena spionfilmen.

²⁰ Comité Mondial Contre la Guerre et le Fascisme, Paris.

TVå dagar senare tog Viola morgontåget till Berlin och därifrån till Danzig, på ett av alla tåg som satts in för att rymma röstberättigade från platser runtom i Europa, med någon anknytning till den fria staden. Ur hennes artikel i *Social-Demokraten*: ”Redan på bangården togos de hemvändande Danzigborna emot på det mest festliga sätt: överallt flaggor i vårsolen, girlander, hakkorsdekorationer, transparanger med påskriften: ’Danzig är tyskt!’ – ’Varje tysk väljer nationalsocialistiskt!’ – ’Varje nationalsocialistisk röst är en tysk röst!’ Och överallt musik och sång från marscherande kolonner: SA, SS, Hitler-Jugend, alla i uniform.”²¹

Från en högtalarbil hördes ”Horst Wessel”, ”Ich hatt einen Kameraden”, ”Die Wacht am Rhein”. Det budskap som hamrades in var att ”nationalsocialistiskt” var lika med ”tyskt”. ”Av de övriga sex partierna såg man inte ens röken!”

I hotellets reception stod en SA-man och pratade med portieren. Viola låtsades intresserad av stadens sevärdheter. ”Är man ute som observatör för en kommitté med uppgift att bekämpa den politiska riktning, som förfogar över sådana män, är det dumt att utan direkt anledning dra uppmärksamheten till sig.” Hon promenerade ut från hotellet i riktning mot Marienkirche, som hon ”bara måste få se”, men vek av enligt sina konfidentiella anvisningar. Följde efter en pojke, kvarter efter kvarter, hit och dit, på andra sidan gatan. Till sist stannade han vid en port och viskade ”fyra trappor, dörren på vänster sida”. Efter ett bra tag öppnades dörren. Snabbt in, misstänksamma blickar över axeln. Där väntade den socialdemokratiska partisekreteraren Johannes Mau och den facklige ledaren Paul Töpfer, som senare blev en av de första som häktades.

Nästa dag, valdagen, kläddes Viola ”ner” till sjuksköterska för att samla upp gamlingar och hjälpa dem till vallokalerna i en målarmästar Müllers gamla skrangliga Ford. Johannes Mau

---

²¹ *Social-Demokraten* 7 april 1935.

hade lyckats skaffa fram en lång och tråkig kappa och kring armen sattes en rödakorsbindel. ”Allt vad puder och ansiktskräm hette tvättade jag bort och över det vindrufs jag då stått med sattes en baskermössa så missklädsamt som möjligt. Därmed var saken klar. Jag var en sjukvårdskunnig danzigiska.”

På kvällen samlades några i oppositionen hemma hos en socialdemokrat, Schimkovsky (något förnamn nämner inte Viola), tillika smed, för att följa valresultaten på radion. Han var misstänkt blank i ögonen över de glädjande höga siffrorna. Men vad var det för underligt ljud därute?

”– Släng er ner på golvet! skrek Schimkovsky plötsligt till.

I en blink hade de flesta kommit omkull som paddor på golvtiljorna. Jag som inte var riktigt lika van vid sederna i ’den fria staden Danzig’ kom inte fort nog ner och kände ett grepp i min nacke av Schimkovskys väldiga smednäve.

– Ner med huvudena! befallde han. Så nära ytterväggen som möjligt!”

Fönster efter fönster slogs ut, och kula efter kula vislade över deras huvuden. Efter att ha hjälpt till att peta revolverkolor ur väggarna och druckit fru Schimkovskys kaffe åkte Viola till Gdynia för att kunna beställa ett telefonsamtal till Henri Barbusse och telegrafera till André i Paris. Från Danzig skulle ett sådant telegram säkert stoppas och Viola själv i bästa fall bli utvisad, liksom en amerikansk tidningsman några dagar tidigare.

Hotellrummet kändes osäkert, så Viola sov på en soffa hos vänner ur oppositionen. Med en nazistisk motorcykel i hälarerna hann Viola precis med en färja. Kvar på stranden stod ett par snopna naziunglingar. ”Den ena av dem drog upp en Leica-kamera. Bistert allvarlig höll han den för ögat och började ställa in. Vad gör en ung dam som vet att hon håller på att förevigas? Hon rättar naturligtvis på hår och hatt och ställer sig i klädsam fotopose. så gjorde jag också, jag lade huvudet på sned och spretade med lillfingrarna. Men när jag såg att han var färdig att knäppa gjorde jag en grimas, som kunde kom-

mit en tibetansk djävulsmask att blekna av avund. Hoppas bara han såg den på så pass långt håll. Så gjorde jag något som man inte bör göra men som man gör ibland när man är på humör: jag räckte långnäsa till honom. Hoppas fotot gör sig i Danzigs Gestapoarkiv.”

Som i ett Tintinalbum

Efter ett besök hos folkförbundskommissarien, med en bunt läkarintyg på nazisternas skador, fotografier, de viktigaste anteckningarna på tunt papper instoppade i höfthållaren och en biljett köpt med hopskramlade pengar, hoppade Viola in i en bil där chauffören enligt överenskommelse satt med mössan bak-och-fram och läste tidningen upp-och-ned. Vilken brusande känsla av akut liv! Ett uppdrag! Ett äventyr som hämtat ur ett Tintinalbum.

Via Warsjawa (mormors/tidens stavning), Zürich, Prag och Wien tog sig Viola till Genève. Där placerades hon med egen sekreterare i ett kontor på Nationernas Förbund, för att författa sin rapport från valet, med en assistent som guidade, hämtade mat, sprang efter sakuppgifter och böcker.²²

Den där NF-rapporten får det onekligen att framstå som att Violas uppdrag hade mer tyngd än man kunnat tro om man är van att dra bort en del från hennes fabuleringsglädje. Viola höll ett anförande inför de ackrediterade journalister som fanns kvar. Utrikeskorrespondenterna på pressklubben fnös åt Violas berättelse. Vad skulle det vara bra för att resa till Danzig? Där fanns ju inga viktiga personer att intervjua!

”Och där kom mina berömda kolleger. Jag gav en översikt över förhållandena, betydligt mycket mer sakligt och inte det minsta mänskligt och känslösamt eftersom sådant är bortkastat på journalister, som inte får ha känslor i överflöd. ’Ingen

---

²² Violas rapport till Nationernas Förbund: ”Rapport d’enquête sur les elections de Dantzig du 7 avril 1935”. 18 april 1935.

kommer att tro er ändå!’ sa en av dem, en amerikanare. ’Det där kommer ingen att trycka, så det är bortkastat besvär ni haft!’ ’Sånt förtjänar ni ingenting på’, sa en annan.”

I baren – ”där man säger att det görs viktigare politik än uppe i rådssalen!” – frågade kollegerna mest om barer och restauranger i Danzig. Efter ytterligare ett par framföranden inför en kvinnoorganisation och en grupp fackföreningsrepresentanter reste Viola till Paris och André. Första maj, ”tjusigt och ljuvligt som vanligt” men spånt, med militär utposterad i stan.

Viola umgicks i emigrantkretsar med tyskar, österrikare, italienare och tjecker. Skrev artiklar på fem språk, och placerade bilder i tidningar över hela världen – tills hennes pressagentur på Champs Elysées plötsligt försvann till Paraguay...

”Första sandsäckarna! Första blå lampan i en gatlykta! Första anslaget i ens farstu om vad man hade att iaktta vid bombardemang och gasanfall! Jag skickade hem min unge till Sverige. Jag stannade själv och reste hem över London, där man hade börjat gräva upp gräsmattorna i Regent Park för att göra skyddsrum.” (Ungen, min mamma, hade placerats med sin barnflicka på ett pensionat i Normandie.)

När Viola ringde in sin rapport till *Dagens Nyheter* trodde de henne inte. Nattredaktören sa: ”Hör nu lilla frun, har ni suttit på nåt vänstercafé och lyssnat på sagor?” Då lämnade hon istället reportaget till *Social-Demokraten*, som tog in det, och gjorde en intervju med Viola när hon kom tillbaka till Stockholm.²³ Av slarv eller missförstånd publicerade tidningen två av hennes bilder som sades vara från Danzig under valet, fast soldaterna hade franska hjälmar – eftersom bilderna tagits i Paris. Ett välkommet misstag för den som söker efter fel. Konservativa – och tyskvänliga – *Nya Dagligt Allehanda* ifrågasatte Violas trovärdighet. Signaturen Finn skrev en sarkastisk krö-

---

²³ ”Hemska stunder vid terrorvalet. Danzignazis sparkade ut rösträknare”. *Social-Demokraten* 4 maj 1935.

nika under rubriken ”Fantasi och verklighet”, med vad som med dagens vokabulär skulle kallas härskarteknik...

”Den lilla rödluan Fru Viola Markelius har illustrerat sina fantasier om tysk terror vid senatvalen i Danzig med en bild, som hon tagit av en fransk trupp, vilken bivackerat på en gata i Paris. /---/ Men i vår outrannsakliga godhet låta vi ärendet beträffande Rödluan Viola med detta bero. Hon får löpa.” Violas svar hamnade på insändarsidan under rubriken ”Fru Markelius polemiserar”.²⁴

En månad före andra världskrigets slut skrev Viola i *Aftontidningen* om hur det var just i Danzig man för första gången fick höra talas om nazistisk terror utanför Tredje rikets gränser. ”Att nazisterna inte var snälla mot judar och kommunister, det hade man förstås hört glunkas. Men tyskarna var ju i alla fall ett gammalt kulturfolk, tänkte man, lite burdusa kanske, men i själva verket hjärtinnerligt hyggliga...

Jag träffade en nazipåstruken yngling som var fylld av fanatism och slog omkring sig med stora ord om ära, livsrum, framtid och ädel ras och allt det där. Jag försökte verkligen vara objektiv. Jag försökte se vad de såg. Jag försökte känna vad de kände. Ärligt och uppriktigt! För att om möjligt begripa deras inställning, även om jag inte kunde begripa förkunnelsen de omfattade. Men – tout comprendre är inte alltid tout pardonner.”

Hambo med Hemingway

Jag var så stolt över mormor. Hon var känd, lite i alla fall, tillräckligt många av mina kompisar kände åtminstone till böckerna om Anna och Susanna. I högstadiet kändes inte barnböckerna lika häftiga längre, men så skulle vi lära oss om spanska inbördeskriget, och jag frågade läraren och mormor om inte

---

²⁴ ”Rödluan blandar bort korten”, sign. Finn, *Nya Dagligt Allehanda* 15 maj 1935. ”Fru Markelius polemiserar”. Fria ord, *Nya Dagligt Allehanda* 16 maj 1935.

"Åh nej, tänk om det ligger på mitt skrivbord!", kunde Viola utbrista när hon letade efter något. På skrivbordet = i det närmaste förlorat. Här sitter hon vid det hon använde på Öjevalen, med myrar, fjällbjörk, renar och blånande fjäll utanför fönstret, förevigad av Östersunds-Postens icke namngivne fotograf under en intervju som publicerades den 23 december 1968, medan hon själv var på väg med en lastångare över Atlanten.

hon kunde komma och berätta. Det kunde hon, och det gjorde hon. Jag blev ännu mer stolt. Så creddigt och tufft liksom, med en mormor som varit med i ett krig! Vilka som var de goda, vilka som var onda, vad kriget över huvud taget handlade om, uppfattade jag inte riktigt, eller lyckades inte uppbringa tillräckligt med intresse för att minnas.

Det började även denna gång med en telefonsignal mitt i natten, från Paris, där Viola hade en del bekanta. ”De frågade helt enkelt alldeles oförmodat ifall jag kunde packa ihop det nödvändigaste och sticka ner till Paris dan därpå. Och det är klart att jag hoppade på, naturligtvis, en sån chans!

Dit kom grabbar från alla världens hörn och med alla upp-tänkliga yrken, från fil doktorer och violinvirtuoser till sjömän och lantarbetare. Taxichauffören till Gare d’Orléans ville inte ta betalt när jag talade om att jag reste till Spanien!”

Resplanen finns antecknad med blyerts på en lapp. Tåg till Paris, därifrån onsdag kl 19:55, framme i Toulon sex timmar senare. Flyg kl 6:56 till Alicante i gryningen över de snötäckta Pyrenéerna med Medelhavet till vänster. Längs små knaggliga och krokiga byvägar till det mörklagda Madrid och ett stort hotell där Viola fick ett rum inåt gården. Rummen mot gatan användes inte, för där kom granatsplitter. Fronten låg i änden av gatan, berättade hotellvärden.

Det var ett kändishotell, där Viola ramlade rakt i armarna på Ilja Ehrenburg som hon träffat i Moskva. Han berättade att både Malraux, Koestler och Hemingway bodde på hotellet, liksom ytterligare en svensk journalist – Barbro Alving.

En kväll lärde Viola sina namnkunniga kolleger där på hotellet att dansa hambo. I det dagliga livet ingick både ”manicure och bio samt mycket sprit och lite mat.” Alf – Violas yngste son – har berättat att Bang förblev skyldig Viola en flaska brännvin sedan denna tid.

På väg hem från en sen kväll med de andra utrikesreport-rarna, mörklagt, utgångsförbud, man fick treva sig fram längs

husväggarna. Plötsligt en beväpnad vakt: ”Donde vàs, compañera?”. Det spontana svaret vore ”hem”, innan mormor kom på att det var nattens lösenord som efterfrågades. ”Mot friheten!”²⁵

En annan kväll, med en sjukvårdsjeep på rutinfärd. De stannade vid två bylten på marken – ett par unga soldater ur internationella brigaden, döda och stympade. Två av de fyrtiotusen frivilliga som hade strömmat till från hela världen. ”Direkt rädd blev jag kanske inte, inte på det sättet, för man tror ju aldrig att något sådant ska kunna hända en själv. Det här händer vem som helst men inte mig. Men hur det var jag fick iallafall hoppa ur och gå bakom ett träd och kråkas.”²⁶

Téléfónica, huset där alla journalister jobbade, där telegram sändes och togs emot och mormor fick hoppa in och läsa radioutsändningarnas nyhetsnotiser några dagar medan den ordinarie svenska hallåkvinnan hade influensa, låg öppet i en glänta mellan husen och hade upprepade gånger beskjutits av fiendens artillerield. Det fanns stora bombhål i väggarna, och madrasser för alla fönster. Inte för att de skulle stå emot en granat, men de skulle åtminstone skydda mot glassplitter.

En grupp journalister fick följa med en postbil till de främsta linjerna bortom Escorial, det jättestora slottet i Guadarramabergen. En liten ettrig bil på högsta växel uppför de svindlande, isbarkiga kurvorna, högt ovanför trädgränsen. Vid kaffet efter intervjuerna drog någon fram en grammofon kopplad till en högtalare vid ravinens kant, och lät Internationalen vrålas ut mot Francotrupporna.

---

²⁵ ”Mörker och köld äro värre än kanondunder”. *Social-Demokraten* 20 februari 1937.

²⁶ ”Reporter i spanska inbördeskriget”, Viola berättar för Gabriella Garland, Sveriges Radio 16 januari 1975.

Skräckens Madrid

I Murcia, en halv dags körning söder om Valencia, permissionsförlustade sig elfte Internationella brigaden i solskenet. Staben var inkvarterad på Hotel Victoria, ”som hämtat ur en arabisk saga”, där luften surrade av artilleritermer och strategiska fackuttryck på fem språk och där militärtekniska ting diskuterades till frukost, lunch och middag.

Med uppjudande av sin ”kvinnliga charm och övertalningsförmåga” lyckades Viola övertyga ett befäl om sin körkunnighet och om nödvändigheten av att världspresen skulle få ett fredligt reportage. Hon fick låna en av Thälmannbataljonens bilar av senaste modellen, körde ut på landet och fick kontakt med lantarbetare, kvinnor och barn, landskap, luft och blommande träd. Små hus, som såg ut som om de vuxit ut ur den torra steniga marken.²⁷

”Ser man en liten grupp barn i Barcelona, i Valencia, Alicante, Murcia, så kan man vara säker på att det alltid finns ett par små madriddor bland dem. Och börjar man tala med dem och vinner deras förtroende, så där som man kan lyckas göra med barn ibland, om man inte är mallig och inte nedlåtande vänlig och inte påträngande – ja då kan man råka få höra berättelser om skräck och fasa, som övergår allt förstånd.

– Jag var nere på gatan och spelade kula när bomben kom, berättade en liten pigg femåring. Och hela huset rasade och marken skakade... och då blev jag så rädd så jag bara sprang och sprang. Och så hittade jag inte hem igen och så sprang jag igen: hela dagen efteråt och på natten med... Jag tror jag sprang hundratusen dar och nätter... och sen fick jag medicin och de klippte av mig håret... och så tvätta dom mej, och sen fick jag åka bil väldigt länge... och nu är jag här. Här är väldigt bra och jag äter och äter och äter hela dan ibland. Och snart kommer

---

²⁷ ”Spanskt krig och spansk fred”, *Social-Demokraten* 22 mars 1937.

min mamma och pappa. Det har Lolas mamma sagt. (Lola som jag bor hos.) Fast det dröjer kanske väldigt länge...”²⁸

Den bara några år äldre flickan som tagit emot honom i sitt hem sökte Violas blick och skakade tyst på huvudet. Mamman skulle aldrig komma. På ett barnhem fanns två småbarn som varit ute och lekt som vanligt när bombardemanget började. När de ville springa hem till mamma för att få skydd, så fanns varken hem eller mamma kvar. Efter flera dygn fann man dem uthungrade och halvt förfrusna på landsvägen mer än fyra mil från Madrid. Vart vägen ledde hade ingen av dem en aning om. Flickan var fem, pojken fyra. De visste bara att vägen förde ”bort”!

Eller tolvåringen som stod och såg på då hennes mor låg fastklämd under en nedfallen järnbalk medan elden kom närmare och närmare. Den unge mannen som just sprungit för att hämta hjälp eftersom hans unga hustrus födslovärkar börjat, då en bomb föll över deras hus. Hur han fortsatte gräva efter sin älskade på sinnessjukhuset, tills händerna blödde.

”– Det blir inget bombväder i Madrid i eftermiddag, compañera! säger min Don Quijote-magre, tystlätne chaufför och ler för första gången under hela färden. Med orubbligt värdigt allvar hade han ätit den skinksmörgås jag bjudit honom, lika allvarligt hade han bjudit mig av sitt rödvin, allvarligt hade han tömt en anisette i en bybar. Men när himmelen började mörkna och när dimman tätnade till vitgrå vadd omkring oss, då log han som en barnunge. (Senare fick jag höra att han hade sin gamla mor i Madrid.)”

Utan hemlandets största dagstidning i ryggen, och utan möjlighet att residera på Svenska legationen i Madrid, var Viola faktiskt på plats längre än Bang – ännu en detalj som gör

---

²⁸ ”En lycklig barndom åt spanska barn”, Socialdemokratiska ungdomsförbundets tidskrift *Frihet* nr 10, 15 maj 1937. ”Kvinnornas lott i det totala kriget”. *Sovjet-nytt* No. 3 1937.

mig stolt på ett fånigt vis. Sven Markelius hade skrivit under ett upprop för det republikanska Spanien vilket troligen låg till grund för, eller åtminstone bidrog till, att Viola Wahlstedt avvisades och fick klara sig bäst hon ville under fascisternas bombregn. Hon tog sig till Barcelona, och därifrån hem.

Väl hemma, ”sprickfärdig av intryck”, blev Viola intervjuad av *Folkets Dagblad* och av *Morgontidningen*, som beskriver henne liksom övermannad av (kvinnliga) känslor. Hon berättade om vanvettet i händelserna därnere, och om det häpnadsväckande jämnmod, för att inte säga goda humör, som befolkningen lyckas bevara mitt i fasorna. Om den hetlevrade spanjorens överlägsna lugn, en nästan loj nonchalans inför faran, och hur det ”i hans tapperhet ligger något av hans afrikanska förfäders fatalism. Fru Markelius kan inte dölja sin sympati för dessa unga män, enkla arbetarpojkar och skäggiga familjefäder som trots bristfällig utrustning med entusiasm ställt sig i ledet på den lagliga regeringens sida.”²⁹

”Jag var med om den sista tragiska fasen – såg motsättningarna, arkebuseringarna etc – från kommunisternas sida mot anarkisterna. Upplevde fantastiska, gripande saker – skrev till en pressbyrå i Paris och till Socialdemokratisk ungdoms *Frihet* – men var för förklarad för att skriva tillräckligt om det, det blev inte alls så mycket skrivet som det borde ha blivit. (Så blev det ofta för mej, det skulle ha blivit en bok, men ’det bidde ingenting’. Lat? – kanske det.)”

Sista gången Viola kom till Madrid – i början av 70-talet – hade hon svårt att orientera sig. ”Själva stadsgeografen var naturligtvis inte ändrad, det var inte det att jag inte hittade, men bilderna liksom täckte inte varann.” Gatan där Telefonican låg hade bytt namn till ”Avenida de José Antonio” efter Falangistpartiets grundare – det dröjde tills efter diktaturens fall innan den bytte tillbaka till sitt gamla namn, ”La Gran Via”.

---

²⁹ ”Oss emellan”, sign EMTE, *Morgontidningen* 6 februari 1937.

Violas litterära produktion var stor. Det blev 40 titlar, alla utom en barnböcker, bland dem ett antal "röda ryggar" från Wahlströms, några av oklar anledning utgivna under pseudonymen Iva Videskog.

Viola stod på ett litet torg, såg ut över en bro över floden Manzanares och fram emot universitetsstaden. "Och jag vet ju, rent teoretiskt, att det var i samma riktning som hotellvärden pekade när han sa att därborta går fronten."

Malin Wahlstedt är biologen som blev journalist med författardrömmar, sedermera talboksinläsare i studion hemma i källaren och konstmodell runtom i Göteborg.

e-post: malin@timecode.se

Lars Gunnar Erlandson

Journalisternas väckarklockor

Utan nyhetsbyråer – ingen nyhet. Det var rubriken på ett kapitel i det mediehistoriska översiktsverk, *Utrikeskorrespondenterna. Från runsten till Twitter*, som Lars Gunnar Erlandson i slutet av förra decenniet gav ut. Den texten – en skildring av det beroendeförhållande i vilket press, radio och TV framför allt när det gäller utrikesrapportering under de senaste århundradena stått till informationsleverantörer som Reuters, AP och TT – har han nu uppdaterat. Här presenterar han den nya, reviderade versionen av den.

Teleprinterns historiska roll för nyhetsförmedlingen åskådliggörs på bästa sätt i en amerikansk storfilm, vars handling till stor del tilldrar sig på en tidningsredaktion. ”Alla presidentens män” från 1975 är en dramatisering av Watergateskandalen. Filmens slutscener visar en teleprinter som i augusti 1974 tickar fram meddelandet om att president Richard Nixon tvingas lämna sitt ämbete. När det hände stod journalister inte bara i Washington utan överallt i världen och hukade sig över telegramremsorna.

Teleprintern hördes. Redaktionernas teleprinterrum var bullrande och störande. En teleprinters öronbedövande ljud beskrivs av Jolo (*Dagens Nyheter*s Jan Olof Olsson) i ett kåseri i *DN* i juli 1952. Jolo ingick i *Dagens Nyheter*s Olympiareaktion vid OS i Helsingfors:

”*Dagens Nyheter*s Olympiareaktion bor på Mannerheimvägen. Den största och stoltaste möbeln i den privatvåning som förhyrts medan ordinarie hyresgästerna avrest från Olympen till Rom, var tills *DN* kom en flygel. Nu har den distanserats av *DN*:s teleprinter. En otrevlig sak bredvid vilken en hackelsemaskin och en stenkross är tystlåtna och reserverade tingestar.”

För journalister var teleprintern länge synonym med nyhetsbyråernas rapportering. Om Jolo tyckte att printerns ljudnivå var otrevlig så uthärdade ändå många redaktörer det envetna slamret. De framtuggade bokstäverna räddade tidningssidor och gav stoff till radioinslag.

Det fanns en tid före teleprintern. Relativt snart efter att nyhetsbyråer etablerats för snart 200 år sedan kom den internationella telegramtrafiken från och till i en väsentlig del av världen att skötas av ”fyra stora” eller ”fem stora”. Nyhetsmedierna hämtade länge en betydande del av sina utrikesnyheter från AP, Reuters, AFP och UPI. Som nummer fem inräknades sovjetiska Tass under några decennier. Sedan en tid är det ”tre stora” som gäller. UPI har inte längre samma status som de övriga tre. I Ryssland har Tass har ändrat namn till Itar-Tass och spelar i sin nya skepnad inte riktigt samma roll. som gamla Tass. Här nedan koncentrerar jag mig på de stora västerländska nyhetsbyråerna och på svenska TT och dess föregångare.

Nyhetsbyråerna har genom sin dominans och sin globala täckning som medieforskaren Oliver Boyd-Barrett uttryckt det varit ”de mest inflytelserika för att utveckla det vi i västvärlden betraktar som nyheter”. Det är inte enbart som väckarklockor för journalister vid snart sagt all världens nyhetsredaktioner

som telegrambyråerna gör tjänst. Politiker, tjänstemän, bankfolk, börsmäklare, företagare, företrädare för internationella organisationer och andra beslutsfattare har också hållit sig à jour med världsutvecklingen tack vare nyhetsbyråer.

Den vandrande byrån

I historikern Andrew Pettegrees bok *The Invention of News* återfinns i kapitlet "Confidential Correspondents" mellanrubriken "The First News Agencies". Dessa "nyhetsbyråer" uppstod i Italien vid slutet av 1500-talet och var oftast enmansföretag. Några förslagna välinformerade och beresta män började på olika håll göra nyheter till en handelsvara. I Italien gick dessa män under beteckningen novellantens. En novellante var en skrivkunnig person som erbjöd nyheter till en mindre skara abonnenter. Det var lika mycket skvaller som viktiga nyheter. En av de första i denna nya bransch var Giovanni Poli i Lucca, verksam i Toscana och i Rom. I mer än 30 år hade Poli förmögna handelsmän, styresmän och ambassadörer som kunder. Pettegree konstaterar att det inte var någon billig service. Poli tog bra betalt. Han levererade nyheterna personligen. Spaniens ambassadör i Rom lär ha plankat Polis rapporter in extenso. Han översatte dem till spanska, skickade dem till hovet i Madrid och påstod att de var hans egna observationer. Inget unikt. En och annan sentida ambassadör har klandrats för att hem till utrikesdepartementet rapportera inte stort mera än vad nyhetsbyråer och andra medier förmedlat. Poli blev en legend i Rom när han en gång i veckan vandrade omkring och delade ut sina nyhetsbyråtexter.

Det är ett långt steg från den hantverksmässiga nyhetsförmedling som föddes i Italien till det som senare blev en storindustri. Den första svenska nyhetsbyrån Svenska Telegrambyrån inledde sin verksamhet 1867 som en filial till tyska Wolffs Telegraphisches Bureau. Därigenom blev nyhetsflödet till

Sverige under slutet av 1800-talet och de första årtiondena på 1900-talet tyskinfluerat. Det kändes inte särskilt ovanligt för den tidens journalister. Många svenskar vände blicken mot Tyskland under lång tid. Tyska var första utländska språk för dem som studerade vid läroverken. Wolffs hade etablerats i Berlin 1837 efter franskt mönster. Först ut med en nyhetsbyrå i verklig mening var Havas i Paris 1835. Grundare var Charles-Louis Havas. Han var en skribent och översättare som insåg behovet av snabbare nyhetsförmedling i takt med att industriutvecklingen och därmed ökad internationell handel började komma in i ett intensivt skede i flera europeiska länder. Kundkretsen var inledningsvis inte enbart tidningar utan också myndigheter, diplomater, bankmän och annat affärsfolk. Råvarupriser och börsnyheter efterfrågades. Havas erbjöd också annonsförmedling. Byrån skaffade meddelare utanför Frankrike och översatte tidningar som kom till Paris från andra länder.

Den franska byrån bar namnet Havas fram till 1940. När de tyska nazisterna ockuperade Frankrike ombildade de Havas och kallade byrån för L'Office Français de l'Information (OFI). Den franska motståndsrörelsen etablerade en egen nyhetstjänst Agence Française Indépendente (AFI) som med hjälp av Reuters och den brittiska regeringen i begränsad form kunde motverka OFI som styrdes av ockupationsmakten. När Paris 1944 befriades och den tyska ockupationen av Frankrike upphörde återuppstod Havas, men nu med namnet Agence France Presse (AFP). Havas finns kvar i Frankrike som en stor annonsbyrå.

Nyheter i näbben

Monsieur Havas hade två driftiga tyska medarbetare. Den ene var Bernhard Wolff som var utbildad läkare. Den andre var bokförläggaren Paul Julius Josaphat, som snart ändrade sitt efternamn till det internationellt mera gångbara Reuter. Efter en tid hos Havas byggde både Wolff och Reuter upp egna

nyhetsbyråer. Till att börja med startade Reuter egen nyhetsbyrå i blygsam skala i den tyska staden Aachen med sikte på bl.a. belgiska och tyska kunder. Reuter kunde tillhandahålla såväl politiska nyheter som börs- och handelsnytt. Ett sinnrikt system förmedlade nyheter på för oss närmast obegripligt krångliga vägar. Nyheterna färdades dels längs de första telegraflinjerna, med tågtransport och med brevduvor som förde telegrammen vidare med näbben. Som mest hade Reuter 200 brevduvor i sina duvslag. Den tolv mil långa sträckan Bryssel – Aachen (fågelvägen) kunde en brevduva avverka på två timmar, medan det tog dubbelt så lång tid för tåget vid mitten av 1800-talet. Den som har tur med låg trafikintensitet kan väl i dag köra sträckan med bil på en och halv timma.

Paul Julius Reuter flyttade sin verksamhet till London 1851. London var ett stort handelscentrum och därtill började industrialiseringen skjuta fart i Storbritannien. Den tyskfödde Reuter mötte misstänksamhet hos de stora Londontidningarna på Fleet Street till en början, men han gav sig inte. Efter några år kunde han tack vare sitt stora kontaktnät visa att nyheten var nyare hos Reuters än hos andra förmedlare. Det gjorde att han kunde knyta till sig kunder som *The Times* och *Manchester Guardian* (nuvarande *The Guardian*). Nyhetsbyrån växte.

Reuter satte sig i knäet på den brittiska regeringen på samma sätt som ett beroendeförhållande rådde mellan Havas och de styrande i Paris och mellan Wolff och makthavarna i Berlin. Liknande band mellan regeringar och nyhetsbyråer gällde länge också i flera andra europeiska länder.

Den tiden är förbi. Numera råder inte symbios mellan regering och de stora världsomspännande nyhetsbyråerna. Om inte nyhetsbyråerna i dag vore fria från påtryckningar, om de förde en regerings budskap, skulle inte deras trovärdighet vara så stor som den faktiskt är. Reuters skrev in en sorts postulat i sin interna ”International Style Guide” på 1980-talet. I ett avsnitt som handlar om nyhetsbyråns oberoende heter det bl.a.

att Reuters inte tar ställning: ”den som är terrorist för den ene är en frihetskämpe för den andre.”

En förutsättning för att nyhetsbyråerna skulle kunna nå ut till kunder var telegrafsystemet, en uppfinning som medverkade till att kommunikationer i rask takt byggdes ut i mitten av 1800-talet. Kablar lades ned i Engelska kanalen, Medelhavet, Nordsjön och senare också det mest revolutionerande, Atlanten. I Sverige grundades Telegrafverket 1853, men det skulle dröja ytterligare fyra år innan Svenska Telegrambyrån kunde ta emot sitt första telegrafsända telegram från utlandet – det kom från Paris och handlade om en fransk regeringskris.

Några årtionden senare var det dags för ytterligare en ny uppfinning som förenklade nyhetsförmedlingen – telefonen. I Sverige var Lars Magnus Ericsson snabb med att tillverka telefoner när nyheten om Alexander Graham Bells uppfinning nådde hit. Svenska Telegrambyrån och tidningarna i Stockholm hörde till de första abonnenterna när telenätet byggdes ut. År 1889 fanns 188 telefoninnehavare i huvudstaden enligt den första telefonkatalogen i Stockholm. Vid denna tidpunkt var telefonabonnemangen i Stockholm fler än i London, Paris och Berlin. Teleprintern (fjärrskrivmaskinen) introducerades i början av 1900-talet, sedan olika uppfinnare lanserat varierande system för fjärrskrift. Därmed förenklades distributionen av nyheter. Men Svenska Telegrambyrån använde länge Postverket som distributör.

Herrarna Havas, Wolff och Reuter var skickliga affärsmän som insåg vilken makt de hade över den begynnande världsomspännande nyhetstrafiken. De konkurrerade inledningsvis om kunder men insåg efter hand att de skulle tjäna på samarbete och en ”uppdelning av världen”. Tre intressesfärer inrättades. Svenska Telegrambyrån vars grundare var en dansk journalist vid namn Albert Fich fick vackert finna sig i att ”tillhöra” Wolffs intressesfär som förutom att ha täckning i Tyskland och

Österrike också bl.a. innefattade de nordiska länderna och Ryssland.

Under tsarväldet uppstod missnöje med Wolffs tyskorienterade nyhetssyn, vilket ledde till att Ryssland etablerade en egen nyhetsbyrå. Ryska nyheter sändes från Petrograd av tsartrogna byråer under början av 1900-talet. I och med revolutionen 1917 tog de nya kommunistiska härskarna också över telegramnyhetstrafiken. Från 1917 kallades den sovjetiska byrån Rosta för att efterträdas av Tass 1925. Stockholmskorrespondent för Rosta under uppbyggnadstiden var Vladimir Smirnoff. Han var f.ö. gift med August Strindbergs och Siri von Essens dotter Karin.

Allierade agenturer

I Sverige var inte alla kunder nöjda med Svenska Telegrambyråns rapportering under första världskriget. Stormakternas byråer blev ohöjda instrument i propagandakriget. Om detta skriver Stig Hadenius i boken *Nyheter från TT*. Boken speglar TT:s första 50 år (1921–71). Två nya telegrambyråer bildades 1915: Stockholms Telegrambyrå och Presscentralen. De skulle råda bot på propagandan, men Stockholms Telegrambyrå fick stöd från ententehåll, d.v.s. från Storbritannien och Frankrike. Presscentralen bildades av socialdemokratiska intressen men hade även borgerligt stöd. Flera andra kortvariga försök med mera oberoende nyhetsbyråer gjordes under krigsåren och några år därefter, innan Tidningarnas Telegrambyrå uppstod.

Efter första världskriget miste Wolffs byrå sin ”ensamrätt” till nyhetsförmedling till Skandinavien. Reuters och Havas ”tilldelades” de nordiska länderna, medan Wolffs enbart tilläts koncentrera sig på nyheter från Tyskland. Reuters och Havas fick emellertid inte arbeta helt ostört. Amerikanska nyhetsbyråer började göra intrång. Även om konkurrensen var hård grundlade de internationella nyhetsbyråerna ett samarbete

främst när det gällde tekniska frågor i ett samarbetsorgan som kallades Agences Alliées.

Wolffs nyhetsbyrå, som hade sin storhetstid fram till första världskriget, fick inte uppleva sin hundraårsdag. Hitler kom emellan. 1934 – efter 97 års verksamhet – ombildades Wolffs av nazisterna till att bli en statligt styrd nyhetsbyrå. Den kallades Deutsche Nachrichtenbüro (DNB). Efter andra världskrigets slut och det tyska nederlaget, då två tyska stater uppstod ur askan, avlöstes den nazistiska propagandabyrån av två nyhetsbyråer. I Västtyskland startade den kooperativt ägda Deutsche Presse-Agentur (DPA) med huvudkontor i Hamburg och i Östberlin den kommunistiska DDR-regimens Allgemeine Deutsche Nachrichtendienst (ADN). Vid Tysklands återförening 1990 tog DPA över nyhetsbyråtrafiken i hela det förenade landet.

Befrielsen av Paris 1944 medförde att den nazistiska ockupationsmakten tvingades bort från Frankrike. Därmed kunde den tyskstyrda franska nyhetsbyrån OFI bli helfransk med det nya namnet Agence France Press (AFP). Till att börja med var banden täta mellan den franska staten och nyhetsbyrån. På 1950-talet förklarades AFP oberoende av staten. Francois Mitterrand som innan han blev president hade flera regeringsposter ville ändra på AFP:s totala beroende av statsmakten. Han tog initiativ till att ge AFP en roll som mera liknade de stora konkurrenterna Reuters, AP och UPI.

Precis som de tidiga franska, tyska och brittiska monopolbyråerna drevs Svenska Telegrambyrån från början som ett aktiebolag. Tyska Wolff ägde byrån under de första årtiondena sedan den danske journalisten Albert Fich varit pådrivande för den svenska etableringen. I likhet med sina utländska förebilder uppträdde Svenska Telegrambyrån även som annonsförmedlare. 1893 köptes nyhetsbyrån av en grupp tidningar i Stockholm.

Till att börja med förmedlades de flesta utlandsnyheterna från telegrambyråns kontor i Malmö och nyheter från Norge via ett kontor i Göteborg. Dessutom fanns från början ett kontor i Sundsvall. Flera nya konstellationer tillkom, försvann och slogs samman under åren efter första världskriget. Under en kort period stod tändstickskungen Ivar Kreuger som ägare till en av de nyhetsbyråer som inte blev så långvariga.

Svenska Telegrambyråns verkliga efterföljare blev Tidningarnas Telegrambyrå (TT) som grundades 1921. Sedan dess har TT varit den ledande nationella svenska nyhetsbyrån. Redan efter några år hade TT omkring 200 abonnenter. Hela tiden fram till 1999 ägdes TT av den svenska pressen. I samband med det som Anders Rhodiner i boken *Tidningarnas Telegrambyrå 90 år* kallar en "tämligen brutal omgörning" bytte TT såväl ägarform som inriktning. Mediekoncernerna Bonniers och norska Schibsted äger omkring 40 procent var av aktierna och är tillsammans med mediebolaget NTM nuvarande ägare. Denna modell skapades för att ingen enskild ägare ska kunna förfoga över aktiemajoriteten. Vinstintresset blev en viktig komponent när Nordens två största mediehus tillsammans blev storägare.

Namnet Svenska Telegrambyrå (STB) försvann inte omedelbart. Under en följd av år var STB en av Sveriges största annons- och reklambyråer, men 1979 upphörde verksamheten.

Rapporter från "rytare"

Under sin första tid fick Tidningarnas Telegrambyrå lita till telefon och kortvågsradio som viktigaste länkar för att kunna ta emot nyhetstelegram från utlandet och även för att vidarebefordra nyheter till abonnenterna. Under den tid som telefonen var huvudförmedlare av nyheter anlätade TT speciella "rytare". De läste i telefon upp nyheter för ett antal av de abonnenterna.

*Startklara motorcykelordonnanser med nyheter från TT. Fotograf okänd.
Bildkälla: TT Nyhetsbyrån.*

Denna teknik hade också föregångaren Svenska Telegrambyrån använt sig av. I början av sin journalistkarriär på tidigt 1920-tal tjänstgjorde Erik Lundegård (senare känd som kåsören Eld i *Dagens Nyheter*) som ”rytare”. Det var det journalistjobb som hade lägst anseende. Men någonstans måste ju en början ske. ”Rytandet” kunde betjäna upp till fem tidningar samtidigt. I Stockholm kunde tidningarna få telegramnyheterna med hjälp av cykel- eller motorcykelbud. På 1930-talet anslöt sig TT till ett internationellt distributionssystem som kallades Hell, namngivet efter en tillverkare.

TT fortsatte under pionjärtiden i likhet med Svenska Telegrambyrån tidigare att ha korrespondenter i några länder. Dessa korrespondenter hade en delvis annan roll än de utsända medarbetare som skrev för tidningar. TT:s korrespondenter hade helt enkelt kontorsplats på de internationella byråernas redaktioner som TT samarbetade med i London, Paris och Berlin. En ännu viktigare uppgift än egen rapportering för

TT-korrespondenterna var att gallra i respektive internationell nyhetsbyrås utbud för att sedan sända en begränsad nyhetsström vidare till Sverige. På 1930-talet när de tekniska landvinningarna gjorde det möjligt att förenkla telegramtrafiken fanns inte samma behov av ”gallringskorrespondenter”. Så deras tid var all.

Av Stig Hadenius bok *Nyheter från TT* framgår med stor tydlighet var nyhetsfokus låg under de kritiska år på 1930-talet när Hitler tog makten i Tyskland. Hadenius fann att inte mindre än 35 procent av TT:s nyhetsutbud från utlandet kom från Tyskland under några veckor 1932–33. Nyheter från Europa stod för 80 procent av innehållet i alla utlandstelegram. Nordamerika hade ännu inte blivit högintressant, bara tio procent var Amerikanyheter. Latinamerika, Afrika, Asien eller Australien förekom knappast alls.

Att de tyska nazisterna var ytterst känsliga för kritik i medierna är ingen hemlighet. Det fick också TT känna av under andra världskriget trots att TT i likhet med många andra nationella nyhetsbyråer prioriterade officiellt material, från regeringskanslier och militära förband. Stig Hadenius konstaterar att telegrambyråerna blir ”en mer eller mindre passiv transporttjänst åt olika högkvarter som sprider de nyheter som de önskar ska bli kända”. Möjligheterna att bedriva egen journalistik begränsades. Under krigsåren var det viktigt för tidningarna att ge läsarna löpande telegramnyheter om händelseutvecklingen. Följaktligen blev utlandstelegrammen fler än under fredstid.

Efter den tyska ockupationen av Danmark och Norge den 9 april 1940 valde TT att sända egna medarbetare till Köpenhamn och Oslo för att motverka den styrda information som tyskarna spred dels via sin egen nyhetstjänst, dels via den norska nyhetsbyrån NTB och den danska Ritzaus. Under krigsåren var Norsk Telegrambyrå (NTB) ett redskap i nazisternas händer. Ritzaus i Danmark kunde fortsätta en något

mera självständig rapportering. I Köpenhamn gick det också bättre att arbeta för en utsänd TT-medarbetare än i Oslo. I Finland var telegram från Finska Notisbyrån (FNB) kraftigt censurerade. I likhet med de stora tidningarna kompletterade TT sin nyhetsinhämtning från Norge med tips från allmänheten. Ofta var det aktiva motståndsmän, som gav sina versioner av dramatiska händelseförlopp.

Allteftersom fronterna växlade under andra världskriget vidgades också världsbilden. När krigsfronter öppnades i Nordafrika och i Sydostasien fick dessa områden större utrymme i telegramsörden. Av Stig Hadenius genomgång av TT-materialet framgår också att USA börjar ägnas betydligt mera intresse efter andra världskriget. Efter den israeliska statens grundande 1948 och det krig som följde kom Mellanöstern att mer eller mindre ständigt bli det hetaste och mest minutiöst bevakade området.

Vid sidan av Stig Hadenius vetenskapliga studie som sträcker sig från TT:s startår 1921 fram till 1971 finns inga djupgående undersökningar av nyhetsbyråns utrikesnyheter gjorda av utomstående granskare. Det finns heller ingen mätning på vad olika tidningar använde och använder av TT:s utlandsmaterial.

Nordiskt samarbete

TT har gett ut egna jubileumsskrifter. Mångåriga TT-medarbetaren Anders Rhodiner författade två skrifter i anslutning till TT:s 90-årsjubileum 2011. Den ena, *90 brådskande nyheter*, innehåller ett urval av TT-nyheter i form av korta flashtelegram, d.v.s. brådskande nyheter, och innehåller också ett rikt bildmaterial. Den andra boken, *Tidningarnas Telegrambyrå 90 år*, berättar TT:s historia och presenterar chefer och medarbetare i bild. I anslutning till TT:s 100-årsjubileum visades utställ-

ningen ”News Flash – Ett sekel av nyheter” på Fotografiska i Stockholm.

Under större delen av 1900-talet var TT:s redaktion belamrad med teleprintrar. Det inkommande internationella telegrammaterialet kom enligt särskilda avtal från Reuters, AFP och tyska DPA och från de nordiska ländernas nyhetsbyråer. TT inledde redan på 1960-talet en successiv datorisering. Teleprintrarna skrotades.

På 1970-talet enades de nordiska byråerna om att dela på utrikeskorrespondenter i några viktiga länder. Samarbetet gällde främst bevakning av Storbritannien, Tyskland, Frankrike, Sovjet, Kina och USA. När de var flest fanns inklusive fri-lansmedarbetare åtta–tio korrespondenter (varav några alltså delades med de övriga nordiska byråerna). TT var ledande i detta nordiska korrespondentsamarbete, som helt har upphört. TT eller de övriga nordiska nyhetsbyråerna har aldrig haft fast baserade korrespondenter i Afrika eller Latinamerika.

Länge var Reuters den viktigaste samarbetspartnern för TT när det gäller utrikesnyheter. TT-Reuters blev ett begrepp. Men sedan några år är TT inte längre kund hos Reuters. Främsta nyhetsbyråkällor för TT:s utrikesbevakning är AFP, AP och Bloomberg. Därutöver har TT utbyte med de nordiska nyhetsbyråerna och med några andra västeuropeiska byråer. Längre tillbaka i tiden hade TT tillgång till ryska nyheter från Tass, och senare från Interfax. Men numera har inte TT någon direkt rysk nyhetsbyråkälla. Parallellt med det inkommande nyhetsbyråmaterialet arbetar TT i likhet med andra medier med en mängd olika källor för sin utrikesbevakning: egna kontakter, organisationer, experter, sociala medier etc.

För närvarande har TT en speciell utrikesgrupp som jobbar morgon- och dagtid med planerad journalistik och det som kallas ”breaking news”. Det berättar Helena Ekinge, som under några år tjänstgjorde som TT:s utrikeschef men som

sedan ett par år är kundredaktör. I den egenskapen jobbar hon med kontakten med TT:s kunder.

– Utrikesgruppen består av en redaktionschef och sex reportrar, varav en är vår enda utrikeskorrespondent, som bevakar EU/Europa och Nato från Bryssel. Utöver dem som ingår i utrikesgruppen arbetar minst två personer per kväll och natt med utrikesnyheter, säger Helena Ekinge.

Om en utrikesnyhet t.ex. dominerar rapporteringen en dag kan flera reportrar arbeta med utrikesbevakningen. Det är inte hela tiden en strikt gränsdragning mellan olika ämnesområden.

Helena Ekinge konstaterar att kundkretsen varit intakt under senare år. Alla svenska nyhetsmedier är kunder hos TT. Riksredaktionerna använder ofta TT:s utrikesrapportering för sin egen omvärldsbevakning.

– Våra bakgrunds- och faktatexter är väldigt uppskattade. När heta nyhetslägen uppstår förlitar sig många på att vi gör korrekta bedömningar av källor och uppgifter så att de kan publicera våra texter rakt av, säger Helena Ekinge. TT:s utrikesreportrar gör väldigt sällan egna resor. Oftast handlar det om planerad bevakning inför viktiga val eller någon exceptionellt stor händelse.

Företaget heter TT Nyhetsbyrån sedan 2013. Då skedde en sammanslagning av TT, Bildbyrån Scanpix och Svenska Grafikbyrån. Det har gjort att TT finns på nya marknader genom att ha ”utvecklat sin produktportfölj” som det heter i en informationsbroschyr. TT säljer omvärldsbevakning till myndigheter, företag, institutioner m.fl., förfogar över ett omfattande bildarkiv, har egna fotografier och grafiker och tillhandahåller videoklipp, informationsgrafik med mera. Antalet anställda vid TT har under stor del av byråns 100 år pendlat mellan 150 och 200. Efter en större nedskärning år 2020 är personalstyrkan för närvarande cirka 170.

Nyåret 2016 förvånade TT många när nyhetsbyråns bevakning mellan 23.00 och 07.00 (svensk tid) flyttades till Sydney i

Australien. Därifrån arbetar fyra journalister med såväl utrikes händelser som svenska inrikesnyheter under de timmar när det är ljusan dag i Australien. Var och en av dem har kontrakt på högst två och ett halvt år. Fördelen som TT anför med flytten till Sydney är att nyhetsbyrån kan ha tre medarbetare i tjänst under den svenska natten jämfört med den tidigare modellen med två.

TT hade länge en dubbelroll. Det inkommande telegramflödet från de internationella byråerna och det utgående textmaterialet till abonnenterna var och förblev den ojämförligt största verksamheten. Till detta kom TT:s nyhetsmonopol i radion som pågick från radions födelse 1925 och ett par tre årtionden framöver. Flera av dem som läste TT:s nyheter i radio kom att höra till Sveriges mest kända och mest trovärdiga röster. Uno Stenholm som var nyhetsröst från 1938 till 1975 var den som främst personifierade anropet ”Nyheter från TT”. När Ekot expanderade och blev mera heltäckande innebar det att Sveriges Radio 1970 skakade av sig TT-kommunikéerna som ouverty till Ekosändningar. En kompromiss blev att TT fick några egna ventiler i radioutbudet fram till 1995. Efter 70 år tystnade TT definitivt i Sveriges Radios sändningar. TT:s radioredaktion fortsatte att höras i några kommersiella radiokanaler. Men från 2006 finns inte längre TT i etern med korta nyhetskommunikéer. Däremot direktsänder TT på Internet vid större nyhetskändelser.

Reuters och AP

Det amerikanska inbördeskriget (1861–65) bevakades av Reuters med hjälp av ett samarbete med AP. Kurirer och budbärare förde meddelanden om krigsutvecklingen till båtar som korsade Atlanten. Året efter inbördeskrigets slut och Lincolns död kunde telegramtrafik upprättas mellan Nordamerika och Europa. Den första atlantiska undervattenskabeln som sträckte

Reuters huvudkontor i Canary Wharf i London. Bildkälla: Wikipedia.

sig från den irländska kusten till Newfoundland i Kanada togs i bruk. Sedan dröjde det mer än 90 år, till 1956, innan en ny och tekniskt mera fulländad kabel drogs mellan Europa och USA. Det förenklade framför allt telefontrafiken. Samarbetet mellan Reuters och AP i Amerika fortsatte i mer än etthundra år innan Reuters inledde sin egen rapportering från USA.

När Julius Reuter på grund av sjukdom vid 61 års ålder drog sig tillbaka från sitt livsverk 1878 var hans nyhetsbyrå ett världsomspännande företag. Reuter bosatte sig i södra Frankrike och dog 1899. Nyhetsbyrån var länge ett familjeföretag. Ättlingar till gamle Reuter fanns på chefspositioner. Senare under några år stod brittiska tidningar som huvudägare.

Från 2008 ingår Reuters i det stora mediekonglomeratet Thomson, som har huvudkontor i USA. Nyhetsbyrån Reuters har emellertid fortfarande högkvarter i London. Thomson-

koncernen byggdes upp av den kanadensiske tidningsägaren Roy Thomson (1894–1976), som länge var en av de mäktigaste personerna i tidningskvarteren vid Fleet Street i London. Han började på 1950-talet att etablera det som så småningom blev ett gigantiskt tidningsimperium i Kanada, Storbritannien och USA. Som mest ägde Thomson 200 tidningar, bland dem *The Times* och *Sunday Times* i London och *The Scotsman* i Edinburgh, *The Globe and Mail* i Toronto och flera tv-stationer. Ättlingar till anfader Thomson finns fortfarande med i ledningen för koncernen.

Vid sidan av telegramnyhetsverksamheten har Reuters anställt och knutit till sig ett nät av fotografer. På 1960-talet fanns Reuters med som en ägare när Visnews började sända filmbilder till tv-kanaler runt om i världen.

Reuters har i dag 2 500 medarbetare och finns i närmare 200 städer i världen, i 75 länder. Reuters sänder nyheter förutom på engelska dessutom på 20-talet språk, bl.a. franska, tyska, spanska, arabiska, kinesiska och japanska. Under de senaste årtiondena har Reuters ekonomiska nyheter som omfattar börsvärden, råvarupriser, valutakurser, räntenivåer etc. blivit en allt mera viktig och lönande del av nyhetsbyråns verksamhet.

I början av 2000-talet efter flera framgångsrika decennier skakades Reuters av en ekonomisk kris som bl.a. innebar att företaget tvingades avskeda 3 400 anställda och förändra vissa delar av sin inriktning. Den som vill veta mera om vad som gick fel på Reuters kan fördjupa sig i boken *Breaking News – How the Wheels Came off at Reuters* av Brian Mooney och Barry Simpson.

I USA startades Associated Press, AP, 1846 som ett kooperativ, medan som det framgick ovan de första europeiska nyhetsbyråerna tillkom på privat initiativ och ursprungligen ägdes av sina upphovsmän. Till att börja med var det fem tidningar i New York som gick samman trots att de var arga konkurrenter. De gjorde det för att nyhetsbulletinerna snabbt skulle nå de

respektive redaktionerna från utsända medarbetare som bevakade det mexikansk-amerikanska kriget.

Den ordinarie postgången via U.S. Post Office Department, det amerikanska postverket, var för långsam. Kriget rasade i Texas, i Kalifornien och i Mexiko, långt från New York. I mitten av 1800-talet transporterades brev och andra försändelser med postdiligens. Egna ryttare som engagerades av de samverkande tidningarna tog sig fram snabbare än diligenserna. Kurirpost sändes också vissa sträckor med båt – ibland roddbåt men oftare med hjulångare – och i begränsad form kunde den helt nya telegraftrafiken också användas. Men det kunde vara långt till telegrafkontoren. (Kriget resulterade i att Mexiko förlorade hälften av sitt territorium till de invaderande nordamerikanerna.)

Växande kooperativ

De deltagande tidningarna enades om samarbete. Deras överenskommelse innebar att medlemstidningarnas respektive material kunde användas fritt av dem som ingick i kooperativet. New York Times, som snart blev den mest prestigefyllda amerikanska tidningen, startade 1851 och anslöt sig omedelbart till den kooperativa byrån. Verksamheten växte och AP-nyheterna spreds till allt flera abonnenter.

I likhet med Reuters i Europa använde AP sig i begynnelsen av brevduvor som komplement till andra transportsätt innan telegrafnätet var utbyggt i Nordamerika. Afrikanska brevduvor flög tiotals mil med senaste nytt från båtar som nått hamnar bl.a. i Boston och Baltimore. 1849 öppnade AP sitt första kontor utanför USA, men inte så långt bort. AP placerade en korrespondent i Halifax, Nova Scotia i Kanada. Fanns det nyheter där? Nej, men där fanns den första nordamerikanska hamn som båtar från Europa anlöpte. AP:s korrespondent kunde läsa tidningarna som kom från Europa innan de några dagar senare nådde Boston och andra USA-hamnar. Nu hade

telegrafnätet börjat byggas ut. Från Halifax gick det att telegrafera till New York. Snart kom en revolutionerande innovation. Atlantkabeln som togs i bruk 1866 gjorde att nyheterna spreds mellan kontinenterna utan dröjsmål och utan tekniska hinder. Brevdubornas tid som nyhetsdistributörer var definitivt förbi.

AP ingick på 1890-talet avtal med de två stora i Europa – Reuters och Havas – vilket innebar att dessa tre vidgade sin monopolställning. Detta till förtret för många mindre byråer i olika länder som vackert tvingades fortsätta att vara beroende av de stora och var chanslösa i sina försök att konkurrera.

Förflyttar vi oss till nutid står det klart att AP är världens största nyhetsbyrå med mer än 8 500 abonnenter runt om i världen. Fortfarande ägs AP kollektivt, numera av cirka 1 700 tidningar och 6 000 radio- och tv-stationer i USA. De är ägare och kunder. AP har 3 300 anställda, närmare 250 kontor och finns i 100 länder. AP startade en bildbyrå 1935 och började sända ljudnyheter till radiostationer på 1940-talet och sedan 1990-talet sänder APTN nyhetsbilder till tv-stationer.

En obetalbar bild finns i boken *Breaking News*. Den är tagen på AP:s kontor i Saigon den 30 april 1975. Det är den dag då nordvietnamesiska stridsvagnar forcerat grindarna till den sydvietnamesiska marionettregimens presidentpalats och Nordvietnam de facto tagit makten i södra Vietnam. På bilden syns byråchefen George Esper och Peter Arnett tillsammans med

Artikelförfattaren på uppdrag i Bangkok. Foto: Hélène Benno.

två nordvietnamesiska soldater. De studerar en karta, vietnameserna visar hur de tagit sig in i Saigon. De har förts till kontoret av en vietnamesisk fotograf som varit löst knuten till AP. Soldaterna bjuds på Coca Cola, men avböjer konjak eftersom de är i tjänst. Det visade sig att den vietnamesiske fotografen som AP anlitat var spion. Han hade bedragit AP. Men han kunde lugna AP:s medarbetare – intet ont skulle vederfaras dem. George Esper skriver så här om den dramatiska dagen:

”For ten years I had written about the faceless, nameless communist troops. Finally we were face to face. It struck me that they were no different from the South Vietnamese or for that matter my fellow Americans, all of whom had been killing each other.”

Fem veckor efter Nordvietnams triumf stängs nyhetsbyråerna och flertalet andra internationella mediers kontor i Saigon. 1993 tillåts AP öppna kontor i det förenade Vietnam. George Esper med mångårig erfarenhet från Saigon blir byråchef för kontoret i Hanoi.

Under lång tid hade AP en svår konkurrent i USA och bland nyhetsföretagskunder runt om i världen. Sextio år efter AP:s etablering startades 1907 United Press Association (UPA), som allmänt kom att kallas UP. Tidningsägaren Edward Wyllis Scripps i Cincinnati, Ohio, var initiativtagare och grundare. Han byggde också upp ett tidningsimperium som lever vidare under namnet E. W. Scripps Co. – senare också med radio- och tv-stationer. Två år efter tillkomsten av UP uppstod ytterligare en konkurrent till AP. Tidningsmogulen William Randolph Hearst startade nyhetsbyrån International News Service (INS). På 1950-talet slogs UP och INS samman och United Press International (UPI) uppstod.

På 1980-talet började en successiv åderlätning av UPI. Antalet kunder minskade och nyhetsbyrån minimerade sin service.

Trovärdigheten för UPI sjönk långt ned mot botten år 2000. Då såldes UPI till News World Communication, en nyhetsorganisation som skapades av Sun Myung Moon (1920–2012), grundare av den religiösa rörelsen Unification Church, ofta kallad Moonsekten.

Byråer och byråer

Med tanke på de senaste decenniernas förändrade medielandskap skulle kanske en misstanke uppstå: nyhetsbyråer behövs inte på samma sätt som tidigare. Delvis är det så, berättar en del utrikesreportrar som jag varit i kontakt med. Nyhetsbyråerna har kvar sin roll men lever numera i skarp konkurrens med andra nyhetsmedier, tidningar, radio- och tv-kanaler och sociala medier m.fl. som publicerar sig snabbt på internet.

Sveriges Radio abonnerar på nyheter från AFP, AP, Reuters och TT. Ginna Lindberg som sedan hösten 2023 är Sveriges Radios Washingtonkorrespondent på nytt efter en sejour i Washington tidigare – och däremellan varit utrikeschef – ger mig sin syn på nyhetsbyråernas betydelse när jag kontaktar henne:

– Generellt sett är många svenska medier beroende av nyhetsbyråer för sin utrikesrapportering. Här sticker SR ut: vi har det största egna korrespondentnätet av alla medier i Norden och därmed betydligt mer egen utrikesjournalistik än andra svenska medier.

Ginna Lindbergs kollega på SR, Johan-Mathias Sommarström, Mellanösternkorrespondent baserad i Istanbul och under Ukrainakriget i flera omgångar utsänd i krigsområdet, är lite mera kritisk till en del av nyhetsbyråernas rapportering.

– Nyhetsbyråerna är bra när det gäller överblick, ger bra faktarutor och statistik. Däremot är de sämre i akuta nyhetslägen då de ibland har svajig information. Det har blivit viktigare för nyhetsbyråerna att vara snabba på bekostnad av vad som faktiskt hänt, framhåller Johan-Mathias Sommarström.

Bengt Norborg som för SVT varit en av de svenska journalister som mest och längst bevakat Ukrainakriget på plats följer Reuters, AP och TT. Han konstaterar att nyhetsbyråerna för honom blivit mindre viktiga.

– Det är telegramkanaler, Twitter, mailutskick från kontakter, internationella tidningar och lokala källor som blivit viktigare än nyhetsbyråerna, skriver Bengt Norborg på e-post.

Henrik Brandão Jönsson, som bevakar Latinamerika från Rio de Janeiro för *Dagens Nyheter* och *Sydsvenskan* abonnerar på Reuters och AFP, säger t.o.m. att nyhetsbyråerna inte är särskilt betydelsefulla för hans rapportering.

– Förr i tiden var de viktigare, men i dag har dagstidningar blivit snabbare, framför allt när det gäller Latinamerika, där nyhetsbyråer alltid varit svaga. I dag hämtar jag mycket information från sociala medier som Twitter och Instagram, berättar Henrik Brandão Jönsson på e-post.

Flertalet länder i världen har sina egna nyhetsbyråer. I storleksordning efter de världsledande AP, Reuters och AFP återfinns spanska Agencia EFE, som har en stor kundkrets och ett betydande genomslag i spanstalande länder i Latinamerika. Stora byråer med kunder inte bara i sina egna länder utan runt om i världen är också tyska DPA och italienska ANSA.

I västvärlden och i demokratiskt styrda länder har nyhetsbyråerna, såväl de stora som de mindre, ungefär samma inriktning. De säljer nyheter. Deras syfte är att tjäna kunderna – inte att vara opinionsbildare. De står fria från inflytande av regeringar.

Utanför västvärlden är byråerna oftast statliga. De är inte enbart nyhetsförmedlare. De är lika mycket husbondens röster. De är en kombination av telegrambyrå och propagandainstrument. Så är det exempelvis med kinesiska Hsinhua (Nya Kina), Itar-Tass i Ryssland, Middle East News Agency (Mena) i Egypten och Prensa Latina i Kuba för att nämna några.

Referenser

- Associated Press: *Breaking News. How the Associated Press Has Covered War and Everything Else* (Princeton Architectural Press, New York, 2007).
- Boyd-Barrett, Oliver: *The International News Agencies* (Constable, London, 1980).
- Elgemyr, Göran: *Får jag be om en kommentar? Yttrandefriheten i svensk radio 1925–1960* (Stiftelsen Etermedia i Sverige, 2005).
- Engblom, Lars-Åke: *Från djungeltelegraf till Internet. Masskommunikationens historia* (Studentlitteratur, Lund, 2015).
- Erlandson, Lars Gunnar: *Utrikeskorrespondenterna. Från runsten till Twitter* (Carlssons, 2017).
- Hadenius, Stig: *Nyheter från TT. Studier i 50 års nyhetsförmedling* (Bonniers, Stockholm, 1971).
- Hallingberg, Gunnar: *Stockholm-Motala. Radion i Sverige från 20-tal till 50-tal* (Atlantis, Stockholm, 1999).
- Moody, Brian och Simpson, Barry: *Breaking News. How the Wheels Came off at Reuters* (Capstone, Chichester, West Sussex, 2003).
- Pettegree, Andrew: *The Invention of News. How the World Came to Know about Itself* (Yale University Press, New Haven, 2014).
- Rhodiner, Anders: *90 brådskande nyheter* (Tidningarnas Telegrambyrå, Stockholm, 2011).
- Rhodiner, Anders: *Tidningarnas Telegrambyrå 90 år* (Tidningarnas Telegrambyrå, 2011).

Lars Gunnar Erlandson var under många år utrikesreporter och utrikeskorrespondent vid Sveriges Radio.

e-post: lars.gunnar.erlandson@gmail.com

Nils Funcke

Korset, svärdet och tryckfriheten

Med anledning av debatten om de koranbränningar som på olika håll i landet ägt rum arrangerade Svensk Mediehistorisk Förening i höstas ett seminarium om yttrandefrihet och blasfemilagstiftning – Korset, svärdet och tryckfriheten. Där medverkade Nils Funcke med ett anförande i vilket han erinrade om ryktbara händelser i litteratur, press och radio-TV. Han presenterar här en förkortad version av sin retrospektiva exposé.

Under århundranden var Bibeln både en uppbyggelsebok och en lagbok. Dödsdomar avkunnades med stöd i Gamla Testamentet. Först svärdet, sedan väntande evig pina i helvetet.

I över 500 år hade religionen när det gällde yttrandefriheten ett järngrepp om själarna och kyrkan.

Den gamla, nu nedbrunna, kyrkan i Södra Råda i Värmland var full av målningar av Bibelns olika berättelser. Målningar från 1400-talet i långskeppet återgav berättelsen om den förlorade sonen men också skräckskildringar av vad som väntade dem som vägde för lätt i ärkeängeln Gabriels vågskål. De som

klarade invägningen kunde lämna sina gravar och stiga in i himmelriket. För dem som vägde för lätt väntade skärselden och vidare transport till helvetet.

Tiden i skärselden kunde förkortas av den som köpt ett avlatsbrev, men brott mot gällande moral och trosuppfattningar skulle sonas. Helvetet gick inte att köpa sig fri från.

För vissa väntade före helvetet en sällsynt grym och utdragen pina av den världsliga makten.

Fältskären Johan Henrich Schönheit häktades för smädelse för att 1796 ha gett ut en bok med ”barbarismer och obsceniteter”. Enligt Schönheit var nattvarden en prästlögn och prästerna själamördare och kungen höll svenska folket i trældom.

Han flydde till Hamburg men lurades ut på landsbygden där han greps och fördes till Sverige för rannsakan.

Skräck och varnagel

Här tog Schönheit heder och ära av domarna i Svea hovrätt och ledningen för Varbergs fästning där han satt. Till sist var måttet rågat och 1705 inleddes en ny process mot honom.

Domen var hård. För att han skriftligen och muntligen smädat Guds ord och Jesu heliga lekamen och blod samt beskyllt hovrättens domare för att vara ”tjuvar och skälmar” dömdes han till döden.

Gotha hovrätt skärpte domen i Justitierevisionen:

”Denna Guds Ords försmädare Johan Hindr. Schönheit för sådana grova förgripelser sig själv till straff och androm ogudaktigheter till skräck och varnagel ... mista högra handen, tungan avskäras och därefter halshuggas och å bålet brännas.”

Före avrättningen skulle skickliga präster förmå Schönheit att omvända sig. När de tyckte sig se en antydning till ånger verkställdes straffet.

Den 19-årig studenten Johannes Olai Rahm dömdes 1671 till döden för att ha läst förbjudna böcker, smädat frälsaren och förklarat att Gud är orsaken till all synd. Han dömdes enligt Tredje Mosebok 24:16 och religionsstadgans p. 5.

Avrättningen verkställdes inte. Istället väntade trots avbön ett fängelsestraff.

Värre gick det för två samer som avrättades för avgudadyrkan. ”Ohyran” i norr bekämpades av prästerna som jagade och brände ”trolltrummor” och tog till kappen mot såväl gammal som ung som inte kunde psalmerna utantill.

Samröre med djävulen

Omkring 400 kvinnor avrättades för samröre med djävulen inte minst under det stora ”blåkulletumultet” 1678–1686. Domarna avkunnades enligt Andra Mosebok 22:18:

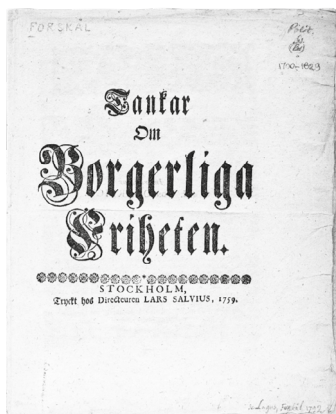
”En trollkvinna skall du inte låta leva”.

Tryckkonsten hade kommit till Sverige i slutet av 1400-talet. Kontrollen av vilka skrifter som fick tryckas var rigorös. Någon etableringsfrihet som vi känner den idag existerade inte. Bara betrodda medborgare fick driva tryckerier och sådana fick endast etableras i städerna där det var enklare att kontrollera deras verksamhet.

År 1686 inrättades ett särskilt censorsämbete. Innan en skrift fick tryckas måste censorn ha satt sin ”imprimaturstämpel” på manuset. Censorn kunde neka utgivning både med hänvisning till innehållet och till den stilistiska framställningen. Den boktryckare som dristade sig till att trycka en skrift utan censorns godkännande kunde bli av med både rättigheter och tryckpress.

Censorn hade heller inte sista ordet utan kungens kansli, Kanslikollegiet, kunde lysa en skrift i bann som censorn godkänt.

Det var vad som hände med Peter Forsskåls skrift, *Tankar om den borgerliga friheten*, som han lät trycka i 500 exemplar 1756.

En lidelsefull plädering för det fria ordet.

Skriften är en passionerad argumentation för att skrivfriheten ”uppdriver vetenskaperna till sin höjd, röjer alla skadliga författningar, tyglar alla ämbetsmäns orättvisa och är regeringens tryggaste försvar i ett fritt rike”.

Peter Forsskåls skrift bidrog till att riksdagen den 2 december 1766 antog tryckfrihetsförordningen, idag upptagen på UNESCO:s världsarvslista.

Med den nyvunna friheten startades ett 80-tal periodiska skrifter fram till Gustav III:s statskupp augusti 1772. Men främst en flod av böcker och skrifter, bara inom politikområdet 1 800 titlar men även skönlitteratur, ekonomi och filosofi.

Det brukar framhållas att med tryckfrihetsförordningen avskaffades förhandsgranskningen. Censorsämbetet avskaffades visserligen, men när det gällde religiösa skrifter utövade speciellt utvalda präster, kaniker, ledda av biskopen i varje domkapitel teologisk censur. De avgjorde vad som fick tryckas och vilka skrifter som fick importeras.

Den teologiska censuren upphörde formellt först 43 år efter tryckfrihetens införande genom 1809 års revolution.

Men kyrkans inflytande över lagar och grundlagarna bestod. I tryckfrihetsförordningen 1766 fanns ett förbud att ”skrifva eller genom trycket utgifva” sådant som ”strider emot vår rätta tros bekännelse och den rena evangeliska läran”. Den som uttryckte ”smädelse mot Gud, varde dömd efter allmän lag”.

Från 166 och drygt 200 år framåt utmanades förbudet mot att häda och skymfa de heliga sakramenten – liksom förbu-

”Det oförskämda bedrägeriet som spelades med Högstedts Piccadon à 65 öre kanna och Lettströms majsoblater à 1 kr. skålp, vilka av prästerna utgåvos för att vara den över 1800 år sedan avrättade folkuppviglarens Jesus av Nasarets kött och blod...”

En vecka efter utgivningen infann sig stadsfogden på Bonniers förlag med förordnande om kvarstad på skriften. Beslaget blev magert eftersom första upplagan var på 4 000 exemplar.

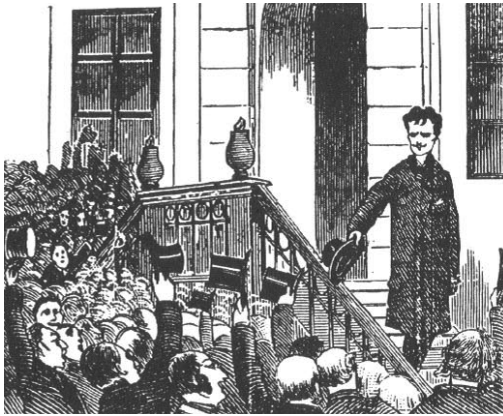
Beslutet om kvarstad liksom det kommande åtalet grundades på den då gällande skrivningen i tryckfrihetsförordningen TF § 3 mom. 1.: ”hädelse emot Gud eller gäckeri av Guds ord eller sakramentet”. Straffet kunde bli upp till två års straffarbete.

Strindberg framhöll i sitt försvarstal inför rätten bland annat att han inte ansett sig ha bedrivit gäckeri med Guds ord ”då jag ej anser mig kunna döma om, vad som är människors eller Guds ord”.

Strindberg gick hårt åt lagarna som han beskrev som ”smaklagar” och hävdade att domstolen riskerade att bli ”en inkquisition som sätter sig att döma i en teologisk stridsfråga”.

Efter över fyra timmars sammanträde avkunnade juryn en friande dom. Strindberg firades som en hjälte och domen sågs av många som en seger för yttrandefriheten och trosfriden.

Men istället väntade nya och än fler åtal. Under tre år, 1887–1889, pågick något som inte kan beskrivas som annat än ett åtalsraseri. Framst åtalades personer inom den framväxande arbetarrörelsen. Av sex åtal för hädelse resulterade fyra i fängelsestraff, två åtal för gudsförnekelse gav böter, ett fängelsestraff utmättes för majestätsbrott och av fyra åtal för smädelse av ämbetsman resulterade tre i fängelse. En av dem som drabbades var *Arbetets* redaktör, Axel Danielsson, som fälldes i flera rättegångar och dömdes till sammanlagt 18 månaders fängelse. Bland annat för att ha skrivit att ”folk tror ej på prästernas gudar”.

En triumferande Strindberg möter, när hans novell "Dygdens lön" efter juryns fyra och en halv timma långa överläggning förklarats "icke brottslig", sina sympatisörer utanför Stockholms rådhusrätt. Teckning i Fäderneslandet 19 november 1884.

Det socialdemokratiska partiets ordförande Hjalmar Branting åtalades tre gånger. Ett av åtalen renderade honom tre månader i fängelse.

Under en period satt inte mindre än tre av de ledande personerna inom arbetarrörelsen i fängelse. August Palm såg åtalsraseriet som ett sätt att försöka "tröttköra" arbetarrörelsen och justitieminister Bergström gavs epitetet "kvarstadskungen" för att under knappt ett år ha väckt inte mindre än tio åtal.

Våg av åtal

Arbetarrörelsen skulle drabbas av en ny våg av åtal. I den så kallade munkorgslagen 1889 kompletterades inskränkningarna i mötesfriheten och "lilla socialistlagen" innehöll ett generellt förbud mot yttranden som "förleda till ohörsamhet mot lag eller laga myndighet eller eljest uppviglar till åtgärd som innebär ett hot mot samhällsordningen eller fara för dess bestånd".

Tidningen *Brand* som startades 1898 av Hinke Bergengren utmanade inte minst kyrkans och samhällets syn på sexualitet. Tidningen fälldes för att ett bibelcitat ur Första Mosebok

38 kap. som kunde tolkas som en beskrivning av ett avbrutet samlag. Enligt domen var Brands artikel

”eggande och uppfordrande till otukt.”

Åren 1908–1911 väcktes 22 åtal mot periodiska skrifter. 16 resulterade i fällande och sex i friande domar. Här återfanns åtal för hädelse eller gäckeri, förledande till ohörsamhet, majestätsbrott, lögnaktiga uppgifter och vrånga uppfattningar, förvillande/förledande och smädelse av ämbetsman.

Låt oss göra ett litet hopp till 1940-talet. I TF 1940 utgjorde det tryckfrihetsbrott att häda Guds ord eller sakrament och att förneka Guds existens och ett liv efter detta eller den rena evangeliska läran.

I 1949 års TF utmönstrades flera av bestämmelserna förutom ”skymfande av sådant som av kyrkan eller erkänt trosamfund hålles heligt”. Därutöver behölls straffstadgandena för smädelse av kungen och medlemmar av kungahuset, skymfande av svenska flaggan och andra länders höghetstecken i tryckfrihetsförordningen.

För alla tryckfrihetsbrott krävs att de även finns upptagna i brottsbalken. Jurister talar om dubbel täckning. Vad gäller skymfande av sådant som kyrkan håller heligt reglerades det i trosfridslagen.

Radio och tv omfattades inte av TF:s bestämmelser om brott förrän 1992 när yttrandefrihetsgrundlagen trädde i kraft.

Det sista åtalet för brott mot trosfridslagen gällde sketchen ”Slå ihop smörjan” som sändes i Sveriges Radio 1964. I den drivs det med en interpellation om att det byggs för få bostäder men för många bensinmackar och kyrkor – en kund på en mack blir medan han väntar på att hans bil ska bli tankad serverad nattvarden.

Programmets producent Carl-Uno Sjöholm och redaktör Lasse O’ Månsson dömdes tillsammans med ytterligare två

personer till böter i Svea Hovrätt för att de "...uttryckt sig på ett stötande sätt mot andra människors religiösa känslor..." ("Slå ihop smörjan" finns ingående beskriven av Anna Katrin Hatje i *Mediehistorisk årsbok 2020*).

Öppen debatt

Trosfridslagen avskaffades 1970. Regeringen betonade betydelsen av en fri och öppen debatt om alla former av "mänsklig samlevnad". Samtidigt avskaffades bestämmelsen om sårande av tukt och sedlighet och skymfande av nationalsymboler.

Kvar blev "ärekränkning mot Konungen eller annan medlem av konungahuset". Skyddet för religiösa grupper ansåg regeringen kunde upprätthållas genom bestämmelser om "störande av förrättning, hetsbestämmelsen, smädelse mot enskilda p g a religiös uppfattning samt förargelseväckande beteende".

Sista åtalet för skymfande av nationalsymboler drabbade konstnären Carl Johan de Geer. Han fick 79 litografier av de svenska och amerikanska flaggorna konfiskerade och dömdes för uppvigling och förargelseväckande beteende till 75 dagsböter á 15 kronor.

Folket i Bild/Kulturfronts utgivare åtalades av JK för tryckfrihetsbrott för en skriftställning av Jan Myrdal. I artikeln tog Myrdal heder och ära av höga domare i efterdyningarna av IB-avslöjandet i tidningen. Den gången dömde man Jan Guillou och Peter Bratt och deras uppgiftslämnare för spioneri istället för att åtala tidningens utgivare i ett tryckfrihetsmål med juryprövning.

Enligt åtalet var tidningen skyldig till spridande av "falskt rykte eller osant påstående, ägnat att undergräva aktningen för myndighet" och utgivaren skulle därför dömas "för beljugande av myndighet". Juryn friade tidningen.

Inte minst frågan om skymfande av sådant som ett religiöst samfund håller heligt och spridandet av falska rykten om myndigheter har nu fått förnyad aktualitet genom koranbränningar och LVU-kampanjen mot omhändertagande av barn.

Det finns i dag bestämmelser i såväl tryckfrihetsförordningen som vanlig lag som fångar upp vissa sådana yttranden.

Vad gäller skymfande av myndigheter kan det idag väckas allmänt åtal för förtal av tjänsteman som fattat ett visst beslut. När det gäller trosfridsfrågor finns bestämmelsen om hets mot folkgrupp som enligt justitieminister Lennart Geijer skulle vara tillräcklig när trosfridslagen avskaffades.

Men det är den inte enligt den nuvarande regeringen – och även oppositionen – med tanke på koranbränningarna.

Regeringen har avvisat återinförandet av en trosfridslag enligt dansk modell med hänvisning till den svenska yttrandefriheten. Istället har den tillsatt en utredning om möjlighet för polisen att förbjuda allmänna sammankomster av hänsyn till det allmänna säkerhetsläget för Sverige. Ändringen är tänkt att göras i ordningslagen.

Ska syftet med den uppnås räcker det inte med förbud mot vissa manifestationer på allmän plats, till exempel LVU-demonstrationer eller brännande av heliga skrifter. Därtill krävs att även spridningen av bilder och filmer från sådana manifestationer straffbeläggs och också införs som ett nytt tryckfrihetsbrott.

Vi skulle därmed få en form av trosfridslag införd bakvägen som därtill skulle kunna användas mycket bredare. Allt som kan anses bidra till att Sveriges säkerhet sätts i fara skulle kunna förbjudas, till exempel manifestationer för Palestina och mot kärnvapen på svenskt territorium eller omhändertagande av barn.

Det skulle i vissa lägen även kunna träffa manifestationer där utländska stater och deras företrädare kritiseras. Upphängningen av en docka föreställande president Erdogan med fot-

terna före utanför Stockholms stadshus i januari är ett färskt exempel. En demonstration som statsministern ansåg utgöra en fara för Sveriges säkerhet.

Den första friheten

Det finns all anledning att minnas Schönheit, Peter Forsskål, Strindberg, August Palm, Hjalmar Branting, Axel Danielsson, Gustaf Fröding, Hinke Bergegren, Lasse O' Månsson med flera med flera.

De har på olika sätt bidragit till att lägga grunden för det öppna och demokratiska svenska samhället. Tagit strid mot fördomar, villfarelser och övergrepp som hämmat samhällets utveckling – i synnerhet genom religionstvånget som infördes med statskyrkan 1573. Ett religionstvång som hävdades först 1949. Först då blev det möjligt att lämna Svenska kyrkan utan att samtidigt ansluta sig till ett annat erkänt samfund.

År 1970 kan formellt ses som det år då religionsfriheten blev en verklig frihet genom avskaffandet av trosfridslagen. En frihet till men också från religion och en frihet att bedriva kritik mot religionen som sådan och kyrkornas ritualer och religiösa sedvänjor.

Religionsfriheten kallas med rätta ibland för den första friheten. Utan denna frihet är det svårt att se hur andra friheter som yttrandefriheten skulle kunna vara möjliga. Iran och Sudan är tydliga exempel på hur religionstvång kväver andra rättigheter. Från dessa två extremer till sekulariserade stater som Sverige finns en mängd stater som i olika grad styrs av religiösa lagar och där heliga skrifter utgör en del av den världsliga maktutövningen.

Frågan är vad vi gör för att behålla den frihet som enskilda personer offrat så mycket för.

Litteraturtips

Eek, Hilding, *Om tryckfriheten*

Funcke, Nils, *Att publicera*

Funcke, Nils, *Ordets män och statsmakterna*

Klemming, Gustaf Edvard och Nordin, Johan Gabriel, *Svensk boktryckeri-historia 1483–1883*

Myrdal, Jan, *Lag utan ordning*

Nerman, Ture, *Hjalmar Branting – fritänkaren*

Rudenstrand, Jacob, *Den första rättigheten*

Vallinder, Torbjörn, *Nio edsvurna män*

Åhlén, Bengt, *Ord mot ordningen*

Nils Funcke är journalist och debattör – med ett förflutet på tidningar som *Gnistan*, *Mariestads-Tidningen*, *Dagens Nyheter*, *Säffle-Tidningen*, *Nya Wermlands-Tidningen*, *Expressen* och *Riksdag & Departement* – och expert på tryckfrihetsrätt. Han har varit kanslichef i Föreningen Grävande journalister, vd för Utgivarna, sekreterare i Yttrandefrihetskommittén och universitetsadjunkt vid Institutionen för journalistik, medier och kommunikation vid Stockholms universitet. År 2006 tilldelades han Stora journalistpriset i kategorin Årets avslöjande. Han har skrivit flera böcker – bland andra *Tryckfriheten – ordets män och statsmakterna. Om tryckfrihetens historia i Sverige*.

e-post: nils.funcke@gmail.com

Börje Andersson

Göteborgske *Spanaren*

Stolt men försynt. Ursprungligen specialiserad på lokal korruption, numera med ett bevakningsområde som sträcker sig från juridik och sjukvård till sport och kultur. Börje Andersson berättar historien om den tioårsjubilerande nättidningen *Spanaren* i Göteborg.

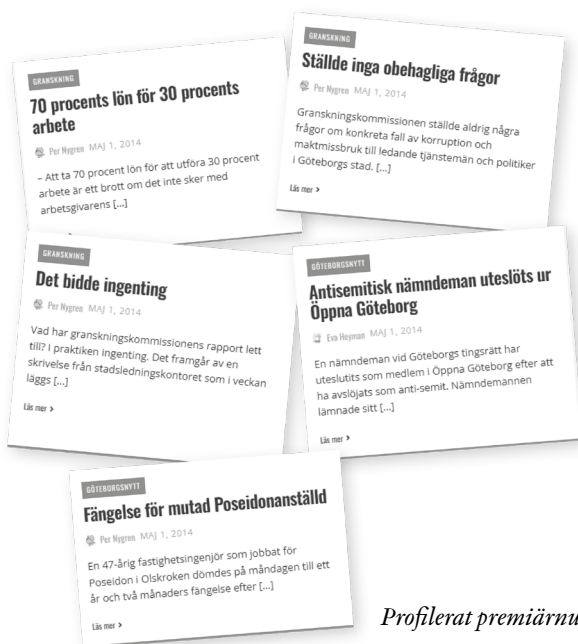
Är detta möjligen den enda tidningen i sitt slag? Åtminstone i Sverige? Ännu?

Tidningen i fråga finns på nätet. Den heter *Spanaren* med adress spanaren.se.

Projekt är ett så sterilt uttryck. Gubbröra är orättvist i sammanhanget. Ty här medverkar ju också flera kvinnor.

Så vi talar helt enkelt om nättidningen *Spanaren*. Ett gäng företrädesvis pensionerade journalister arbetar gratis med att servera läsarna svart och vitt. Framför allt granskar man Göteborg.

Kanske några vill se det här som en protest mot den omtalade ålderismen. Det får de gärna i så fall, även om det inte alls var den ursprungliga avsikten.

Proflerat premiärnummer.

Det är folk från tidningar, radio, tv, frilansverksamhet, universitet och annat som håller på. Alla har på olika vis bidragit till svensk mediehistoria. Det brukar vara tio till tolv aktiva i redaktionen. Många har lämnat. Nya har tillkommit.

De flesta redaktioner inleder arbetsdagen med morgonbön där de går igenom läget. *Spanaren* inleder numera veckan med aftonbön. Religiositeten räcker inte till mer än en veckoträff. Numera hålls de flesta möten digitalt. Detta som en biverkning av pandemin då det gällde att hålla avstånd.

Det första numret av *Spanaren* kom den 1 maj 2014. Tidningen har således just firat tioårsjubileum.

Ett viktigt påpekande:

Spanaren har publicerat nya inlägg precis varje vecka. Där förekommer inga uppehåll för somrar eller helger. Andra må ha sina säsonger. Såsom radio- och tv-program, tidskrifter och fruktodlingar.

Ingen partipolitik

Nå. Varför drogs den här stolta, försynta verksamheten i gång? För det höga nöjets skull? För all del. För att tjäna pengar? Inte alls. För att rädda världen? Absolut!

2014 grundades ett lokalt politiskt parti i Göteborg. Dess uppgift skulle vara att bekämpa den korruption som dragit skam över staden. Namnet blev Öppna Göteborg.

En av Öppna Göteborgs sidoorganisationer blev nättidningen *Visslan*. Tidningen värnade sin integritet. För det var otänkbart för medarbetarna att gå i partiets ledband. Dock skulle den efter bästa förmåga blottlägga korruption och maktmissbruk. Det vill säga precis vad varje seriös tidning påstår sig vilja.

Öppna Göteborg lyckades inte ta plats i kommunfullmäktige och lades ned. *Visslan* hade dessförinnan – i januari 2015 – övertagits av en ideell förening och bytt namn till *Spanaren*.

Spaningen på korruption fortsätter. Men hur sjukligt mager skulle tidningen inte vara utan allt det andra materialet? Innehållet har breddats och erbjudit juridik, sjukvård, sport, kultur, politik med mera. Allt finns bevarat i det tillgängliga arkivet.

Men ledarkommentarer då? Nej. *Spanaren* har ingen politisk beteckning. Däremot publicerar den oregelbundet krönikor med medarbetarnas personliga åsikter. Men partipolitik tiger den om.

Spanaren har sitt säte i Göteborg. Även sitt huvud, gudske-lov. Det tänks i redaktionen. Var och en bestämmer själv vad den ska skriva. Visst bollas idéer och tips, men det finns ingen som låtsas vara chef och styr med hela knytnäven.

Redaktionen är en något sänär självstyrande grupp. Och det funkar.

Inga löner betalas, men fasta kostnader för webbhotell och annat slipper man inte undan. Intäkterna kommer från välvilliga annonsörer. Några slantar har även flutit in från uppskattande läsare. Inget statligt presstöd!

Spanaren har utgivningsbevis och alltså en ansvarig utgivare som kan ställas inför rätta. Tidningen är även ansluten till det medieetiska systemet och kan därmed anmälas till medieombudsmannen.

Spanaren blev för flera år sedan anmäld till dåvarande PO men slapp kritik därifrån.

Under åren har många tusen läsare tittat in på *Spanarens* sida. Men alla har ju inte stannat kvar och blivit oss trogna. Så brukar det väl vara.

Listan över dem som arbetar eller arbetat i *Spanaren* är lång. Här är några av namnen:

Per Nygren, Eva Heyman, Tord Melander, Börje Andersson, Björn Gustafsson, Cege Berglund, Erik Lindahl, Eva Thorpenberg, Göran Ekstedt, Hans Burell, Anne Wollter, Per Wissing, Jan Strid, Janne Jingryd, Per-Arne Fernsund och Patrik Paulsson.

Varför så få kvinnor? Fråga alla dem som tackat nej.

Hur kommer framtidens mediehistoriker att beskriva *Spanaren*? Några tänkbara exempel:

- Som en framgångssaga som tog fart efter tio år.
- Som en inspiration för flera liknande initiativ såväl i Sverige som utomlands.
- Som ett lovvärt men helt misslyckat försök.
- Som en uppstickare i det glesa medielandskapet.
- Som en flämtande låga i skuggan av de stora mediekoncernerna.
- Som ett obetydligt strå på det öde mediefältet.
- Inte med ett ord.

Börje Andersson är ansvarig utgivare för *Spanaren*. Han har, som reporter, redigerare och ledarskribent, i mer än fyrtio år varit verksam på olika dagstidningar – bland andra *Handelstidningen*, *Sydsvenska Dagbladet*, *Bohusläningen* och *GT/Expressen*.

e-post: borje.andersson@spanaren.se

Gå med i Svensk Mediehistorisk Förening!

Du som är intresserad av mediehistoria är hjärtligt välkommen som medlem. Medlemsavgiften 2024 för enskilda personer är 150 kronor. För denna summa får du årsboken hemskickad till dig och tips om mediehistoriska seminarier och händelser i återkommande medlemsbrev under året.

För att bli medlem kan du antingen sätta in 150 kronor på bankgiro 5635-3980 och vid inbetalningen ange namn, adress, telefon och mejladress eller utnyttja föreningens hemsida, som har adressen www.mediehistoria.se. Där klickar du på rubriken "Bli medlem" och fyller sedan i dina uppgifter. Det går också att swisha. Swishnumret är 1231 568 294. Kontaktuppgifter kan meddelas i meddelandefältet som rymmer 50 nedslag.

Du kan även mejla uppgifterna till hemsidans redaktör Åke Petterson som har adressen ake.petson@gmail.com.

De senaste åren har antalet enskilda medlemmar ökat från 320 till drygt 400. Kom med i en växande förening!

Ulla Carlsson

Yttrandefrihet grundval för mänskliga rättigheter

För drygt trettio år sedan proklamerade FN:s generalförsamling den internationella pressfrihetsdagen – World Press Freedom Day. Det hade förmodligen inte varit möjligt utan den allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna som världssamfundet fyrtiofem år tidigare antagit. Ulla Carlsson beskriver här samspelet mellan de båda besluten.

Förra året, 2023, högtidlighölls jämna årsdagar för FN-deklarationen *Den allmänna förklaringen om de mänskliga rättigheterna* och FN:s proklamering av *Världsdagen för pressfrihet*. Den första antogs 1948 och den senare 1993. Rätten till yttrandefrihet utgör en grundval i båda. De formulerades i tider som präglades av tilltagande optimism efter världsomspännande krig, konflikter och kolonialism. De kan ses som resultat av erfarenheter från gjorda umbäranden under decennier och framväxten av det internationella samfundet.

I dagens alltmer osäkra värld med vittgående samhällsutmaningar finns det därför skäl att rikta blicken mot dessa

två globala överenskommelser. Det handlar om demokrati och medborgarnas möjligheter att påverka framtiden.

Yttrandefrihet under press

Yttrandefriheten möjliggör granskning av makten, bidrar till att bekämpa korruption, motverka organiserad brottslighet och påvisa andra missförhållanden i samhället – ett demokratis fundament. En förutsättning är en vital kultur- och samhällsdebatt, kunskap och information för att förstå samhället samt en kritisk blick hos medborgarna. Yttrandefrihet är nära sammanflätad med inte bara mediefrihet utan också rätten till utbildning, akademisk frihet och konstnärlig frihet.

Yttrandefrihet handlar om lagstiftning men även om etik och moral. Den är komplicerad. Yttrandefrihet är inte en obegränsad rättighet, den medför ansvar och ömsesidig respekt. Lagstiftningen garanterar yttrandefriheten samtidigt som den sätter gränser. Gränserna är nödvändiga men inte tillräckliga i sig. Yttrandefrihet både möjliggörs och begränsas av i samhället rådande värden och normer.

Vid genomgripande förändringar i samhället kan snabba inskränkningar i yttrandefriheten visa sig riskfyllda. Yttrandefriheten kan aldrig tas för given, den måste motiveras och underbyggas i varje tid.

Alla medborgare ska ha möjlighet att säga sin mening. På så sätt blir yttrandefrihet såväl en negativ rättighet – inga hinder för att göra sin röst hörd – som en positiv rättighet – staten ska skapa förutsättningar för livskraftiga offentliga samtal där medborgarna kan uttrycka sin mening och föra en diskussion – vara oense tillsammans. Låta olika argument och intressen brytas mot varandra och sammanjämkas i enlighet med demokratis bärande tanke. Det är i en öppen och kritisk offentlighet yttrandefrihetens gränser prövas.

Medierna har länge varit en viktig förvaltare av yttrandefriheten och förmedlare av det offentliga samtalet i västerländsk demokratiuppfattning. I dagens digitaliserade och i hög grad vinstdrivande medie- och kommunikationssystem med ett oändligt ”oredigerat” flöde av information och opinionsbildning via sociala medieplattformar och AI-chatbotar har journalistiken en central roll för att påvisa missförhållanden och kränkningar av mänskliga rättigheter. Förhållanden som skulle förbli dolda utan mediefrihet.

De senaste åren visar mätningar att demokratiutvecklingen går snabbt bakåt i världen. Idag räknar man med att mindre än tio procent av världens befolkning har reell tillgång till fria medier och ett pluralistiskt medielandskap. Under de senaste 17 åren har antalet länder med lägsta värde vad gäller mediefrihet ökat från 14 till 33. (RSF 2023, V-Dem 2022, 2023)

När demokratin nedmonteras är det oftast medierna, litteraturen och konsten som först angrips och därefter forskningen och rättsstaten. Det är väl dokumenterat att intrång i yttrandefriheten för det mesta föregår våldsamma händelser med kränkningar av andra rättigheter (Longworth 2022).

Censur och repressalier mot journalister och publicister accelererar (CPJ 2023, RSF 2023, UNESCO 2022, 2023a). De trakasseras, attackeras, arresteras och till och med mördas. Kvinnliga journalister är de mest utsatta (Posetti et al. 2021, UNESCO 2022). Medborgare i många länder är utsatta för censur och kontroll. I två tredjedelar av världens länder rapporteras 2023 att politiska aktörer ”ofta eller systematiskt” är involverade i desinformations- eller propagandakampanjer (RSF 2023).

Inga länder undkommer effekter av det digitala informations- och kommunikationssystemet, som är globalt och i hög grad oreglerat. Det gäller även länder i pressfrihetsindexens toppskikt. De stora transnationella techbolagens algoritmer, styrda av hård kommersiell logik, leder till ständiga föränd-

ringar, som påverkar hur samspelet mellan människor och institutioner utvecklas.

När desinformation, propaganda, påverkansoperationer, konspirationsteorier, motstånd mot kunskap och känsloladdad retorik tar över riskerar demokratin att försvagas. Det finns ett samband mellan desinformation, polarisering och autokratisering (V-dem 2023, Strömbäck et al. 2022).

Bandet mellan yttrandefrihet, pressfrihet och mänskliga rättigheter

I december 1993 proklamerade FN:s generalförsamling den 3 maj som Världspressfrihetsdagen efter en rekommendation från Unesco:s generalförsamling. Valet av datum hade sin förklaring i att det var då den så kallade Windhoek-deklarationen antogs av en grupp afrikanska journalister och forskare i Namibias huvudstad Windhoek 1991. De hade samlats för att diskutera mediernas roll i demokratiseringsprocesser mot bakgrund av två historiska skeenden: avkoloniseringen i Afrika och det kalla krigets slut. Unesco:s generalförsamling antog Windhoek-deklarationen 1991 med tillägget om en 'World Press Freedom Day'. (Se artikel i *Mediehistorisk årsbok 2023*.)

Deklarationen tog sin utgångspunkt i artikel 19 om rätten till yttrande- och informationsfrihet i den allmänna förklaringen om mänskliga rättigheter: ”Var och en har rätt till åsiktsfrihet och yttrandefrihet. Denna rätt innefattar frihet att utan ingripande hysa åsikter samt söka, ta emot och sprida information och idéer med hjälp av alla uttrycksmedel och oberoende av gränser”.

Med Windhoek-deklarationen fick begreppet pressfrihet en universell innebörd. Pressfrihetsdagen uppmanar till att beakta grundläggande principer för mediernas frihet, bedöma tillståndet för yttrandefrihet och medier runt om i världen, försvara mediernas oberoende och journalisters säkerhet. Pressfri-

hetsdagen är också en dag till minne av de journalister som har förlorat sina liv när de har utövat sitt yrke.

Staters regeringar påminns om vikten av att respektera mediernas frihet, medierna om betydelsen av att reflektera kring frågor om mediefrihet och yrkesetik och medborgarna om kränkningar av mediefriheten.

FN:s proklamation av Världspressfrihetsdagen kan sägas markera en början för tilltron till ett mediasystem som är fritt, pluralistiskt och oberoende med ökad respekt för mänskliga rättigheter i tidigare hårt kontrollerade länder. Demokratiutvecklingen var på frammarsch, men efter bara något decennium vände kurvan. Yttrande- och informationsfriheten och journalisters säkerhet kom alltmer att attackeras med konsekvenser för andra mänskliga rättigheter.

Dagens internationella samfund har många problem att brottas med: krig, våldsamma konflikter och geopolitiska spänningar, klimatförändringar, stora flyktingströmmar, terrorism, tilltagande socioekonomisk ojämlikhet, försämrad hälsa, finansiell oro, etc. Övervakning, desinformation, konspirationsteorier, hot och hat via internet genomsyrar samhället vilket tenderar att få konsekvenser för tilliten till samhällets institutioner, rättsstatens principer och tron på mänskliga rättigheter. Något som förstärks av osäkerhet om den snabba AI-utvecklingen, vilken till stor del sker inom samma stora transnationella techbolag som redan dominerar internet.

I de nämnda årsdagarnas internationella FN-kontext ligger att rätten till yttrande- och informationsfrihet, inskriven i artikel 19 i den allmänna förklaringen om de mänskliga rättigheterna, är en förutsättning och en drivkraft för åtnjutandet av andra mänskliga rättigheter. Pressfrihetsdagen betonar ytterligare den roll yttrandefriheten och mediernas frihet har i arbetet för mänskliga rättigheter och demokrati.

Med största sannolikhet hade FN aldrig kunnat proklamera en 'World Press Freedom Day' för 30 år sedan utan den all-

männa förklaringen om de mänskliga rättigheterna. Det är i egentlig mening första gången i anslutning till det deklara-tionsarbetet strax efter andra världskriget som yttrande- och informationsfrihet och pressfrihet blir en väsentlig fråga på den internationella dagordningen. En FN-konferens om informa-tionsfrihet 1948 fick ett påtagligt genomslag. Medierna kom i blickpunkten och studier bedrevs. Debatten var i högsta grad konfliktfylld men utan tvekan grundlades här en föreställning om informations- och pressfrihetens relevans för demokratisk utveckling.

Mänskliga rättigheter i historisk belysning

Den *allmänna förklaringen om de mänskliga rättigheterna* antogs av FN:s generalförsamling för 75 år sedan i spåren av de båda världskriegen, nazismen och kolonialväldets upplösning. För första gången fastställdes skydd för grundläggande mänskliga rättigheter som är universella. Människorna bakom deklara-tionen hade, trots många djupgående meningsskiljaktigheter och konflikter, en förhoppning om en enad mänsklighet som delar en gemensam framtid och ett globalt ansvar – en gemen-sam norm för alla folk och nationer. Det var allvarsamma ord byggda på vad kränkningar av mänskliga rättigheter ledde till under 1900-talets första hälft.

Tankar om mänskliga rättigheter – eller med den tidigare benämningen naturliga rättigheter – har formulerats på olika håll sedan långt tillbaka. Att konstruera mycket långa tankelin-jer kan dock vara vanskligt. Men samtidigt har sättet att tänka i termer av naturens rätt sannolikt varit djupt rotat i människ-ans föreställningsvärld tidigt i historien.

Exempel på föregångare som omnämns är t. ex. sumeriska lagtexter från 2400 f.Kr., Konfucius 300 f.Kr., utsagor från antikens Grekland och Rom, engelska 'frihetsbrevet' Magna Charta från 1215 och rättighetsförklaringarna i anslutning till

de franska och amerikanska revolutionerna i slutet av 1700-talet. Under 1800-talet levde rättighetstanken vidare men var inte lika framträdande i en politisk kontext utan återfanns företrädesvis inom retorik och filosofi. (Ambjörnsson 2010, Asbeck 1949, Bring 2011, Roth 2007)

En föregångare, som borde höra hemma i stycket ovan, är Peter Forsskåls *Tankar om borgerliga friheten* från 1759. Unesco utsåg våren 2023 den svenska tryckfrihetsförordningen från 1766 till världsminne (Memory of the World). Sverige erhöll sin första yttrandefrihetslag genom tryckfrihetsförordningen med förbud mot censur och regler om allmän tillgång till offentliga dokument. Det var den första yttrandefrihetslagen i världen. Anders Chydenius anses vara den som drev igenom lagen. Den som i hög grad formulerade de bakomliggande principerna var Peter Forsskål, en av Linnés lärjungar. Hans syn på samhällsutveckling, mänskliga rättigheter och inte minst yttrandefrihet, presenterades i 21 teser i skriften *Tankar om borgerliga friheten*. (Carlsson & Goldberg 2017)

Rättsstaten var hans fokus – ett samhälle utan förtryck. Skriften författades på latin men dessutom, vilket var utomordentligt anmärkningsvärt, på folkspråket svenska. Ett uttryck för hans ifrågasättande av akademien. Forsskål ansågs som mycket begåvad, briljant, men besvärlig. Linné namngav brännässlan efter Forsskål (Forsskaolea). Den latinska tilläggsbeteckningen – tenacissima, hispida, adhaerens, uncinata – betyder hårdnackad, vild, envis och kantig.

Forsskåls krav var verkligen inte obetydliga i den tid som var. Det fanns ingen yttrandefrihet. Översitteri, korruption och maktmissbruk präglade landet. Forsskål pläderade för likhet inför lagen, bortom ämbeten, stånd och rikedom. För honom betydde frihet rätt att uttrycka en åsikt utan att bestraffas, han eftersträvade en diskussionsgemenskap där argumenten prövas och goda argument premieras före dåliga sådana. Han påvisade vikten av att stärka medborgarnas politiska inflytande –

ett upplyst publikum var en förutsättning och själva essensen i hans tänkande.

Det Forsskål skrev var farligt. Det räcker att läsa hans teser om yttrandefrihet.

§ 9

Skriffrighet uppdrifwer wetenskaperna till sin höjd, röjer alla skadeliga författningar, tyglar alla ämbetsmäns orättwisa, och är Regeringens tryggaste försvar i ett fritt rike. /.../ En wis Regering lämnar derföre menigheten hällre lägenhet, att yttra sitt missnöje med pennor, än med andra gewär, hwilket uplyser å ena sidan, stillar och förekommer buller och oro å den andra.”

§ 21

”Ändtelingen är ock det en wigtig rättighet i ett fritt samhälle, att fritt få bidraga till det allmännas wäl. Men skal det ske, så måste samhällets tillstånd kunna blifwa bekant för hwar och en, och hwar en fritt derom få yttra sina tankar. Der det saknas är friheten ej wärd sitt namn. /.../”

Forsskåls pamflett fick oväntat trycktillstånd för en censurerad version, som nästan direkt förbjöds och beslagtogs. Men det förekom många avskrifter av boken. Forsskål utmanade hela det etablerade samhället. Han trakasserades hårt särskilt för paragraf 9 – ”oförnuftiga satsar, ledande icke mindre till irriga, än missnöjda och vidriga tankar om rikets regeringssätt” hette det. Han flydde landet. Under århundrandena har vi sedan sett och ser detta ske gång på gång i olika delar av världen. Liksom på Forsskåls tid handlar det om att påvisa maktmissbruk och förtryck – att arbeta för yttrandefrihet, jämlikhet och rättvisa – även om de samhälleliga kontexterna är diametralt annorlunda.

Forsskåls 21 paragrafer i *Tankar om borgerliga friheten* innehåller i det närmaste alla de rättigheter som trettio år senare återfinns i den franska deklARATIONEN om människans och medborgarens rättigheter revolutionsåret 1789.

Deklarationen om de mänskliga rättigheterna

Utifrån erfarenheter från första världskrigets vedervärdiga fasor och framväxande rörelser för kvinnors rösträtt och minoriteters rättigheter på olika håll i världen formulerades åter tankar om människors rätt till frihet och jämlikhet. 1922 bildades t.ex. 'The International Federation of Human Rights' i Paris. I Nationernas förbund var mänskliga rättigheter likaledes på dagordningen.

När FN bildades 1945 kom ett av dess huvudorgan 'Ekonomiska och sociala rådet' (ECOSOC) att hantera frågan om mänskliga rättigheter. Det inrättade 1946 två kommissioner, dels 'United Nations Commission on Human Rights', dels 'United Nations Commission on the Status of Women'.

Kommissionen för mänskliga rättigheter tillsatte snabbt en kommitté för utarbetande av en deklARATIONSTEXT under ledning av Eleanor Roosevelt, änka efter president Franklin D. Roosevelt.

Kommittén bestod av knappt ett 20-tal ledamöter med olika bakgrund från i princip alla regioner i världen. Den innersta kretsen förutom Eleanor Roosevelt var vice ordförande Peng Chun Chang, filosof, dramatiker och Kinas representant i FN, rapportören libanesen Charles Malik, filosof och ambassadör i Washington samt juristen René Cassin, Frankrike, med bakgrund i de Gaulles exilregering. Cassin tilldelades 20 år senare Nobels fredspris för sina insatser i arbetet med deklARATIONEN. (Jfr UN 1948, Samnøy 1993)

En allmän uppfattning var att deklARATIONEN skulle uppehålla sig kring medborgerliga och politiska rättigheter som yttrande- och informationsfrihet, religionsfrihet och frihet från fruktan och nöd. Det var i många stycken rättigheter som USA:s president Franklin D. Roosevelt redan hade framlagt i kongressen 1941 (The Four Freedoms Speech).

Kommissionen för utarbetande av deklARATIONEN om de mänskliga rättigheterna samlad till sitt första möte i Lake Success, New York, 1947. Från vänster överste William Roy Hodgson, Australien, Dr. Peng Chun Chang, Kina, vice ordförande, Henri Langier, FN:s biträdande generalsekreterare för sociala frågor, fru Eleanor D. Roosevelt, USA, ordförande, professor John P. Humphrey, direktör, FN:s avdelning för mänskliga rättigheter, Dr Charles Malik, Libanon, rapportör, professor Vladimir M. Koretsky, Sovjetunionen och herr H. T. Morgan, Storbritannien, suppleant. Foto: UN Photo.

Det fanns därför en stark misstänksamhet om att deklARATIONEN var USA-styrd med stöd från övriga västländer. Men intresset för en universell deklARATION synes ha varit starkt bland flera av kommitténs medlemmar. Formuleringen 'universal' före 'international' var inte konfliktfri och det var främst medlemmar från icke västländer som verkade för att deklARATIONEN skulle vara universell. Det gällde inte minst Chang som med sin förankring i konfucianismen dessutom fick genomslag

för skrivningar om sociala och kulturella rättigheter. (Humphrey 1983, Lauren 1998, Roth 2016, Samnøy 1993, Waltz 2002)

Aggressiva hållningar

Arbetet med deklARATIONEN var föga överraskande fyllt av motsättningar och hårda dispyter, framför allt om frihetsrättigheterna. Ett tydligt tecken på att det fanns slitningar var ECOSOC:s beslut om två underkommissioner: en om 'freedom of information and the press' och en andra om 'prevention of discrimination and the protection of minorities'.

USA:s representanter var mycket upptagna av frågan om informations- och pressfrihet, vilket Sovjetunionen starkt motsatte sig och mot den bakgrunden inrättades den andra underkommissionen. Det var frågor som skapade stor oro i hela FN-systemet och engagerade många länder – både stora och små. Beslutet om inrättandet av underkommissionerna måste nog ändå betraktas som en storpolitisk uppgörelse. (Carlsson 1998, Humphrey 1983, Samnøy 1993)

FN:s 'Commission on the Status of Women' 1946 och särskilda FN-konferenser 1948 rörande 'Freedom of Information' respektive 'Rights and Duties of Man' fick stort inflytande på ett flertal skrivningar och på så sätt stärktes såväl ett jämställdhets- som yttrandefrihetsperspektiv.

Representanter från 'Commission on the Status of Women' kom att spela en avgörande roll för den slutgiltiga deklARATIONSTEXTEN. Det var ett antal kraftfulla kvinnor från södra halvklotet, som låg bakom fundamentala skrivningar i jämställdhetens namn – dessutom med inflytande över andra väsentliga formuleringar. (Adami 2018, Roth 2016, Samnøy 1993)

Hansa Mehta från Indien tog strid för en revidering av skrivningen "All men are born free and equal" till "All human beings are born free and equal" i första artikeln. Lakshmi Menon, också hon från Indien, argumenterade envist för skrivningar rörande 'icke-diskriminering av kön'. En delegat från Domini-

Några av de tongivande kvinnorna i Underkommissionen för kvinnors status. Från vänster Angela Jurdak, Libanon, Fryderyka Kalinowski, Polen, Bodgil Begtrup, Danmark, kommitténs ordförande; Minerva Bernardino, Dominikanska republiken och Hansa Mehta, Indien. (Inga titlar förutom fru och fröken angavs för kvinnorna trots att de var diplomater, politiker, pedagoger, författare etc.). Foto: UN Photo.

kanska republiken, Minerva Bernardinos, säkrade skrivningar med både 'män och kvinnor' genom ett idogt arbete. (Adami 2018, Berger 2022, UN Human Rights Office 2018)

I paragraf efter paragraf var det allt som oftast dessa icke-västerländska kvinnor som tillsåg att alla rättigheter ska vara lika för kvinnor och män med förbud mot diskriminering på grund av kön. Flertalet kom från länder som nyligen hade blivit självständiga eller var nära att göra sig fria. Kolonialismen var i uppbrott och flera delegater hade varit aktiva i befrielsekampen. De visste hur man kunde använda sin röst. Trots det hårda motstånd de mötte gav deras envishet resultat. Kommit-

téns vice ordförande Chang var t. ex. känd för sitt negligerande av kvinnors rättigheter. (Adami 2018, Human Wrongs Watch 2018, Roth 2016)

Efter den framgångsrika delegationen från 'Commission on the Status of Women' rönt kom den infekterade diskrimineringsfrågan alltmer att präglas av konfrontation mellan flera länder och Sydafrika, som vägrade acceptera en 'non-discrimination' klausul. Men Sovjetunionen, som drev frågan, fick till slut stöd för skrivningen "to all without discrimination as to race, language, religion or sex" (Samnøy 1993).

Så var det den konfliktfyllda frågan om yttrande- och informationsfrihet. Oaktat mycket uppslitande motsättningar fanns det vid FN:s konferensen om informationsfrihet 1948 en förhoppning att slutdokumentet skulle betraktas som en "Magna Charta" för tanke- och yttrandefrihet. Konferensen resulterade i drygt 40 resolutioner men flertalet antogs inte – mestadels på grund av de ideologiska konfliktlinjer som det uppblående kalla kriget förorsakade och framväxten av de icke-allierade staterna med sina intressen. Men likväl kom konferensens 'general act' att innefatta viktiga principer med central betydelse för kommande internationellt arbete inom området. (Carlsson 1998, Chocarro Marcesse 2017, Humphrey 1983, McGonagle 2015, UNESCO 1947, 1948, Whitton 1949)

Här fastställdes att rätten till information är en grundläggande mänsklig rättighet och utgör ett kriterium för alla de friheter som FN innefattar. Problem i informationsförmedlingen och mediasystemet gavs betydande utrymme. Pressfrihet blev ett begrepp med bredare spridning i världen. Högt upp på dagordningen fanns frågan om krigskorrespondenters säkerhet men det var omöjligt att få till stånd ett gemensamt uttalande. Två av konferensens resolutioner antogs dock senare av FN:s generalförsamling. En fördömde krigspropaganda och den andra riktades mot falsk och förvrängd information. Vidare utarbetade konferensen förslag på åtgärder och insatser i synnerhet

rörande dessa två frågor. (Carlsson 1998, Chocarro Marcesse 2017, Humphrey 1983, Samnøy 1993, UNESCO 1948)

Konferensen blev dessutom utgångspunkt för Unesco:s särskilda globala program 'free flow of information'. Unesco är den enda organisationen inom FN-familjen som har ett konstitutionellt mandat att främja yttrande- och pressfrihet (idag oftare benämnt mediefrihet).

Omröstningen i FN

FN:s generalförsamling röstade den 10 december 1948 om förslaget till allmän förklaring om de mänskliga rättigheterna – 48 länder röstade för, ingen röstade emot men åtta länder lade ner sina röster. Det var främst länder från östblocket som inte kunde acceptera de politiska fri- och rättigheterna och det gällde i förstone yttrande- och informationsfrihet samt mötesfrihet. Dessa länder var Sovjetunionen, Belarus, Ukraina, Polen, Tjeckoslovakien och Jugoslavien. Även Sydafrika och Saudiarabien lade ned sina röster. Sydafrika kunde inte godta begreppet 'dignity' och inkluderingen av sociala och ekonomiska rättigheter. Saudiarabien ansåg att deklARATIONEN bröt mot islamisk lag.

Omröstningen sågs som en framgång, vilket på intet sätt var självklart med tanke på den politiska situationen i världen vid denna tid. Det kalla kriget hade börjat, konflikter i Korea och Kina liksom Israel-Palestina-konflikten och Berlin-blockaden innebar betydande påfrestningar som kommissionens hade att hantera. Optimismen i världssamfundet 1946 hade nu 1948 ersatts av en betydligt mer pessimistisk syn. Alla de länder som röstade för var säkerligen inte heller särskilt entusiastiska för deklARATIONEN men i rådande politiska läge var risken för negativa konsekvenser allt för stor för att de skulle lägga ned sina röster. (Samnøy 1993, Roth 2007)

Efter 1948, under kalla kriget, var det i det närmaste omöjligt att nå enighet i det internationella samfundet kring skrivningar om t.ex. vikten av yttrandefrihet och pressfrihet.

Yttrandefrihet en grundsten

Under decennier har den allmänna deklARATIONEN om de mänskliga rättigheterna givit begreppet människovärde en mening i det internationella samfundet och fungerat som en vägvisare för en demokratisk ordning med yttrande- och informationsfrihet som en grundsten.

Deklarationen har utan tvekan varit avgörande för institutionaliseringen av mänskliga rättigheter. Den är översatt till över 500 språk. Flera konventioner och deklARATIONER inom FN och regionala organisationer har baserats på denna. Två för FN:s medlemsstater bindande konventioner är 'Konventionen om medborgerliga och politiska rättigheter' (1976) och 'Konventionen om ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter' (1976). Motsvarigheter i Europa är 'Europeiska konventionen om skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna' (1953), benämnd Europakonventionen, och EU-stadgan om de grundläggande friheterna (2000).

Den allmänna deklARATIONEN om mänskliga rättigheter består av 30 artiklar som uttrycker dels sådant som alla har rätt till, som frihet och utbildning, dels sådant som alla har rätt att vara fria från, som slaveri och tortyr. Det handlar om odelbara rättigheter.

I ingressen till den allmänna förklaringen om de mänskliga rättigheterna stipuleras fyra grundläggande friheter: "freedom of speech and belief, freedom from fear and want". Det är ingen tillfällighet att yttrandefrihet kommer först.

Det är fortfarande en relativt allmängiltig uppfattning att artikel 19 om rätten till yttrandefrihet är en förutsättning för allas åtnjutande av andra mänskliga rättigheter. Det finns forskare som gör gällande att yttrandefrihet är en absolut nöd-

vändig förutsättning för att alla andra rättigheter ska kunna förverkligas. Andra menar att yttrandefrihet inte alltid är tillräcklig för att säkerställa mänskliga rättigheter men att den är nödvändig. (Jfr Donnelly 2013, Dickinson et. al 2012, Heinze 2023) Aktuella analyser baserade på studier av 180 länder visar ett starkt samband mellan skydd för yttrandefrihet och andra mänskliga rättigheter (V-dem 2023, UNESCO 2023b).

I övrigt är forskning om den allmänna förklaringen om de mänskliga rättigheterna förhållandevis sparsam, i synnerhet empiriska undersökningar. En orsak kan vara de hinder som finns inom akademien för att bedriva multidisciplinär forskning. De mänskliga rättigheterna är omfattande och komplexa och därför i behov av flera olika perspektiv, t.ex. statsvetenskapliga, filosofiska, historiska och juridiska.

Ett antal inriktningar kan dock urskiljas. En är att deklARATIONEN bör ses som ett pågående arbete, en process, under ständig omprövning från såväl politiska, kulturella som ekonomiska perspektiv (jfr Donnelly 2013, Mutua 2002). En annan är att deklARATIONEN inte ska uppfattas som en teoretisk abstraktion, eller en rörelse, utan betraktas som ”a regime”, d.v.s. en möjlig praxis för global styrning (jfr Kennedy 2012, Dickinson et al. 2012).

Den amerikanske forskaren Samuel Moyn har kallat deklARATIONEN om de mänskliga rättigheterna för den sista utopin (Moyn 2012, 2019). Han menar att utopierna har förlorat sin legitimitet. Det är i vår tid inte möjligt att nå samstämmighet om något som ska karakterisera det goda samhället. Olikheterna är allt för stora mot bakgrund av motstridiga intressen. Moyn baserar åtskilliga av sina slutsatser på studier av människorättsrörelsens organisationer.

Hanna Arendt, tysk-amerikansk filosof och politisk teoretiker, myntade axiomet ”the right to have rights”, dvs. att mänskliga rättigheter endast kan förverkligas genom medborgarskap. Hon skriver mot bakgrund av de geopolitiska förändringarna i

världen efter världskrigen med stora skaror av människor på flykt att en rättighet bara kan åberopas där det finns en stat att ställa till svars. Varje människa har rätt att tillhöra en stat och förfoga över medborgerliga rättigheter – det måste vara grundläggande om mänskliga rättigheter ska innefatta alla (Arendt 1951).

Forskningen går således i olika riktningar. Ibland kan dessa formuleras i termer av kritik och motkritik, inte sällan baserade på forskares normativa föreställningar. Fortsatt är en relativt vanlig utgångspunkt att deklARATIONEN är västvärldens projekt. Samtidigt är mänskliga rättigheter som förklarande faktor i empiriska studier av demokratiutveckling mer klagörande i positiv mening. (Jfr Langford 2018, V-Dem 2023, UNESCO 2023a, b)

Kraftig kritik mot deklARATIONEN har uttalats från många muslimska länder. Det var endast Saudiarabien i denna krets som inte röstade för deklARATIONEN i FN:s generalförsamling 1948. Men redan kort tid därefter reagerade flera länder inom samma sfär med hänvisning till islamisk lag. 1990 antogs KairodeklARATIONEN om de mänskliga rättigheterna i Islam. Den har ratificerats av 76 stater och har sharia som grund. Det är främst synen på kvinnans ställning och religionsfrihet som avviker.

Ryssland och dess allierade liksom Kina har från tid till annan varit mycket hätska i sina utfall mot deklARATIONEN. Procedurer inom bl.a. FN och Unesco har manipulerats med svåra och segdragna förhandlingar som följd.

Trots detta – sett till de deklARATIONER och resolutioner som har antagits av det internationella samfundet under det senaste decenniet, synes den allmänna förklaringen om de mänskliga rättigheterna fortsatt ha utgjort en gemensam moralisk norm. Frågan om det förblir så aktualiseras av dramatiska skeenden i omvärlden. Dagens alltmer frekventa antidemokratiska strömningar, geopolitiska spänningar och ökad ekonomisk ojämlikhet innebär särskilt oroande hot som inte kan förbises. Samtidigt

som yttrandefrihet är en mer brännande fråga än kanske någonsin sedan kalla kriget.

Till slut...

De mänskliga rättigheterna som vägledning för demokrati är inte längre självklara sett i ett globalt perspektiv. Därför är det viktigt med tanke på framtiden att beakta och diskutera innebörden av mänskliga rättigheter och yttrandefrihet i en bred kontext. Kort sagt: de utmaningar som civilisationen står inför, från krig, konflikter och klimatförändringar till effekter av oreglerade monopolliknande bolag i det digitala ekosystemet. Även i en sådan bredare kontext borde yttrande- och informationsfrihet fortsatt vara grundläggande för en mer rättfärdig värld i ett demokratiperspektiv. För när yttrandefriheten och mediefriheten hotas så riskerar alla friheter att undertryckas.

Stéphane Hessel, en av personerna bakom deklARATIONEN om de mänskliga rättigheterna, utkom för tiotalet år sedan – när han var 93 år – med skriften *Indignez-vous!* (Säg ifrån!). I denna, som han framför allt riktar till unga människor, påminner han om vikten av att stå upp för rättvisa och solidaritet – att våga ifrågasätta, tänka kritiskt. Om nödvändigheten att ständigt, om och om igen, försvara våra rättigheter och friheter – inte minst att värna yttrandefriheten och fria, oberoende medier som bejakar det demokratiska samtalet. Han höjer rösten för att inskräpa att det värsta som kan hända är om medborgarna blir likgiltiga, uppgivna och tystnar – då vittrar demokratin. (Hessel 2010)

Med det följer att politiken förmår formulera hur de föreställer sig det demokratiska samhälle som de så ofta omnämner i sina högstämda tal. Det handlar om att utveckla förmågan att göra innebörden av demokrati, yttrandefrihet och mediefrihet begriplig.

Referenser

- Adami, R. (2018). *Women and the Universal Declaration of Human Rights*. London: Routledge.
- Ambjörnsson, R. (2010). *Fantasin till makten! Utopiska idéer i västerlandet under fem hundra år*. Stockholm: Ordfront.
- Arendt, H. (1951). *The Origins of Totalitarianism* (chapter 9). New York: Harcourt, Brace and Company.
- Asbeck, van F. M. (1949). *The Universal Declaration of Human Rights and Its Predecessors*. Leiden: E. J. Brill.
- Berger, T. (2022). Worldmaking from the margins: interactions between domestic and international ordering in mid-20th-century India. *European Journal of International Relations*, 28(4), 834–858.
- Bring, O. (2011). *De mänskliga rättigheternas väg – genom historien och litteraturen*. Stockholm: Atlantis.
- Carlsson, U. (1998). *Frågan om en ny internationell informationsordning. En studie i internationell mediepolitik*. Göteborg: JMG, Göteborgs universitet.
- Carlsson, U. (2020). *Yttrandefrihet och medier i en orostid. Anteckningar inför Pressfrihetsdagen den 3 maj 2020*. Göteborg: JMG, Göteborgs universitet. <https://www.gu.se/sites/default/files/2021-05/Nr-85-Yttrandefrihet-och-medier-i-en-orostid.pdf>
- Carlsson, U. & Goldberg, D. (eds.) (2017). *The Legacy of Peter Forsskål. 250 Years of Freedom of Expression*. Gothenburg: Nordicom, University of Gothenburg.
- Carlsson, U. & Weibull, L. (2017). 'Yttrandefriheten i dagens mediekultur. En studie av medborgarnas uppfattning om yttrandefrihetens gränser.' I U. Andersson, J. Ohlsson, H. Oscarsson & M. Oskarson (red.) *Larmar och gör sig till*. Göteborg: SOM-institutet, Göteborgs universitet.
- Chocarro Marcesse, S. (2017). 'The United Nations Role in Promoting the Safety of Journalists from 1945–2016'. In U. Carlsson & R. Pöyhtäri. (eds.) *The Assault on Journalism. Building knowledge to protect freedom of expression*. Gothenburg: Nordicom, University of Gothenburg, 45–60. (Collaboration between JMG, Unesco and IAMCR).

- Constitution of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. (1945). London: UN General Assembly. <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/constitution>
- CPJ. (2023). *Deadly year for journalists as killings rose sharply in 2022*. Committee to Protect Journalists. <https://cpj.org/reports/2023/01/deadly-year-for-journalists-as-killings-rose-sharply-in-2022/>
- Dickinson, R., Katselli, E., Murray, C. & Pedersen, O. (eds.) (2012). *Examining Critical Perspectives on Human Rights*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Donnelly, J. (2013). *Universal Human Rights in Theory and Practice*. Ithaca: Cornell University Press.
- Hamelink, C.J. (1994). *The Politics of World Communication*. London: Sage.
- Heinze, E. (2023). *The Most Human Right. Why Free Speech Is Everything*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Hessel, S. (2010). *Indignez-vous!* Montpellier: Indigène éditions.
- Human Wrongs Watch. (2018). *Women Who Shaped the Universal Declaration of Human Rights*. <https://human-wrongs-watch.net/2018/12/10/women-who-shaped-the-universal-declaration-of-human-rights/>
- Humphrey, J.P. (1983). The Memoirs of John P. Humphrey, the First Director of the United Nations Division of Human Rights. *Human Rights Quarterly* 5:4, 387–439.
- Kennedy, D. (2012). 'The International Human Rights Regime: Still Part of the Problem?' In R. Dickinson, E. Katselli, C. Murray & O. Pedersen. (eds.) *Examining Critical Perspectives on Human Rights*. Cambridge: Cambridge University Press, 19–34.
- Langford, M. (2018). Critiques of Human Rights. *Annual Review of Law and Social Science*. Vol 14, 69–90. <https://www.jus.uio.no/ior/english/people/aca/malcolml/annurev-law-socsci-110316-113807.pdf>
- Lauren, P.G. (1998). *The Evolution of Human Rights: Visions Seen*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Longworth, S. (2022). *Freedom of expression in armed conflict: The silence between spaces*. Stockholm: Stockholms universitet.

- McGonagle, T. (2015). 'Freedom of Expression and Information in the UN'. In T. McGonagle & Y. Donders. (eds.) *The United Nations and Freedom of Expression and Information. Critical Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–51.
- McGonagle, T. & Donders, Y. (eds.) (2015). *The United Nations and Freedom of Expression and Information. Critical Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moyn, S. (2012). *The Last Utopia. Human Rights in History*. Cambridge: Harvard University Press.
- Moyn, S. (2019). *Not Enough. Human Rights in an Unequal World*. Cambridge: Harvard University Press.
- Mutua, M. (2002). *Human Rights: A Political and Cultural Critique*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Posetti, J., Shabbir, N., Maynard, D., Bontcheva, K. & Aboulez, N. (2021). *The Chilling: Global trends in online violence against women journalists*. Paris: UNESCO and ICJF.
- Roth, H. I. (2007). *Vad är mänskliga rättigheter?* Stockholm: Natur & Kultur.
- Roth, H. I. (2016). *När Konfucius kom till FN: Peng Chun Chang och FN:s förklaring om de mänskliga rättigheterna*. Stockholm: Dialogos Förlag.
- RSF. (2023). *Pressfrihetsindex 2023 – journalistiken hotad av fejkat innehåll*. <https://www.reportrarutangranser.se/pressfrihetsindex-2023-journalistiken-hotad-av-fejkat-innehall/>
- Samnøy, Å. (1993). *Human Rights as International Consensus. The Making of the Universal Declaration of Human Rights 1945–1948*. Bergen: Chr. Michelsen Institute. (Rapport 1993:4).
- Strömbäck, J., Wikforss, Å., Glüer, K., Lindholm, T. & Oscarsson, H. (2022). *Knowledge Resistance in High-Choice Information Environments*. London: Routledge.
- The Universal Human Rights Declaration 1948*. <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
- The Windhoek Declaration 1991*. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000093186>
- UN. (1948). *Universal Declaration of Human Rights. (1948), Drafting History*. New York: Dag Hammarskjöld Library. <https://research.un.org/en/undhr>

- UN Human Rights Office. (2018). *The role of women in shaping the Universal Declaration of Human Rights*. New York: UN.
- UN. (1947). *Calling of an International Conference on Freedom of Information*. Paris: UN General Assembly. <https://digital-library.un.org/record/209774>)
- UN. (1948). *United Nations Conference on Freedom of Information. Resolutions of 28 August 1948*. Paris: UN Economic and Social Council. <https://digitallibrary.un.org/record/212470/>
- UNESCO. (2022). *World Trends in Freedom of Expression and Media Development*. 2021/2022. *Journalism is a public good*. Paris UNESCO. https://unesdoc.unesco.org/in/rest/annotationSVC/DownloadWatermarkedAttachment/attach_import_9b29e1e0-1c8d-4700-acd9-b6611e9713fo?_=380618eng.pdf&to=161&from=1#pdfjs.action=download
- UNESCO. (2023a). *World Press Freedom Day 2023. Shaping a Future of Rights. Concept note*. Paris: UNESCO. <https://www.unesco.org/>
- UNESCO. (2023b). *Higher levels of freedom of expression have a strong relationship with the protection of other human rights*. Paris: UNESCO. <https://www.unesco.org/en/articles/higher-levels-freedom-expression-have-strong-relationship-protection-other-human-rights-unesco>
- V-Dem. (2022). *Autocratization Changing Nature? Democracy Report 2022*. Gothenburg: Varieties of Democracy Institute (V-Dem Institute), University of Gothenburg. https://v-dem.net/media/publications/dr_2022.pdf
- V-Dem. (2023). *Defiance in the Face of Autocratization. Democracy Report 2023*. Gothenburg: Varieties of Democracy Institute (V-Dem Institute), University of Gothenburg. https://www.v-dem.net/documents/29/V-dem_democracyreport2023_low-res.pdf
- Waltz, S. (2002). Reclaiming and rebuilding the history of the Universal Declaration of Human Rights. *Third World Quarterly*, 23:3, 437–448.
- Whitton, J. (1949). The United Nations Conference on Freedom of Information and the Movement Against International Propaganda. *American Journal of International Law*, 43(1), 73–87.

Webbsidor som följer attacker och
repressalier mot journalister:

Committee to Protect Journalists (CPJ), <https://cpj.org/>

Reporters Without Borders (RSF), <https://rsf.org/en>

Unesco, <https://www.unesco.org/en/safety-journalists/observatory>

Ulla Carlsson är professor vid Institutionen för journalistik, medier och kommunikation, Göteborgs universitet. Hon var under många år föreståndare för det nordiska kunskapscentret NORDICOM. Sedan 2015 och fram till nyligen har hon varit innehavare av en UNESCO-professur i yttrandefrihet, medieutveckling och global politik.

e-post: ulla.carlsson@gu.se

Anders Franck

Piraten och pressen

En skånsk jultidningsförfattare som i trettio års tid leverade helgktyr till publikationer som Järnvägsmännens vilohemsförenings och Sotarnas pensionsfonds men då och då också gav ut en bok. Så presenterade *Expressens* nöjesredaktör Björn Vinberg en gång Fritiof Nilsson Piraten för sina gissningsvis något förundrade läsare. Beskrivningen måste nog sägas vara en smula tillspetsad. Men den rymmer ett inte helt obetydligt korn av sanning. Anders Franck har följt några av de spår Bombi Bitts och Jakob bokhandlares andlige fader lämnat i presshistorien.

I mars 1912 publicerade Sveriges första kolorerade veckotidning, *Brokiga Blad*, en liten berättelse som kallades ”Vardagsbild” och som redaktionen där just belönat med tredje pris i en novelltävling som den några månader tidigare utlyst bland sina yngre läsare.¹

Det var en historia som i åtminstone ett par avseenden markant skilde sig från mängden. Det vill säga de övriga 488 täv-

---

¹ Omtryckt i *Fritiof Nilsson före Piraten*. Piratensällskapets skriftserie 1983.

lingsbidragen. Den var dels längre än de (och den spalt som var det föreskrivna omfånget), dels mindre idyllisk – långt ifrån så beskedlig som titeln lät förmoda. Man kan närmast karakterisera den som en studie i hämnd: en vredgad faders något oöverlagda hämnd på sin slarvige son och sonens betydligt mer utstuderade på fadern. En sedelärande men aningen mörk intrig med vilken författaren, en 16-årig yngling från Färs, Fritiof Nilsson i Wollsjö, en bit utanför Sjöbo, röjde inte bara sin kännedom om den mänskliga naturen utan också sin självständighet i förhållande till rådande litterära normer – i det här fallet tävlingsreglerna.

Enligt vad som angavs i dem skulle ämnet för en deltagande novell vara hämtat ur ”kamratlivet, hemmets värld, med syskon, föräldrar, släkt o.s.v. som handlande personer – samt gärna ur djurvärlden”. I Fritiof Nilssons lilla moralitet skymtade varken kamrater eller syskon. Ingenting som ens liknade hemmiljö skildrades. Och de föräldrar som figurerade var inte diktarens egna. (Vilket juryn för all del inte kunde veta men starkt misstänka.) Däremot var djurvärlden faktiskt representerad – av en säck dränkta kattungar.

Tuktat språk

Också i den klarsynte men egensinnige skånepågens stil kunde en viss originalitet spåras. Den var uppseendeväckande stram och koncentrerad, bitvis på gränsen till lapidarisk, utan annat pynt än några visserligen ovanligt verkningsfulla liknelser. (Än i dag noterar man den estetiska effektiviteten hos den hammare som smektes ”som en flickarm” och vars slag ”voro som klackjärn i polkdans”.) Ett så, som det tycktes, nästan professionellt tuktat språk hade *Brokiga Blads* jury nog inte väntat sig av en skribent som ännu bara var barnet. Och det måste bland medlemmarna i den, liksom i tidningens läsekrets, ha funnits de som frågade sig vad som månne bliva av detta barn.

Det skulle så småningom visa sig. Men det tog sin tid.

En antydan lämnades för all del redan efter något år i det ”illustrerade magasinet” *Hvar 8 Dag*. Där presenterades då en ny berättelse av den lovande ynglingen i Wollsjö. En liten ”skiss” från sjön, ”Han som ville skära guld på havet”, ett rätt övertygande försök, även den. Och rätt kärv i ton och moral, även den.²

Men därefter dröjde det innan fortsättning följde. Inte förrän i oktober 1932 debuterade Fritiof Nilsson – som under de drygt två decennier som vid det laget förflutit sedan han frade sin triumf i *Brokiga Blad* hade studerat juridik, verkat som advokat och lagt sig till med artistnamnet Piraten – i mer officiell bemärkelse. Då kom han med en bok. En hel samling vardagsbilder. *Bombi Bitt och jag*, som han kallade den. Resten är litteraturhistoria.

Men inte ren litteraturhistoria. Den sektor av vitterheten där Piraten hör hemma kräver en rymligare beteckning. Litteratur- och presshistoria, kunde man kanske rubricera den. Eller litteraturhistoria med publicistik, om den disciplinära travestier tillåts. Därmed skulle man inkludera hans verksamhet också i det forum som om man så vill först som sist var hans: tidningen. Bokstavligt talat förhöll det sig utan något som helst tvivel så. Både det första och det sista som han själv publicerade, publicerade han i tidningar. Det första tävlingsnovellen i *Brokiga Blad*. Det sista ett litet porträtt av en servitris från Lund, ”Inger på Gambrinus”, tecknat i *Expressen* i augusti 1971 – bara några månader innan han dog.

Kapitel för sig

Men den beskrivningen förslår inte långt. Den måste kompletteras. Annars skapar den förmodligen intrycket att Piratens framträdanden i spalterna inskränkte sig till enstaka gästspel.

---

² Omtryckt i *Fritiof Nilsson före Piraten*. Piratensällskapets skriftserie 1983.

MEDALJERNA

av Fritiof Nilsson Piraten

den höga trappan i hörnet av Hingstridaregatan och Klockaregränd hade sadelmakare Didrik sin verkstad med sovalkov. Dit kom en gång i mitten av september sergeant Ferblin. Genom det fyrkantiga fönstret i trappan överblickade han verkstaden som var tom. Men Didrik var hemma, Ferblin såg hans skalliga hjässa i ett hål i väggen. På hjässan kröp en geting. Det var vid eriden på dagen och sadelmakaren tog sin middagsvila i sovalkoven som en gång varit bakugn. Som sängplats var den trång — en kista med ingång från gaveln — men hade fördelen att vara sval på sommaren och varm vintertiden. Ferblin ryckte upp dörren, steg ett djupt trappsteg ned och hojtade:

— Där kryper en geting i huvudet på dej.

— Där lär den inte hitta nåt sött, svarades ihålligt från f. d. bakugnen. Hjässan rörde sig inte, getingen satt stilla.

Ferblin satte sig på trappsteget och blåste från sig som mor olukt. Han kom från den friska höstluften till en atmosfär av stekflott och tobak, starkt parfymerad med läderfernis.

En hårig arm sköt såvilt ut från alkoven, en brunbesad hand grep tag i en järnring i muren ovanför och sadelmakaren praktiserade sig ned i verkstaden med några välberäknade rörelser. Den höströrta getingen blev kvar på kalkskuten.

Sadelmakaren satte på sig ett par runda, järnbågade glasögon och slog sig ner på trefoten un-

der den lutande, avtrappade väggen mot gathörnet. Han hade ett stort ansikte med fettsiktiga kinder och grov, blyfärgad näsa. Fast han var slättraktad hade han mera hår i ansiktet än på huvudet, så skallig var han. Han teg och så gjorde Ferblin. Men när sadelmakaren fått eld på sin hängsnugga började Ferblin tala om lejon. Från ett moln av rök betraktade den andre honom med stora, uttryckslösa ögon.

Och nu något om Ferblins person.

Fästins sergeant var han civilt och ganska sjuårigt klädd i kavaj och blackig gummikrage, blå ylletröja och bonjourbyxor med trädnött mönster och fransar nedtill. Den klädsamma uniformen bar han endast på parad dagar för han tillhörde sedan flera år sitt regementes reserv, var en fördetting i det militära. En f. d. underofficer brukar likväl bevara kläddisciplinen och vara mån om sitt yttre men Ferblin hade inte hållit sig uppe. Han var deklarerad. Allmänna meningen dömdo honom hårt och kallade honom en förfallen individ. De moraliserande hade också svårt att förlåta honom att han i alla skiften höll humöret uppe, var käck och munter och än mera övermodig än i sin välgångs dagar. Men man måste väl döma en människa efter hennes gärningar (eller brist på gärningar) och då får man ge allmänna meningen rätt: Ferblin hade förfallit.

Det var kärleken som bragt honom på fall, inte hans egen kärlek utan en annans, en kvinnas. Hon hette Augusta och Ferblin var gift med henne.

Medaljerna – Piratens berättelse om den törstige sergeanten som trots lite för omsorgsfulla förberedelser vid pokalerna lyckades överleva sitt möte med två mordiska cirkuslejon – publicerades i inte mindre än fyra tidningar, bland dem Dopparedagen, där den illustrerats av Hubert Lärn.

Ingenting kunde vara felaktigare. Piraten medarbetade under sitt diktarliv mer eller mindre regelbundet i en mängd olika mer eller mindre periodiska publikationer. Med betoning på både ”mängd” och ”olika”. Sammanlagt rör det sig om ett 50-tal tidningar, tidskrifter och kalendrar. Från *Allt i fickformat* till *Östgöta Correspondenten*. Från *BLM* till *Året Runt*. Från *Segel och Motor* till *Vintergatan*. Men även om man begränsar sig till tidningarna blir variationsgraden hög. Det var nästan alla sorters tidningar. Jultidningar, påsktidningar, månadstidningar, dagstidningar, facktidningar. (Inte minst jultidningar. Och bland dem inte minst *Dopparedagen* som såldes till förmån för Järnvägsmännens vilohemsförening och som under perioden 1933–1960 i tjugotvå nummer av tjuugoåtta kunde offerera sina läsare en ny eller så gott som ny berättelse av Piraten. Riktigt så frekventa var inte hans bidrag i konkurrentbladen. Men de förekom också där. I *Julblommor*, *Julpost*, *Julstämning*, *Sparfrämjarens jul* och vad de nu hette. Och de förekom också där i en utsträckning som måste anses betydande. Piraten som jul- och helgtidningsskribent är ett litteraturvetenskapligt kapitel för sig. Eller skulle rättare sagt kunna bli. Det är ännu inte skrivet. Ämnet väntar fortfarande på en undersökning. Men grunden till den är lagd – av Björn Vinberg, redaktör på *Expressen* och länge bibliotekarie i Piratensällskapet. Han insåg att Piratens förbindelser med tidningsvärlden var värda ett studium och grep sig själv med stort nit uppgiften an. Han summerade, när han fullföljt den, i en krönika resultaten av sin forskning. ”Fritiof Nilsson Piraten var”, förklarade han, ”en skånsk jultidningsförfattare som i tre decennier försåg *Dopparedagen*, *Sotarens jul* och *Julblommor* med bidrag av yppersta klass. Stundom gav han även ut en bok.”³

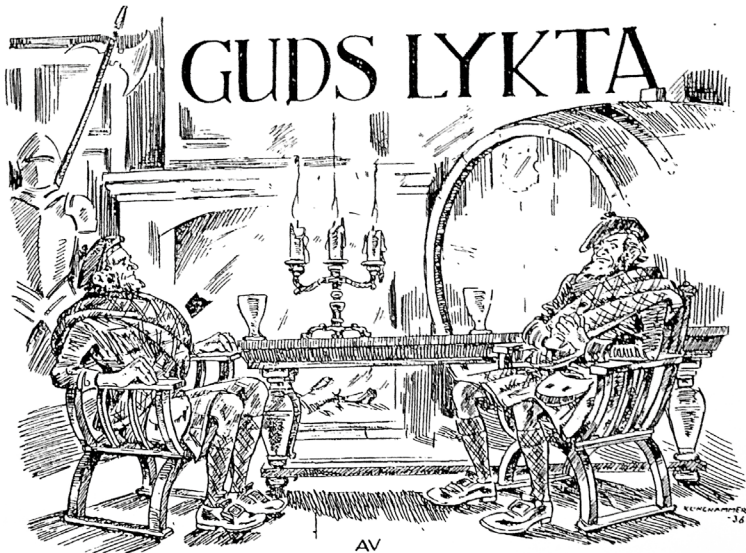
---

³ Vinberg, Björn. *Expressen* 28 juni 1980.

"Piratisk" hushållning

Fritiof Nilsson i Wollsjö – sedermera Lund, Stockholm, Tranås, Göteborg, Kivik och Malmö – bevarade alltså kontakten med pressen. Av den bibliografi över hans produktion som Björn Vinberg så småningom sammanställde framgår att han med noveller, kåserier och i ett fall en dikt (i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* betitlad "En skotsk historia", i *Skånsk västkust* "Guds lykta", en hexameterövning med vådan av alltför ambitiösa whiskyprovning som tema) vid inte mindre än etthundra-åtta tillfällen var representerad i svenska tidningar. Och vid fem i danska – *Politiken*, *Berlingske*, *Dansk Familieblad*, *Perspektiv* och *Cavalcade*. Och tre i utomnordiska – ett i *Industria International* och två i den engelska *Lovat Dickson's Magazine*.

Antalet historier var dock inte mer än uppskattningsvis tredjedelen så stort. Vad det innebär behöver man inte vara matematiker för att räkna ut. Samma historia berättades i flera tidningar. En omständighet bakom vilken man nog inte bör söka några mer komplicerade orsakssammanhang. Piraten såg bara ingen anledning att nöja sig med ett författarvode om han kunde kvittera ut tre eller fyra. Det var hans princip. Och den tillämpade han konsekvent. Han sålde en novell till en redaktör som publicerade den. Han avvaktade sedan ett år eller två eller tio. Sedan sålde han den, med en ny titel, till en annan redaktör. Och efter ytterligare några år till en tredje. För att sedan eventuellt också skicka den till sin förläggare. Och då kom den ännu en gång. I nästa novellsamling. (Det var inte nödvändigtvis sista gången. Den kunde dyka upp igen. I en ny novellsamling.) Det hände också att han mellan varven i tryckpressarna läste den i radio. Om det nu inte var där den först nådde offentligheten. Även det inträffade: att han innan han lät trycka en historia föredrog den i något av Radiotjänsts berättarprogram.

AV
FRITIOF NILSSON PIRATEN

Tolv är efter det rågen vajande bugat för vinden
Tolv är efter det liden stäckt dess värdiga hållning.
Tolv är efter det slagan krossat det gyllene axet
Tolv är efter det smältan släpt den tränande
kärnan

Tolv är efter det kärnan grott och öppnat sitt
fängsel

Tolv är efter det mallet som sig förvandlat i
grönmalt

Torkat och sakkunnigt räkt vid den lustiga härden
För att i mäsik ge livets impuls åt den hembrygd
Som destillerad och renad av elden och kolet
Adlas av är genom är av Tiden till whisky.

Först då dussinet är förrunnit i källarens mörker
Där på jurtaget vilar det väldiga fatet

Konstrikt limrat av ek och bandat med järnband
Trotsande seklernas land med halten av whisky

Tiden är inne att pröva den länge lagrade drycken
För att finna den värdig det egna högländska
bordet

Eller om ej att sändas till länder där konsten

12

att bränna whisky av röd ej kännes och värdas.
Sådan var högländsed och sådan är och förblir
den.

Senhöst var inne. Nordan ven kall och hård.
Regnbyar sköljde fjället, piskade hed och myr.
Bud kom från Mac till Mac, närmaste granne i
väster

Sjumila fågelväg, ej banad väg dem skilde
Grannar av samma clan och böllda kämpar vid
glaset.

Budet talte och sade: "Allsmäktig Gud må
skydda

Huset ditt och dig själv för pest och örlig och
vädeld",

Talade Mac: "Mot pesten hjälper mig åter i
myren.

Kviget fruktar jag ej. Min klinga är blank som
en spegel.

Vädeld rüdes jag dock. V'art syftar din Herre?"

I december 1932 framträdde Piraten med "En skotsk historia" i Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning något plötsligt som lyriker. Fyra år senare trycktes dikten med en teckning av Georg Klinghammer under titeln "Guds lykta" om i Skånska Västkusten.

Exemplen på denna, som hans vänner med det adjektiv som Sven-Christer Swahn bildat åt dem brukar uttrycka det, piratiska hushållning är legio.

”Elsa får piano” – som publicerades i *Dopparedagen* 1933, i *Smäländsk tragedi* 1936, i *All världens berättare* 1945, i *Cavalcade* 1950–51, i *Berlingske Tidende* 1951, i *Trivsel* (en tidning för ”god hemvård”) 1957 och i *Folket i Bild* 1958.

”Jon Esping emeritus” – som publicerades i *Påskliljor* 1943, i *Året Runt* 1951, i *Mera humor från Skåne* 1962 och i *Millionären* och *Expressen* 1965.

”Per Omme” – som publicerades i *Svenska Dagbladet* 1945, i *Året Runt* 1951, i *Dansk Familieblad* samma år, i *All världens berättare*, i *Politiken* och *Vänner emellan* 1955, i *Industria International* 1957 och i *Tjugofem svenska berättare* 1962.

”En lord i Tranås” – som först 1951 lästes i radio och sedan (ibland kallad ”Högvalt”) publicerades i *Hemmets Journal* 1951, i *Skepparhistorier av mig själv och andra* 1952, i *Östgöta Correspondenten* 1957, i den småländska hembygdsskriften *Från Sommarbygd och Vätterstrand* 1958, i *Flickan med bibelspråken* 1959, i *Folket i Bild* 1961 och i *Sweden Now* 1967.⁴

Alla historierna blev det dock inte böcker av. Några av dem kom bara till tidningen. Eller Radiotjänsts arkiv. Några inte ens dit – några som först på senare tid har spårats upp och i års- och jubileumsskrifter från Piratensällskapet postumt kunnat befordras till trycket.

Ny genre

En avisa bör nog i en betraktelse över ämnet Piraten och pressen särskilt nämnas: *Svenska Dagbladet*. Det var den dagstidning i vars spalter han oftast placerade ett bidrag – det första redan i maj 1933 (den lätt tragikomiska rövarhistorien ”Jacobson”, som tre år senare hörde till de som man får förmoda fik-

---

⁴ Vinberg, Björn. *Bibliografi Fritiof Nilsson Piraten 13 mars 1912–22 juni 1997*.

tiva hågkomsterna från Tranås i *Småländsk tragedi*). Det följdes sedan av "Olofin svarar rätt" (samma år), "Plats efter Jons-son" (1939), "Arkeologi" (1941), "Per Omme" (1945), "Stenskrift" (1951), "Böckarens Alfred och klockarens ko" (1954) och "Spättorna" (1957). Också de återupplivades senare i olika berättelsesamlingar, de båda sistnämnda då omdöpta till "Ko och konfirmand" och "Bankkalas".

Men i *Svenska Dagbladet* medverkade Piraten dessutom under några vinter- och vårmånader 1949–1950 mer regelbundet än vanligt och i en genre han tidigare inte prövat på. Sommaren dessförinnan hade hans gode vän skeppsredaren Jarl Malmros bjudit honom och hans hustru Tora på en resa till Curaçao – i hans medvetande ditintills, som han senare skulle förklara, "en likör och ett vanskligt nyckelord till limerickar". När det semesteräventyret ännu var på planeringsstadiet och chefen för *Svenska Dagbladets* litterära avdelning, Karl Ragnar Gierow, fick höra talas om det frågade han först sig själv och sedan sin skånske landsman och diktarbroder om det inte borde dokumenteras – i form av en artikelserie på hans kultursida. Idén väckte uppenbarligen anklag. Nyårsaftonen 1949 lämnade Piraten på understrekarplats i Gierows spalter den första av sammanlagt elva rapporter om sin västindiska odysseé. De portionerades sedan under rubriken Resa till Curaçao och Bonaire – tack vare fru Nilssons, som hennes man i en avslutande dagboksanteckning uttryckte det, "impulsiva företagsamhet" kom kryssningen att inbegripa en tur till ytterligare en av de tre ABC-öarna – med en eller par veckors mellanrum ut till den entusiastiska läsekretsen.

Till den hörde Piratens förläggare, Tor Bonnier, som från början följde den exotiskt färgade serien och redan efter fyra avsnitt anade en kommersiell potential. Han hade, skrev han den 21 januari 1950 i ett brev till författaren, haft "mycket roligt" åt artiklarna i den och undrade om de skulle bli "tillräckligt många för att fylla ut en bok".

Den trevaren gav begränsad utdelning. Piraten svarade två dagar senare.

”Mina resebrev till Sv.D. blir 10 à 12 stycken (om sammanlagt 20-25 000 ord, skulle jag tro). Oavsett omfånget är det likväl bagateller som man inte kan sammanställa till en bok, enligt min mening. Om något i den vägen en gång kan göras så är naturligtvis boken Din.”⁵

Vilka villkoren var för att ett sådant projekt skulle låta sig genomföras framgick inte. De uppfylldes i Piratens ögon hur som helst aldrig. Någon bok om Piratens karibiska upplevelser blev det inte – för Tor Bonnier. Men tanken visade sig vara livskraftig. 1988 ansåg man i Piratensällskapet, då inne på sitt sjunde år, att ”något i den vägen” verkligen skulle göras och gav ut de elva understreckarna som sin årsskrift – *Resa till Curaçao*. Och tre decennier senare, 2018, tyckte man tydligen att de var värda ännu en sådan. Så det lät man dem också det året bli. Ett nytt redaktionellt grepp som möjligen skulle kunna betraktas som litterär återanvändning i författarens anda.

Referenser

Otryckt material

Vinberg, Björn, *Bibliografi Fritiof Nilsson Piraten 13 mars 1912–22 juni 1997*.

Litteratur

Fritiof Nilsson före Piraten. Piratensällskapets skriftserie 1983.

Nilsson Piraten, Fritiof, *Resa till Curaçao*. Piratensällskapets skriftserie 1988.

---

⁵ Citerat efter Helmer Långs kommentar till *Resa till Curaçao* i Piratensällskapets skriftserie 1988.

Nilsson Piraten, Fritiof, *Resa till Curaçao*. Fritiof Nilsson Piraten Sällskapet 2018.

Vinberg, Björn, ”Piraten, en effektiv bankir”. *Expressen* 28 juni 1980.

Anders Franck är redaktör för *Mediehistorisk årsbok*.

e-post: anders.franck@outlook.com

Lars Ljunggren

Slutpunkten för stormaktsväldet

”Det märkligaste pantobjektet någonsin.” Så kallades Wismar – den gamla tyska Hansastaden som länge tillhörde Sverige – i pressen när den under åren runt sekelskiftet 1900 blev föremål för uppmärksamhet över hela världen. Lars Ljunggren berättar vad det var som hände.

Lördagen den 20 juni 1903 var grå och regnig i Stockholm. Temperaturen i huvudstaden denna sommardag nådde knappt upp till 15 grader. I stadsbilden tycks det inte ha funnits tecken på att något historiskt skulle äga rum. Ett möjligt undantag kunde dock noteras vid Rosendals slott på Djurgården, där det pågick förberedelser för en kunglig middag.

Det är inte en dag som har tagit plats i historieböckerna. Ändå kan den förtjäna att bli ihågkommen. Detta på grund av ett möte med en symbolladdad innebörd.

Deltagarna i mötet var svenska och tyska diplomater, vana att hantera storpolitiska ärenden. Vid det här tillfället bör de dock ha känt något av historiens vingslag. Det handlade näm-

ligen om att sätta punkt för ett avtal som ingåtts mer än 250 år tidigare. Sverige avstod från anspråk på landets sista utländska besittning, ett minne från trettioåriga krigets dagar.¹

Ett världsarv

Wismar ligger vid Östersjön, omkring 20 mil nordväst om Berlin. De välbevarade miljöerna från gångna tider har gjort att staden sedan 2002 finns med på Unescos världsarvslista.

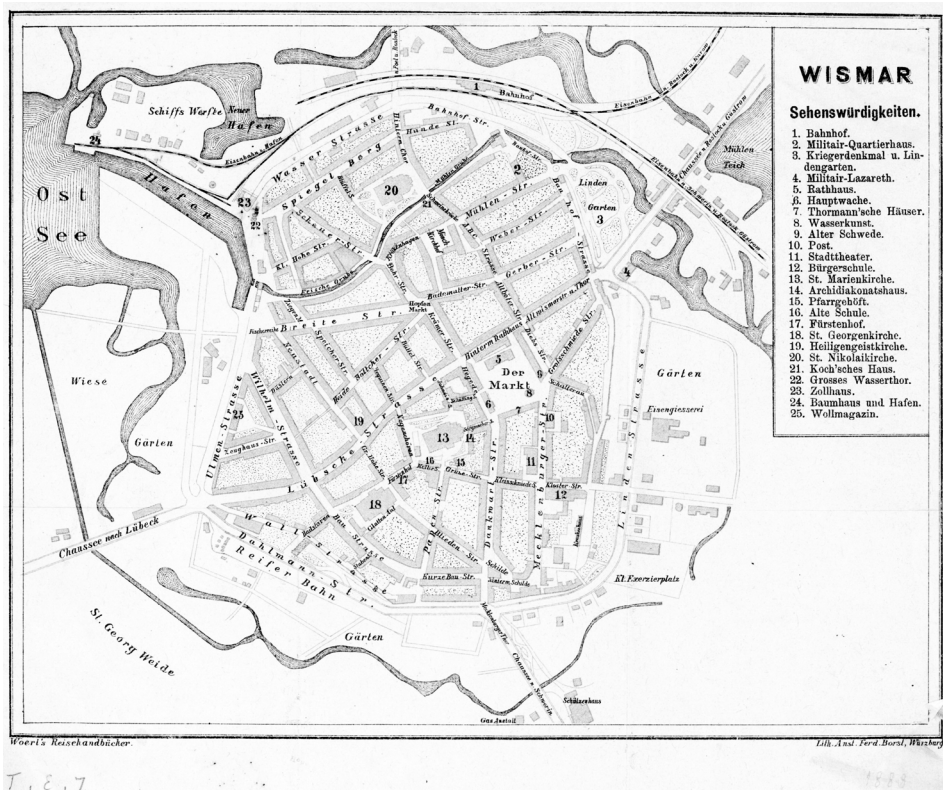
Det svenska stormaktsväldet var mot slutet av 1800-talet sedan länge historia. Ändå fanns det åtminstone formellt en rest kvar i form av Wismar, som efter långvariga förhandlingar tillfallit Sverige i westfaliska freden 1648. De svenska makt-havarnas intresse för staden kom dock med tiden att minska. Detta bland annat som en följd av att danska trupper rivit ned befästningarna under Stora nordiska kriget i början av 1700-talet. I fredsavtalet därefter fastslogs att Wismar inte fick befästas igen. Mot slutet av århundradet inleddes förhandlingar om att återlämna staden. 1803 enades företrädare för Sverige och hertigdömet Mecklenburg-Schwerin om ett pantavtal. Hertigdömet skulle återfå Wismar mot en pantsumma på 1 250 000 riksdaler. Dock med haken att avtalet skrevs att gälla 100 år. Då skulle det vara möjligt för Sverige att inlösa panten – eller att förlänga avtalet ytterligare 100 år. Det kunde i så fall ha varit en teoretisk möjlighet för Sverige att göra anspråk på Wismar ända fram till 2003.²

Tyska tidningar som räknade på beloppet kom fram till att det, med den årliga ränta på tre procent som parterna kommit överens om, skulle kosta svenska staten närmare 100 miljoner

---

¹ *Dagens Nyheter*, "Väderleks-Bulletin", 21/6 1903, s. 4, samt *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, "Konungen och drottningen", 20/6 1903, s. 3. Från "tidningar.kb.se".

² Se *Riksdagens protokoll*, Kungl. Maj:ts Nåd. Proposition N:o 75, 23/1 1903. Från "riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar".

Wismar och stadens sevärigheter på en karta från 1888, hämtad ur Woerls Reisehandbücher. (Bildkälla: Archiv der Hansestadt Wismar.)

kronor, eller något mer i tyska mark, för att återlösa panten 1903. Den summan skulle växa till omkring 2 miljarder Mark 2003 (ovisst vad detta kan tänkas motsvara i euro...)³

³ Se exempelvis *Allgemeine Zeitung*, "Die sogenannte Wismarsche Frage.", 4/3 1903, s. 2. Från digipress.digitale-sammlungen.de.

Uppmärksammat undantag

”Det ljumma intresset för världen utanför Sverige” är ett tema i *Den svenska pressens historia*. Där kan man läsa att det dröjde till 1914 och första världskrigets utbrott innan svenska tidningar började intressera sig i högre grad för vad som skedde utanför landets gränser. I ett verk om den svenska utrikespolitikens historia ansåg Folke Lindberg att det trots allt publicerades förhållandevis mycket utrikesmaterial, men att det var sparsamt med kommentarer.⁴ Vad gäller Wismar så uppmärksammades dock staden i perioder rätt intensivt – om än med långa uppehåll mellan gångerna – och även i form av en hel del kommentarer.

En dag i oktober 1891 kunde man i *Tidningen Lund* läsa följande: ”Det är måhända ett föga bekant faktum, att staden Wismar ännu i denna dag tillhör Sverige, men sant är det.” I texten berättades vidare att Wismar var pantsatt i Mecklenburg men fortfarande åtminstone formellt tillhörde Sverige. Om pantbeloppet återbetalades 1903 skulle staden bli svensk igen.⁵ Artiklar med samma innehåll kunde återfinnas i andra svenska tidningar under hösten. Även i Tyskland började frågan snart att uppmärksammas. Bland de första var *Berliner Börsen-Zeitung*, som uttryckligen hänvisade till en text i ”en sydsvensk tidning”.⁶ Flera tyska tidningar följde efter de närmaste veckorna.

---

⁴ Karl Erik Gustafsson, Per Rydén, Dag Nordmark (red.), *Den svenska pressens historia*. Del 2, *Åren då allting hände (1830–1897)*, s. 190. Del 3, *Det moderna Sveriges spegel (1897–1945)*, s. 120. Stockholm, Ekerlid, 2001. Folke Lindberg, *Den svenska utrikespolitikens historia*, III:4, 1872–1914, s. 20. Stockholm, Norstedts, 1958.

⁵ *Tidningen Lund.*, ”En svensk stad i Tyskland.”, 28/10 1891, s. 3. Från ”tidningar.kb.se”.

⁶ *Berliner Börsen-Zeitung* (Morgen-Ausgabe), ”Verschiedenes.”, 22/11 1891, s. 11. Från ”deutsche-digitale-bibliothek.de/newspaper”.

Att det nog trots allt inte var så troligt att Sverige skulle ”återförvärfva Wismar” skrev tidningen *Fyris* om några månader senare. I texten hänvisades till en nyutkommen avhandling om staden. Enligt denna var båda sidor när avtalet skrevs 1803 överens om att panten inte skulle inlösas. Kostnaden skulle enligt tidningens mening också bli alldeles för hög.⁷

Viktiga vattenvägar

Ett ämne som dök upp då och då i tidningar under dessa år var planer kring byggande av kanaler, något som var en viktig fråga i Tyskland. 1892 bildade en grupp invånare i Wismar en förening med syfte att agera för en kanal från Östersjön till Schweriner See och vidare till floden Elbe.

Det kan synas som ett rätt okontroversiellt förslag, men det visade sig efterhand komma att väcka stor uppmärksamhet i Sverige. Den verkliga betydelsen av diskussionerna kring dessa planer var dock kanske främst att de på allvar kom att leda till intresse för frågan om Wismar. Debatten tog fart ordentligt genom en skrift med titeln *Wismar. Eine brennende Frage*, som utgavs i Tyskland 1895. I skriften framhölls vikten av att kanalplanerna förverkligades – och att frågan om pantavtalet med Sverige löstes. Författaren var en före detta prussisk officer vid namn Hermann Frobenius. Sedan han lämnat den militära karriären skrev han en rad verk, framförallt om fästningsbyggande (bland annat om Bodens fästning) samt om militärhistoria.⁸ En tid framträdde han även som en av de ledande förepråkarna för kanalprojektet.

---

⁷ *Fyris*, ”Wismars bortpantande.”, 23/5 1892, s. 2. Från ”tidningar.kb.se”. Den omnämnda avhandlingen, *Wismars pantsättande till Mecklenburg-Schwerin*, skrevs av C. F. Lundin.

⁸ *Nordisk familjebok* (andra upplagans supplement), s. 1077. Stockholm, Nordisk familjebok AB/AB Familjeboken, 1923 (även på ”runeberg.org/nf/”). Uppslagsverket karakteriserar honom som ”sin tids kanske främste kännare af de europeiska befästningsförhållandena.”

De medeltida kyrkorna präglar Wismars silhuett, vilket framgår av denna vy från 1895. Akvarellerad fotolitografi av Kempner & Co., Hamburg. (Bildkälla: Archiv der Hansestadt Wismar.)

Bland svenska tidningar var det *Göteborgs-Posten* som verkar ha varit först med att uppmärksamma det Frobenius skrivit. Detta dock genom att hänvisa till en artikel i norska *Dagbladet* om ”staden Wismars egendomliga förhållande till Sverige.” *Göteborgs-Posten* resonerade i sin artikel kring att Sverige borde ha ersättning för att avstå från Wismar. Detta med möjligheten att eventuellt kunna få något i gengäld om landet avstod från rätten att inlösa panten blev redan från början ett återkommande tema i debatten från svensk sida.⁹ Under den närmaste månaden kom de frågor som väckts i Frobenius’ skrift att uppmärksammas i artiklar i ytterligare närmare 50 svenska dagstidningar.

⁹ *Göteborgs-Posten*, ”Från Norge och Danmark:”, 7/12 1895, s. 2. Från ”tidningar.kb.se”.

I slutändan blev det inget av med den omdiskuterade kanalen, trots det arbete som lagts ned på projektet från Frobenius, kanalföreningen och andra företrädare för Wismar. En majoritet i den mecklenburgska lantdagen tyckte att det skulle bli för dyrt och röstade ned planerna.¹⁰

Originellt förslag

Redan i januari 1896 återkom frågan om Wismar i debatten – denna gång i den svenska riksdagen. Det skedde i samband med statsverkspropositionen (alltså det som numera heter budgetpropositionen). Ledamoten Rudolf Klinckowström tog bland annat upp Gotlands situation vid en eventuell konflikt kring Östersjön och framlade ”ett särdeles originellt förslag”, som *Dagens Nyheter* kallade det. Kanske skulle det vara möjligt att få Gotland förklarad neutralt ”med hjälp af tyske kejsaren mot det att vi afstode från våra anspråk på den förpantade staden Wismar?” Detta väckte dock inte något bifall bland riksdagsledamöterna.¹¹

Emil Svensén skrev om Wismar i sin första krönika som politisk korrespondent i Östergötlands Dagblad 24 september 1896. Artikeln väckte stort intresse även i Danmark. (Bildkälla: "tidningar.kb.se").

¹⁰ I *Bonner Zeitung* kommenterades beslutet med att vad som beskrevs som denna ”obegripliga fiendlighet” mot kanalplanerna ”firat en sorglig triumf i den medeltida mecklenburgska lantdagen.” *Bonner Zeitung*, ”Deutsches Reich.”, 26/11 1897, s. 1. Från ”zeitpunkt.nrw”.

¹¹ *Dagens Nyheter*, ”Remissdebatten”, 27/1 1896, s. 3. *Svenska Dagbladet*, ”Remissdebatten”, 27/1 1896, s. 6. Från ”tidningar.kb.se”. Se även *Riksdagens*

I september samma år började skriftställaren Emil Svensén att skriva krönikor i *Östergötlands Dagblad*. Den första ägnades åt Wismar och kom att väcka mycket uppmärksamhet, inte minst i Danmark där den kommenterades i ett stort antal tidningar.

Krönikan inleddes med antagandet att det var ganska okänt att Sverige fortfarande hade en utländsk besittning – eller åtminstone rätten till en sådan – efter Saint-Barthélemy (som 1878 sålts till Frankrike). Svensén gav en bakgrund om Wismars historia samt konstaterade att öppnandet av den tyska Nord-Östersjökanalen – som invigts året innan – ökat intresset för staden. Han trodde inte att många i Sverige skulle vilja att pantbeloppet betalades, men däremot menade han att rättigheterna borde utnyttjas på något sätt.

"En pantsatt stad"

Bäst vore enligt Svensén att försöka infria vad han, med referens till dansk-tyska kriget 1864, kallade "en gammal hedersskuld". Förslaget var att lösenrätten kunde överlåtas till Danmark. Alternativt kunde Sverige betala pantbeloppet och mot ersättning överlämna Wismar till Danmark, som sedan kunde överlåta staden tillsammans med landets västindiska kolonier till Preussen eller Tyska riket – för att i gengäld få tillbaka det omstridda Sønderjylland.¹²

Ännu en möjlighet att använda Wismar vid storpolitiska förhandlingar omnämndes några veckor senare. Denna gång var det med referens till danska tidningar, som dock rimligen

---

protokoll, Första kammaren. N:o 3, 25/1 1896, s. 3–10. Från "riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar".

¹² *Östergötlands Dagblad*, "Sveriges sista utländska besittning. En fråga som snart blir brännande.", 24/9 1896, s. 1–2. I texten användes även namnet Nord-Slesvig. Ett exempel på en kommentar, med påpekandet att det nog skulle bli svårt att få Tyskland att gå med på detta, fanns i *Öresundsposten*, "Ett och annat.", 1/10 1896, s. 3. Från "tidningar.kb.se".

inspirerats av Svenséns artikel. Det gällde ett förslag om att Sverige skulle erhålla Bornholm och Ärtholmarna, mot att Danmark fick Wismar – som sedan skulle kunna användas i en bytesaffär för att återfå Sønderjylland. Inga av dessa idéer kom dock att förverkligas.¹³

I tyska tidningar var begreppet ”en pantsatt stad” ofta återkommande när Wismar omnämndes och det påpekades att den strategiskt viktiga hamnen på grund av pantavtalet inte kunde användas av marinen. Ett exempel på åsikterna kan man hitta i en artikel i *General-Anzeiger für Bonn und Umgegend*. Tillhörigheten till Sverige hade överhuvudtaget varit mycket olycklig för Wismar, framhölls i texten. Nu ville man i staden, underströks det, frigöra sig från detta. Tidningen menade att situationen snart måste lösas.¹⁴

Just tyska planer på ”ett storartadt marinetablisement”, vartill det skulle krävas samtycke från Sverige, kom att diskuteras 1898. I några svenska tidningar noterades att staden ännu tillhörde Sverige – åtminstone ”på papperet”. Detta borde då ses som en möjlighet att få någon form av ersättning från Tyskland; ”sedan är det både reelt och formelt slut på våra utländska besittningar, förmodligen för alltid”, var åsikten i *Trelleborgs Allehanda*.¹⁵

Politisk sensation

Det tjugonde århundradet fick en dramatisk inledning i svensk politik. Frågan är hur många andra riksdagsmotioner som

---

¹³ Se exempelvis *Dagens Nyheter*, ”Vårt pantsatta Wismar”, 16/10 1896, s. 2. Från ”tidningar.kb.se”.

¹⁴ *General-Anzeiger für Bonn und Umgegend*, ”Eine verpfändete Stadt.”, 16/10 1895, s. 2. Samma artikel i *Aachener Anzeiger*, 19/10 1895, s. 4. Från ”zeitpunkt.nrw”.

¹⁵ *Trelleborgs Allehanda*, ”Bref från Rügen”, 21/7 1898, s., 3. Från ”tidningar.kb.se”.

väckt så mycket internationellt intresse, som den som presenterades ett par veckor in på år 1900.

Mannen bakom motionen var Adolf Hedin, politiker och publicist som bland annat varit verksam på *Aftonbladet*. Han anknöt till det som framförts av Emil Svensén (vilket denne också påpekade i en krönika, denna gång i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*¹⁶). Det Hedin föreslog var att Sverige skulle överlämna Wismar till Tyskland, efter det att Sønderjylland överlämnats till Danmark. I annat fall kunde Sverige helt enkelt vänta – och behålla rätten till Wismar i ytterligare hundra år.¹⁷

Som ett svenskt karnevalsskämt. Så uppfattade General-Anzeiger für Dortmund und die Provinz Westfalen i en artikel 31 januari 1900 Adolf Hedins riksdagsmotion om Wismar. (Bildkälla: "zeitpunkt.nrw".)

Vid sökningar i digitala tidningsarkiv går det att hitta artiklar och notiser om Hedins motion från alla de nordiska länderna, från Tyskland och andra europeiska länder och ännu längre bort, exempelvis från USA och Australien. Förslaget väckte förstås också livlig debatt i svenska tidningar – delvis kring skandinavism,

men mest med varningar för konsekvenserna av att blanda sig i den internationella storpolitiken och Tysklands inre förhållanden. Några exempel på rubriker som även återger de på en del håll upprörda känslorna är: "En uppseendeväckande riksdagsmotion" (*Kristianstads Läns Tidning*), "Kriminell dårskap" (*Göteborgs Aftonblad*), "Vanvett" (*Dagbladet Ystads-Posten*), "Ett

¹⁶ *Göteborgs Handels och Sjöfarts-Tidning*, "Riksdagsbref.", 2/2 1900, s. 2. Från "tidningar.kb.se".

¹⁷ *Riksdagens protokoll* 1900, Motioner i Andra kammaren, N:o 47, s. 1. I texten användes namnet Nordslesvig. Från "riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar".

storpolitiskt sensationsnummer” (*Barometern*), ”Riksdagsman A Hedins rabaldermotion” (*Nerikes Allehanda*).¹⁸

Inslag av satir förekom också i en del kommentarer. *Bäragslagsbladet* lät ett antal personer i form av fiktiva intervjuer uttala sig om Wismar. Ett exempel: ”Då Wismar onekligen är det enda återstående af våra forna östersjöbesittningar, bör det i etnografiskt intresse införlifvas med Skansen, att sedan där förevisas mot särskild entré. *Arthur Hazelius*.”¹⁹

”Svenskt karnevalsskämt”

I tyska tidningar väckte motionen också uppmärksamhet – av negativt slag. ”Ett svenskt karnevalsskämt” var en rubrik i *General-Anzeiger für Dortmund und die Provinz Westfalen*, som i texten även kallade förslaget ”politiska dumheter”. Bland andra åsikter som framfördes fanns dessa: ”Politiska fantasier” (*Badische Landes-Zeitung*), ”märkliga tankegångar” (*Mecklenburger Tagesblatt*), ”ofrivillig komik” (*Allgemeine Zeitung*), ”går inte att ta på allvar” (*Bonner Zeitung*). Ytterligare argument var att Tyskland självklart inte skulle lämna ifrån sig staden och en varning för att ”blanda sig i andras angelägenheter” (*Berliner Börsen-Zeitung*) samt att förslaget uppfattades som riktat mot Tyskland (*Echo der Gegenwart*).²⁰

---

¹⁸ *Kristianstads Läns Tidning*, 26/1 1900, s. 2. *Göteborgs Aftonblad*, 29/1 1900, s. 2. *Dagbladet Ystads-Posten*, 29/1 1900, s. 3. *Barometern*, 31/1 1900, s. 2. *Nerikes Allehanda*, 1/2 1900, s. 3. Från ”tidningar.kb.se”.

¹⁹ *Bäragslagsbladet*, ”Hvad man säger om Wismar, (Fantastiska intervjuer à la ’D.N.’ & ’A.-B.’)”, 2/2 1900, s. 3. Från ”tidningar.kb.se”.

²⁰ *General-Anzeiger für Dortmund und die Provinz Westfalen*, ”Ein schwedischer Karnevalsscherz.”, 31/1 1900, s. 2. Från ”zeitpunkt.nrw”. *Badische Landes-Zeitung*, ”Eine wismarische Frage”, 31/1 1900, s. 1. Från ”deutsche-digitale-bibliothek.de/newspaper”. *Mecklenburger Tagesblatt. Wismar’sche Zeitung*, ”Wismar und das Neuskandinaventhum.”, 16/2 1900, s. 1. Från ”zeitreise-wismar.de”. *Allgemeine Zeitung*, ”Die schwedischen Besitzansprüche auf die Stadt Wismar.”, 1/2 1900, s. 9. Från ”digipress.digitale-sammlungen.de”. *Bonner Zeitung*, ”Deutsches Reich.”, 6/2 1900, s. 2. Från ”zeitpunkt.nrw”. *Berliner Bör-*

I den mån motionen diskuterades på annat sätt i tyska tidningar var det med hänvisning till de juridiska aspekterna och att Sverige enligt pantavtalet fortfarande hade rättigheter. ”Ett knepigt rättsfall” (*Kölnische Zeitung*) var en mycket annorlunda formulerad rubrik än en del av de tidigare nämnda och som anknöt till dessa frågeställningar.²¹

I referaten från den debatt som följde i riksdagen i februari 1900 ägnade man sig i svenska tidningar mest åt ryktena om en allians med Tyskland och åt utrikesministerns åsikt om att Sverige borde hjälpa sin forna besittning Wismar. I de kommentarer som påträffats var skribenterna i huvudsak kritiska mot Hedins argument och mera positiva till utrikesminister Alfred Lagerheims yttranden. Något stöd för motionen blev det inte i riksdagens båda kamrar. I *Nerikestidningen* var rubriken efteråt ”S. A. Hedins stora fiasko”.²² En tysk kommentar efter den svenska riksdagsdebatten var att ”Hedins fåniga förslag avvisats” (*Bonner Zeitung*). Ett mera lättsamt inslag fanns i *General-Anzeiger für Dortmund und die Provinz Westfalen*, som i form av en dikt lovordade att Sverige nu verkade avstå från staden, som man enligt tidningen ändå inte skulle ha kunnat återfå.²³

---

sen-Zeitung (Morgen-Ausgabe), ”Ausland.”, 30/1 1900, s. 4. Från ”deutsche-digitale-bibliothek.de/newspaper”. *Echo der Gegenwart*, ”Wochenrundschau.”, 4/2 1900, s. 1. Från ”zeitpunkt.nrw”.

²¹ *Kölnische Zeitung*, ”Ein verzwickter Rechtsfall.”, 29/1 1900, s. 2. Från ”zeitpunkt.nrw”.

²² *Nerikestidningen*, ”S. A. Hedins stora fiasko”, 12/2 1900, s. 2. Från ”tidningar.kb.se”. Se även *Riksdagens protokoll*, Andra kammaren, N:o 9, 10/2 1900, s. 9–17. Från ”riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar”.

²³ *Bonner Zeitung*, ”Deutsches Reich.”, 13/2 1900, s. 2. *General-Anzeiger für Dortmund und die Provinz Westfalen*, ”Der Streit um Wismar.”, 24/2 1900, s. 2. Från ”zeitpunkt.nrw”.

Fredlig återerövring

Korrespondenten menade i en artikel 1902 om Wismar att riksdagen knappt verkade ”vilja taga saken på allvar och äfven Wismarianerna sjelfva finna tanken om en återgång till Sverige löjlig.”²⁴ Hur det förhöll sig med detta skulle så avgöras när 1903 inföll. I slutet av januari detta år togs ett viktigt steg. Här föreslogs nämligen i en proposition att Sverige skulle avstå från sin rätt att ”återlösa staden och herrskapet Wismar samt amten Poel och Neukloster.” I mars lämnades propositionen till riksdagen, som i maj gav sitt godkännande. Det kan noteras att det inte blev någon debatt bland riksdagsledamöterna i samband med avgörandet. Däremot höll de båda vice talmännen i respektive kammare korta anföranden.²⁵

I tidningskommentarer uttrycktes under året ett tag bland annat förhoppningar om kompensation för Wismar i form av sänkta tullar för svenska varor, men inte heller det blev det något av. Efter riksdagsbeslutet verkar de flesta svenska tidningarna trots allt ha varit nöjda med att frågan avgjorts, även om det var med en känsla av vemod. ”Det kunde också vara på tiden, att vi gjorde oss af med denna enda återstående grannlåt från de s. k. stormaktsdagarna.”, ansåg exempelvis *Kristianstadsbladet*.²⁶ Den kritik som förekom riktades mot utrikesministern, som ansågs i allt för hög grad ha gått Tyskland till mötes.²⁷

En av de tyska tidningar som under våren intresserade sig för Wismar var *Allgemeine Zeitung*, som menade att frågan om staden i praktiken varit avgjord sedan länge. I *Berliner Tageblatt*

---

²⁴ *Korrespondenten, Landskrona Tidning*, ”Vårt pantsatta Wismar. Ett minne från vår storhetstid.”, 21/10 1902, s. 3. Från ”tidningar.kb.se”.

²⁵ *Riksdagens protokoll*, Första kammaren. N:o 55, 16/5 1903, s. 47–48. Andra kammaren. N:o 65, 16/5 1903, s. 31. Från ”riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar”.

²⁶ *Nyaste Kristianstadsbladet*, ”Sörj, moder Svea!”, 18/5 1903, s. 2. Från ”tidningar.kb.se”.

²⁷ Se exempelvis *Göteborgs Aftonblad*, ”Riksdagens utrikespolitiska dag”, 18/5 1903, s. 2. Från ”tidningar.kb.se”.

und Handels-Zeitung reflekterade en skribent i en lång artikel bland annat över att nu var denna ”sista rest av utländskt herravälde” borta och Wismar hade ”på det mest fredliga sätt återerövrats av Tyska riket.” Slutsatsen var att staden borde få ett rejält uppsving.²⁸

Under sommaren bjöd några svenska tidningar läsarna på rapporter från korrespondenter som besökt Wismar. Först ut av dessa tycks *Göteborgs Handels och Sjöfarts-Tidning* ha varit. Det fanns inte mycket i staden som visade att den tillhört ett annat land, rapporterade tidningens utsände i slutet av juni. Dessutom var det nog bara ett fåtal av invånarna som fram till några år tidigare överhuvudtaget hade känt till det komplicerade ägandeförhållandet.

Den korrespondent som *Dagens Nyheter* skickat till Wismar menade att från svenskt håll hade frågan om staden tagits ”skäpligen lugnt”, medan det i tyska tidningar diskuterats kring att ”med den starkares rätt” annullera fördraget eller att försöka bortresonera rättigheten att återlösa panten. I artikeln uttrycktes förvåning över att det inte förekom allmän flaggning och det redogjordes även för ett misslyckat försök att intervjua stadens borgmästare. Wismars invånare sades dock ha goda förhoppningar inför framtiden, bland annat eftersom det nu skulle vara möjligt att anlägga en örlogshamn.²⁹

---

²⁸ *Allgemeine Zeitung*, ”Die Erledigung der sogenannten Wismarschen Frage.”, 23/3 1903, s. 2. Från ”digipress.digitale-sammlungen.de”. *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung* (Abend-Ausgabe), ”Eine deutsche Stadt – ’deutsch!’”, 24/6 1903, s. 2. Från ”deutsche-digitale-bibliothek.de/newspaper”.

²⁹ *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, ”Ett besök i Wismar. (Af vår tyske korrespondent.)”, 26/6 1903, s. 2. *Dagens Nyheter*, ”När Wismar blef tyskt. Ett besök i Wismar den 26 juni. *Bref från Dagens Nyheter*s ditsände korrespondent.”, 29/6 1903, s. 2–3. Från ”tidningar.kb.se”.

Musikalisk inramning

När festligheterna sedan började pågick de närmare en vecka och lockade stora mängder besökare. Enbart festtåget bestod enligt *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* av 2 800 personer, inkluderande bland annat åtta musikkårer. Sveriges ”representation” vid detta tillfälle tycks dock, enligt vad *Landskrona Posten* rapporterade, ha inskränkt sig till ett par tidningsmän samt ett svenskt bryggeri som serverade gratis öl på restaurangen *Alter Schwede*.³⁰

Medan några svenska tidningar hade korrespondenter på plats i Wismar under sommaren verkar tyska tidningar hemmahörande utanför Mecklenburg mestadels ha förlitat sig på material från nyhetsbyråer. Händelserna dessa månader tycks ha väckt större intresse i Sverige än i Tyskland.

Ett tydligt mönster i både svenska och tyska tidningar under åren 1895–1905 var intensiv bevakning av Wismarfrågan i perioder varierande från några veckor till några månader, medan det däremellan nästan inte skrevs något alls om ämnet. Framförallt var det stort intresse för frågan 1895–1896 (Frobenius’ skrift och Svenséns artikel), 1900 (Hedins motion) och 1903 (avgörande beslut och firandet av detta). Efter 1903 verkar svenska tidningar i stort sett ha tappat intresset för Wismar. För tyska tidningar kom nyhetsrapporteringen från staden att handla om andra ämnen, när frågetecknen kring dess ovissa situation inte längre fanns kvar.

Skeptiskt mottagande

Det som hände kring Wismar uppmärksammades som nämnts i flera andra länder än Sverige och Tyskland. Det är intressant

---

³⁰ *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, ”Jubelfesten i Wismar. I.”, 19/8 1903, s. 2. *Landskrona Posten*, ”Stockholmsbref. Till Landskrona-Posten. De obotfärdigas förhinder”, 27/8 1903, s. 2. Samma text fanns även i bland annat *Trelleborgs-Tidningen* 28/8 1903, s. 2. Från ”tidningar.kb.se”.

att jämföra med hjälp av sökningar i några av de tidningsarkiv som finns fritt tillgängliga på Internet.

I Danmark började tidningarna att skriva om Wismarfrågan 1896. Detta skedde som en följd av krönikan i *Östergötlands Dagblad* om hur Danmark eventuellt skulle kunna återfå delar av det område som förlorats i kriget 1864. Artiklar eller notiser om detta går att hitta i åtminstone ett 40-tal danska tidningar från och med slutet av september. Flera var dock skeptiska till möjligheten att det som föreslagits skulle kunna förverkligas. Ett exempel kan hämtas från *Kolding Folkeblad*, som tyckte att det verkade "onödigt att sätta igång telegrafan" för att vidarebefordra detta.

Adolf Hedins motion i den svenska riksdagen år 1900 möttes förstås också med intresse i Danmark. Denna gång var bedömningarna något mer positiva, men i exempelvis *Aalborg Stiftstidende* varnades läsekretsen för att förvänta sig för mycket. Efter avgörandet i den svenska riksdagen menade tidningen att resultatet blev det förväntade.³¹

Även i Norge och Finland skrev tidningarna, liksom i Österrike-Ungern, under dessa år i artiklar och notiser om Wismar. Exempel kan hämtas från *Prager Abendblatt*, som framhöll att Adolf Hedins riksdagsmotion hade väckt "stor munterhet" i Berlin. I *Das Vaterland* noterades efter beslutet 1903 att ett unikt statsrättsligt förhållande nu var undanröjt. Tidningen menade också att från Wismars svenska tid fanns inte mycket glädjande att berätta.³²

Det var inte bara i Europa som Wismar uppmärksammades. I tidningar i USA återfanns flera artiklar där stadens udda situation underströks. Här förekom formuleringar som "tro-

---

³¹ *Kolding Folkeblad*, "Et Projekt.", 25/9 1896, s. 2. *Aalborg Stiftstidende*, "Wismar og Nordslesvig.", 29/1 1900, s. 2, och "Wismar og Nordslesvig.", 12/2 1900, s. 1. Från "statsbiblioteket.dk/mediestream/".

³² *Prager Abendblatt*, "Telegramme.", 29/1 1900, s. 4. *Das Vaterland*, "Die Seestadt Wismar.", 27/6 1903, s. 1. Från "anno.onb.ac.at/".

ligen unikt i modern historia” (*New-York Tribune*), ”märkligaste pantobjektet någonsin” (*Evening Star* och flera andra tidningar), ”en synnerligen unik fastighetsaffär” (*The San Francisco Call*) och förslaget att historien skulle kunna användas som underlag för en operett (*The Hickman Courier*).³³

Även i svensk-amerikansk och tysk-amerikansk emigrantpress återfanns artiklar om Wismar, mestadels baserade på vad som skrivits i Sverige respektive Tyskland.

Från Australien och Nya Zeeland kan dessutom noteras att en del tidningar även där hakade på temat om ”märkligaste pantobjektet någonsin”.

Ett sista minne

Genomgången av dessa exempel på kommentarer i flera tidningar kring ett utrikespolitiskt skeende ger en bild av ett stycke presshistoria. Det studerade tidningsmaterialet ger även inblickar i förhållandet mellan småstater och en stormakt. Flera gånger framfördes kommentarer i tidningar i Sve-

³³ *New-York Tribune*, ”The Case of Wismar”, 25/7 1896, s. 6. *Evening Star*, ”City that’s in Hock”, 13/6 1903, s. 28. *The San Francisco Call*, ”City of Wismar Will Pass From the Crown of Sweden to Ownership of Germans”, 21 juni 1903, s. 21. *The Hickman Courier*, ”This Town is in Pawn”, 19/12 1902, s. 3. Från ”chroniclingamerica.loc.gov”.

Ett besök i Wismar.

(Af vår tyske korrespondent.)

Det finnes i det nuvarande Wismar icke mycket, som låter märka, att staden intill den 26 dennes tillhört, om ock blott formellt, en stat utom Tyskland. Måhända är det enda tecknet på den främmande eganderätten de ord, med hvilka köpekontrakt om jord inom den förra svenska fastningsrajonen inledas. Dessa kontrakt börja nämligen sålunda: ”Under förbehåll för den svenska kronans rättigheter överläter... etc.” För öfrigt hafva de hundra åren sedan fördraget i Malmö, under hvilken tid Wismar faktiskt tillhört Mecklenburg, fullständigt bortsopt allt som ännu kvarleefde af svenska traditioner inom seder och förvaltning.

Förgäfvos skulle man i det nuvarande Wismar spana efter

t
ta
lar
Ita
gå
be
so
n
li
vat
kvit
med
till
af p
dern
Pak
stäl
de i
skot
läst
åte
l

Sommaren 1903 hade några svenska tidningar korrespondenter på plats i Wismar. Här är en artikel ur Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 26 juni 1903. (Bildkälla: ”tidningar.kb.se”).

rige med förhoppningar om att landet skulle få någon form av ersättning eller andra fördelar från innehavet av Wismar. Inget av detta infriades dock.

I svenska tidningar märktes oro för inblandning i internationell politik och för att stöta sig med Tyskland, som sågs som det enda land Sverige kunde hoppas på hjälp från vid en eventuell konflikt. I tyska tidningar var budskapet snarast att det var självklart hur Wismarfrågan – om en sådan fråga överhuvudtaget fanns – skulle lösas. Tyskland tänkte inte lämna ifrån sig något.

Beslutet 1903 om Wismar tycks mestadels ha välkomnats i Sverige. Det fanns ingen anledning att sörja det förflutna, menade man exempelvis i *Aftonbladet*. Istället framhölls att det nu var på vetenskapens och det fredliga arbetets stridsfält som Sverige skulle vinna segrar och att ett sista minne från andra slagfält bleknat bort genom avståendet från Wismar.³⁴

Efter det att dokumenten undertecknats vid det inledningsvis nämnda mötet i Stockholm i juni 1903 bjöd kung Oscar och drottning Sofia ett 20-tal politiker och ämbetsmän från Sverige och Tyskland på middag på Rosendals slott. Mera högtidligt än så blev det inte från svenskt håll.

I Tyskland firades ju desto mer intensivt senare under sommaren i och med festligheterna i Wismar, som markerade att frågan om staden var löst. En epok avslutades – en annan tog vid.

Sedan drygt 20 år firas det åter en folkfest i Wismar i mitten av augusti. *Schwedenfest* till minne av den svenska tiden har blivit ett mycket uppskattat årligen återkommande arrangemang, som pågår under flera dagar. Besökssiffrorna uppskattas till runt 100 000 personer. I staden har man alltså inte glömt bort sin märkliga historia.

---

³⁴ *Aftonbladet*, ”Svensk årsrevy”, 31/12 1903, s. 3. Från ”tidningar.kb.se”.

Referenser

Tryckta källor

- Konvention angående pantsättning af Wismar, Poel och Neukloster; afhandlad och slutet i Malmö den 26 juni 1803*. Bilaga till *Riksdagens protokoll*, Kungl. Maj:ts Nåd. Proposition N:o 75, 23/1 1903, s. 7–20 (även på ”riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar”).
- *Riksdagens protokoll* (även på ”riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar”).
  - Första kammaren, N:o 3, 25/1 1896, Stockholm, Riksdagen.
  - Motioner i Andra kammaren, N:o 47, 15/1 1900, Stockholm, Riksdagen.
  - Andra kammaren, N:o 9, 10/2 1900, Stockholm, Riksdagen.
  - Kungl. Maj:ts Nåd. Proposition N:o 75, 23/1 1903, Stockholm, Riksdagen.
  - Första kammaren, N:o 55, 16/5 1903, Stockholm, Riksdagen.
  - Andra kammaren, N:o 65, 16/5 1903, Stockholm, Riksdagen.

Digitala tidningsarkiv

- ”anno.onb.ac.at/”. Tidningar från Österrike och flera andra länder ur samlingarna hos *Österreichische Nationalbibliothek*.
- ”chroniclingamerica.loc.gov”. Tidningar från USA som gjorts tillgängliga i ett samarbete mellan *National Endowment for the Humanities* och *Library of Congress*.
- ”deutsche-digitale-bibliothek.de/newspaper”. Tidningar från Tyskland som gjorts tillgängliga i ett samarbete mellan *Deutsche Nationalbibliothek*, *Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek*, *Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz* och *FIZ Karlsruhe*.
- ”digi.kansalliskirjasto.fi/”. Tidningar från Finland ur samlingarna hos Nationalbiblioteket.
- ”digipress.digitale-sammlung.de/”. Tidningar från Tyskland ur samlingarna hos *Bayerische Staatsbibliothek*.
- ”nb.no/”. Tidningar från Norge ur samlingarna hos *Nasjonalbiblioteket*.

- ”newspapers3.mnhs.org/”. Svensk-amerikanska tidningar ur samlingarna hos *Minnesota Historical Society*.
- ”paperspast.natlib.govt.nz”. Tidningar från Nya Zeeland ur samlingarna hos *The National Library of New Zealand*.
- ”statsbiblioteket.dk/mediestream/”. Tidningar från Danmark och Färöarna ur samlingarna hos *Det Kongelige Bibliotek*.
- ”tidningar/kb.se”. Tidningar från Sverige ur samlingarna hos Kungliga biblioteket.
- ”trove.nla.gov.au”. Tidningar från Australien som gjorts tillgängliga i ett samarbete under ledning av *The National Library of Australia*.
- ”zeitpunkt.nrw/”. Tidningar från den tyska delstaten Nordrhein-Westfalen som gjorts tillgängliga i ett projekt under ledning av *Ministerium für Kultur und Wissenschaft des Landes Nordrhein-Westfalen*.
- ”zeitreise-wismar.de/”. Tidningar och stadshistoria i en portal från staden Wismar.

Litteratur

- Gustafsson, Karl Erik, Per Rydén och Dag Nordmark (red.), *Den svenska pressens historia*, Del 2, *Åren då allting hände (1830–1897)*, Stockholm, Ekerlid, 2001. Del 3, *Det moderna Sveriges spegel (1897–1945)*, Stockholm, Ekerlid, 2001.
- Lindberg, Folke, *Den svenska utrikespolitikens historia, III:4, 1872–1914*, Stockholm, Norstedts, 1958.
- Ljunggren, Lars, *Småstad och storpolitik: Wismarfrågan i tidningarna 1895–1905*, opublicerad Magisteruppsats i historia, Sundsvall/Östersund, Mittuniversitetet, 2022.
- Nordisk familjebok*, andra upplagans supplement, Stockholm, Nordisk familjebok/AB Familjeboken, 1923 (även på ”runeberg.org/nf”).

Lars Ljunggren har en bakgrund som journalist på flera dagstidningar. Efter att ha återupptagit sina studier i historia skrev han 2022 en magisteruppsats, på vilken denna artikel är byggd, samt 2023 en masteruppsats, *Stormakt och småstat: Tysklandsbilden i fem svenska tidningar 1870–1890*.

Peter Dahlén

Landssorg vid radioapparaterna Drottning Victorias död och begravning

Valhant och torftig var ett bistert omdöme bland många i pressens rapportering om Radiotjänsts hantering av nyheten om drottning Victorias död några dagar in i april 1930. Men när samma press en vecka senare kommenterade samma Radiotjänsts bevakning av hennes jordfästning var tonen en annan. Då förmedlades, som en tidning uttryckte det, till lyssnarna "en förunderlig känsla" av att de hemma vid sina mottagare var närvarande i den "höga och allvarliga stund" då Hennes Majestät vigdes till den eviga vilan. Sveriges första radiosända kungliga begravning är, konstaterar Peter Dahlén, ett medialt typexempel på rituell kommunikation.

Den 4 april 1930, en fredag, avled drottning Victoria i Villa Svezia i Rom. Hon var den första kunglighet som gått bort sedan den officiella svenska radiostarten 1 januari 1925. I denna artikel skildras AB Radiotjänsts programmässiga agerande vid dödsbudet samt utsändningen av begravningen.

Någon apparatur för inspelning av radioprogrammen fanns ännu inte att tillgå på Radiotjänst. Sådan blev tillgänglig först 1931 i form av graververk som monterades i så kallade graverbord, enkla men senare oftast med dubbla tallrikar.¹ Begravningen sändes alltså direkt och inget finns sparat från den. Därför blir pressens beskrivningar och recensioner av de händelser som dåtidens radiopublik fick ta del av särskilt viktiga källor för vår historiska kunskap om den radiomässiga verksamheten kring drottning Victorias död och dess betydelse.

Radions sändningstid var 1930 i genomsnitt åtta timmar per dag. De enda programpunkterna före lunchtid i april 1930 var två gymnastikkvartar kl. 7.15–7.45; senare under året skulle en morgonandakt tillkomma, varvid lekamlig uppbyggelse således kompletterades med andlig sådan.

En inte oviktig aspekt av radioutsändningar anno 1930 är bestämmelsen från hösten 1924 när den svenska rundradiofrågan fick sin lösning, att det privata programbolaget Radiotjänst skulle svara för programverksamheten, medan Telegrafstyrelsen skulle handha rundradions teknik.² Det var Telegrafstyrelsens rundradiobyrå som skötte det dagliga arbetet med rundradiofrågorna, och enligt avtalet – Telegrafstyrelsen och inte kommunikationsdepartementet blev den avtalslutande parten med Radiotjänst – skulle Telegrafverket anskaffa och underhålla all den tekniska materiel som erfordrades för radioprogrammens överförande till radiostationerna, inbegripet ledningar från de mera permanenta upptagningsplatserna utanför studiolokalerna, såsom kyrkor, konsertlokaler med mera.

Radiotjänst hade därmed inte någon bestämmanderätt över rundradions tekniska sida, och den tekniska delen blev närmast överordnad programtjänsten. Förhållandet att Telegrafstyrelsen helt och hållet fick hand om rundradiotekniken innebar,

---

¹ Åberg 1999, s. 66. Elgemyr 1996, s. 124.

² Elgemyr 1996, s. 118–119.

N:o 32 (1856). 35: E ÅRG.

LOSNUMMER 35 ORE.

UPPLAGA A.

IDDUN

ILLUSTRERAD TIDNING
GRUNDLAGD AV
FÖR KVINNAN OCH HEMMET
FRITHIOF HELLBERG

SONDAGEN DEN 6 AUGUSTI 1922.

HUVUDREDAKTOR:
ERNST HÖGMAN.

ANDRE REDAKTOR:
EBBA THEORIN.

DROTTNINGEN SEXTIO ÅR

Omslaget på Idun 6 augusti 1922.

rent konkret, att mikrofoner, förstärkare och andra tekniska apparater i överföringskedjan tillhörde Telegrafverket.

Ny programtablå

Vid drottning Victorias dödsbädd befann sig kung Gustaf V, prins Wilhelm (den son som stod drottningen närmast) och Agnes Bergman, drottningens kammarfru och allt i allo sedan 40 år.³ Huruvida hennes läkare och förtrogne Axel Munthe var där är något osäkert – enligt egen uppgift var han uttröttad efter många dygns vakande hos sin fordrande patient. Äldste sonen, kronprins Gustaf Adolf, var kvar i Stockholm och vikarierande regent. Kungen gick omedelbart till en telefon och lämnade dödsbudet till kronprinsen.⁴

Därefter spreds nyheten vid 19.30-tiden på fredagskvällen genom radion.⁵ Kungliga Dramaten ställde in sin föreställning och på Kungliga Operan avbröts pågående föreställning med ballerinan Anna Pavlova innan operachefen förkunnade nyheten och resten av kvällens program ställdes in. Privatteatrarna genomförde däremot sina föreställningar, men på Stockholms restauranger dämpades festlusten och ingen jazz, som den modern dansmusiken då ofta kallades, spelades.

I Oslo avbröts den pågående radiokonserten på fredagen vid meddelandet om den svenska drottningens död. Orkestern spelade sorgemarschen ur Beethovens Eroicasymfoni, och resten av konserten slopades.

I Finland hade ”sorgebudskapet från Rom väckt sorg och förstämning”, och redan tidigt på aftonen spreds nyheten av telegraf och radio ut över hela landet. Republikens president Lauri Kristian Relander mottog budskapet genast vid sin hemkomst från Akademiska Sångföreningens 90-årsjubileums-

---

³ Hadenius 2005, s. 195.

⁴ Hadenius 2010, s. 7–8.

⁵ Älmeberg 2017, s. 199.

koncert och avsände omedelbart följande telegram till konung Gustaf V, återgett i kungavänliga *Svenska Dagbladet*: ”Jag ber Eders Majestät emottaga uttrycken för mitt djupa och innerliga deltagande i den stora sorg som genom h. m:t drottningens bortgång drabbat Eders Majestät och Sveriges folk. I dyrbaraste hågkomst skall jag alltid bevara den välvilja Sveriges nu hänsovna högsinta och ädla drottning låtit komma mitt fosterland och mig till del.”⁶

Både den svenska och den finska pressen i Finland ägnade den bortgångna drottningen minnesrunor, i vilka hennes gärning utförligt skildrades, särskilt hennes stöd för den borgerliga ”vita” sidan under finska inbördeskriget. Även pressen i drottningens forna hemland Tyskland – hon var kusin till kejsar Wilhelm II som tvingats abdikera 1918 – skrev förstås nekrologer över henne, där bland annat hennes (i Sverige på många sätt kontroversiella) stöd för Tyskland under första världskriget lyftes fram.

Kritik mot Radiotjänst

Radiotjänst avbröt sändningarna omedelbart då budskapet om drottningens död inkommit, undantaget dagsnyheter och väderleksrapport.⁷ På den av Åhlén & Åkerlunds Förlag utgivna programtidningen sedan 1927, *Radiolyssnaren*, där Radiotjänsts förste programchef i Stockholm, Nils Holmberg, var nytillträdd redaktör efter att i början av februari ha slutat på Radiotjänst i och med tillsättningen av en riksprogramchef, hade man inget att invända mot att drottningens frånfälle medförde en del omkastningar i de svenska radioprogrammen på fredagen, detta i den mån ändringarna avsåg program av mera uppsluppen karaktär.⁸ Vad som däremot väckte en hel

---

⁶ *Svenska Dagbladet* 5/4 1930, s. 2.

⁷ *Svenska Dagbladet* 5/4 1930, s. 21.

⁸ *Radiolyssnaren* nr 15, 1930, s. 1. Franzén 1991, s. 50.

del förvåning var att programledningen inte varit beredd att ersätta de avförda programmen med andra, efter situationen mera lämpade, utan nöjt sig med tystnad och framför allt att man lät dödsbudet helt och hållet överraska sig. Då fredagens kvällskonsert skulle börja kl. 20 meddelades rätt och slätt att aftonens program med anledning av drottningens frånfalle inställdes. *Radiolyssnaren* tyckte att man hade kunnat vänta sig åtminstone ett kort minnestal och någon högtidlig musik, vilket borde ha varit så mycket lättare att ordna eftersom radio-orkestern fanns till hands i studion – svenska lyssnare, som snabbt tog in Oslo-sändaren, kunde ju höra den norska orkestern spela Beethovens sorgemarsch, påpassligt inlagd i programmet, så snart dödsbudet nått dit.

Även *Svenska Dagbladet* hade en kritisk artikel där en läsare menade att det säkerligen väckte både förvåning och indignation hos många radiolyssnare landet runt, att Radiotjänst ”på ett så otroligt tafatt och futtigt sätt på fredagskvällen utsände underrättelsen om drottningens bortgång” och inte ens hade ett kortfattat minnestal, inte tillstymmelsen till någon högtidlig musik: ”Man klippte helt sonika tvärt av programmet och teg sedan. Något så snopet ha väl radiolyssnarna aldrig förr varit med om.”⁹ Artikelförfattaren frågade sig, om Radiotjänst inte visste om att drottningen var svårt sjuk och att slutet när som helst kunde väntas: ”Eljest måste det framstå som ofattbart, att inte något som helst minnesprogram låg färdigt att genast tillgripas.” När dagspressen morgonen efter dödsfallet kunde komma ut med ståtliga minnesnummer, fyllda av bilder och text, borde Radiotjänst ha kunnat åstadkomma *något*, ansåg skribenten. Att Radiotjänst på lördagen kom med ett högtidligt program var gott och väl, men ”det psykologiska ögonblicket var på fredagskvällen, då alla begärligt hade lyssnat till och känt sig särskilt uppbyggda av en efter stunden väl

---

⁹ *Svenska Dagbladet* 6/4 1930, s. 20.

avpassad utsändning. Den fatala tystnaden hedrade inte Radiotjänst”, konkluderade skribenten.

Radiolyssnaren tog *Svenska Dagbladets* artikel som utgångspunkt för en kritik av den uppkomna episoden, eftersom sättet att behandla detta kungliga dödsfall så intimt berörde programledningens principiella inställning till ett rundradioföretags uppgift.¹⁰ Här diskuteras för första gången rundradions uppgifter när en händelse av stor vikt inträffat och ett visst stämningsslag uppstått i nationen.¹¹ Rundradion var, påpekade *Radiolyssnaren*, någonting annat och mer än ett folknöje som måste ”stängas”, då landet har sorg; teatrar och andra nöjesinrättningar hade omedelbart ställt in verksamheten då dödsbudet kom, som brukligt var på den tiden. Rundradion hade emellertid ingen anledning att betrakta sig som jämförbar med tivolin och restauranger och bara stänga ner, ansåg man på *Radiolyssnaren*: ”Radion som kan arbeta betydligt smidigare än en teater, kunde på mångahanda sätt ha deltagit i landssorgen i rikare, värdigare och för lyssnarna ofantligt mycket mer uppbyggliga former än med den rena tystnaden, som t.o.m. – man får hoppas i rent misshugg – råkade gå ut över morgongymnastiken!” Det lilla minnesprogrammet på lördagskvällen – en dag efteråt – räckte inte att överskylla de bristande dispositionerna i övrigt, avslutade *Radiolyssnaren* sin kommentar till intermezzot.

Det *Radiolyssnaren* här krävde var att radion skulle vara en samlingspunkt för nationen och därvid kunna fånga och på lämpligt sätt gestalta känslor och stämningar i landet.¹² Det kom den också snart att bli, på ett mera utvecklat sätt, men Radiotjänst var ännu ett litet företag, utan några vidare erfarenheter av att ta sig an denna uppgift. Liksom så mycket annat under de första, formativa radioåren var detta – en utsändning

---

¹⁰ *Radiolyssnaren* nr 7, 1930, s. 4 och nr 15, s. 1.

¹¹ Hallingberg 1999, s. 219–220.

¹² Hallingberg 1999, s. 220.

i samband med en hastigt uppkommen och för riket central händelse – något som måste uppfinnas och utarbetas, med utgångspunkt i de givna förutsättningar som förefintlig upptagnings- och sändningsteknologi gav.

Stark patriotism

Lördagens program, 5 april, kom alltså att bli fylligare än fredagens, då dödsbudet hade kommit. Med anledning av drottningens frånfälle kom det tidigare annonserade lördagsprogrammet att bytas mot ett sorgesprogram med ett minnesanförande av den konservative riksdagsmannen och historikern Karl Hildebrand, samt musik av radioorkestern.¹³ Musikprogrammet upptog sorgemusik av Hilding Rosenberg, sorgemarsch ur Beethovens Eroicasymfoni, ett andante av Olallo Morales (en svensk tonsättare, dirigent och musikskriftställare av spansk härkomst) och en stråkkvartett av Mozart.¹⁴ Detta program angavs starta kl. 20 och sedan följas kl. 21.15 av väderleksrapport och dagsnyheter. Med undantag av förmiddagens väderleksrapport och börsnyheter var all annan utsändning inställd.

Även söndagens program kom att undergå betydande förändringar. Det planerade norska radioreportaget, *Med norska lyssnare i Stockholm*, avlystes. I stället sändes ett par programpunkter med allvarligare inriktning.

Fredagen den 11 april, dagen före begravningen, höll chefen för Sveriges scouter, major Ebbe Lieberath, som varit med i radio redan från starten, ett minnestal över drottningen under Sveriges scoutförbunds radiostund. Lieberath meddelade landets radiolyssnare att drottningen i tysthet gjort mycket för scoutrörelsen. Han nämnde särskilt, att hon intresserat sig för scoutrörelsen i Solna och på Öland. När hon på en öländsk

---

¹³ *Svenska Dagbladet* 5/4 1930, s. 19.

¹⁴ *Svenska Dagbladet* 6/4 1930, s. 14.

kungsgård lät scouterna slå läger, ”pysslade hon om dem på bästa sätt”.¹⁵ Vid ett tillfälle skänkte hon Borgholmsscouterna en fana. *Svenska Dagbladet* återgav delar av Lieberaths radiotal:

– Vi ha all anledning att minnas vår drottning, yttrade talaren. Undra på att alla scouter samlas för att hylla hennes minne. Undra på att högkvarteret sänder en krans till hennes bår. Den sändes ”med värdsamt tack för aldrig svikande intresse”. Hyllningen är enkel. Men om hon hade levat, hade hon icke velat ha det annorlunda. Jag hoppas innerligt, att ni alla i allt vad ni gör och i framtiden företa er alltid hedra en av de största kvinnor, som levat, med en tacksamhetens tanke. Det är hon värd.

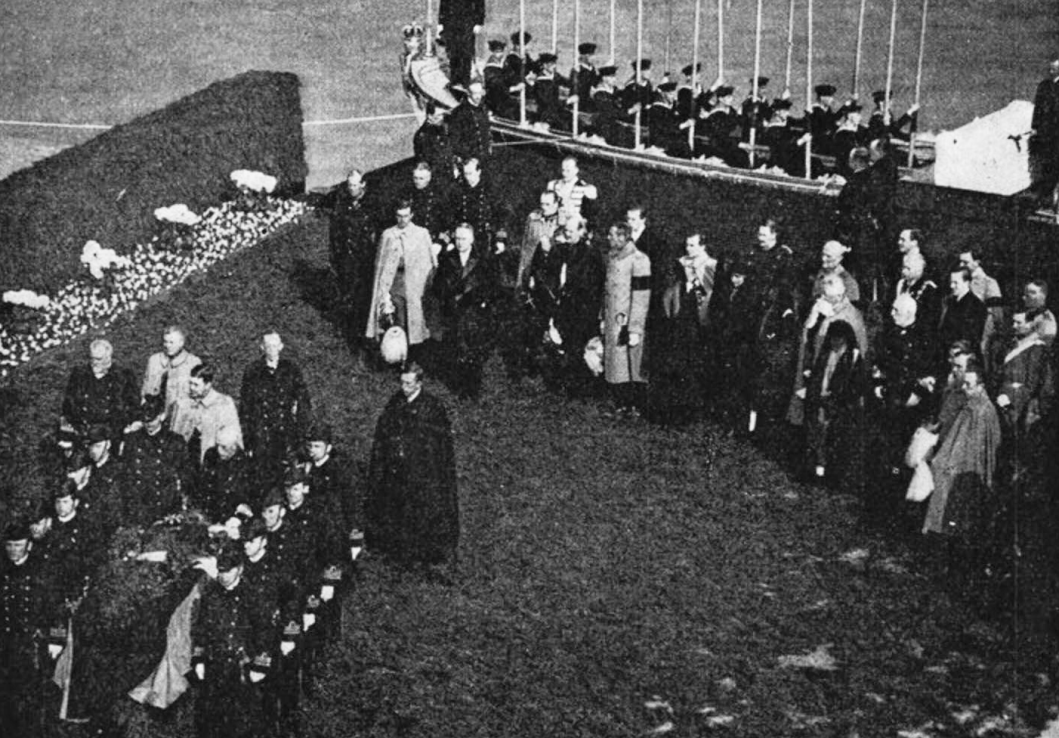
Sändningen av Lieberaths minnesord om drottning Victoria säger mycket om svensk radio vid denna tidpunkt. Lieberath och scouterna hade sedan radiostarten ett fast radioprogram till den svenska ungdomens moraliska och fysiska uppbyggelse – Lieberath var också aktiv som ledare inom gymnastik- och idrottsrörelsen – och i minnestelet över drottningen byggs en stark patriotism och rojalism som är påtagligt servil mot den kungliga överheten.

Lieberaths hyllningstal kan också, mera analytiskt, ses som en uppmaning till förberedelse inför begravningsritualen dagen därpå, att få lyssnarna i rätt stämning genom att berätta om några föredömliga händelser i hennes och därmed nationens historia; att påminna lyssnarna om deras kungliga kulturarv och därigenom skapa känslor av samhällelig stabilitet och kontinuitet.¹⁶ Allt detta har förstås en klar ideologiskt konservativ inriktning, syftande först som sist till bevarande av den rådande samhällsordningen, genom att ingjuta respekt och beundran för den avlidna drottningen.

---

¹⁵ *Svenska Dagbladet* 12/4 1930, s. 10. Hadenius (2010, s. 179) skriver att drottning Victoria efter 1906, då Solliden invigdes, kom att engagera sig speciellt för Öland och Solliden och gärna bar Ölandsdräkten.

¹⁶ Jfr Dayan & Katz 1992, s. 37, 123.

Drottningens kista förs från "Vasaorden" i land på Skeppsholmen. Svenska Dagbladets årsbok 1930.

Nationell gemenskap

Drottningens begravning lördagen den 12 april, i vackert väder, kom att sändas i radio i följande ordning:

Kl. 14.30: Referat från högvakten på Skeppsholmen av kistans ilandförande med slupen "Vasaorden".

Därefter: Sorgeprocessionens avgång från Skeppsholmen.

Därefter (under processionens gång till Riddarholmskyrkan): Musik.

Kl. 15.15 (omkring): Jordfästningen i Riddarholmskyrkan med ärkebiskopens tal, körsång samt musik av Hovkapellet, dock utan sammanbindande referat.¹⁷

---

¹⁷ *Radiolyssnaren* nr 15, 1930, s. 1.

Radiosändningen av begravningen inleddes alltså med att radiolyssnarna fick en skildring av hur drottningens kista fördes i land på Skeppsholmen, närmare bestämt vid Östra brobänken där en samling kungliga begravningsgäster från nordiska och europeiska kungahus väntade. Medan en studentkör sjöng ”Sverige” av Stenhammar och alla Stockholms kyrkklockor dånade, bars kistan i land från slupen och placerades på den kungliga likvagnen.¹⁸

Sedan sorgetåget satt sig i gång – omkring 150 000 personer beräknas ha åsett processionen – blev det orgelmusik, varefter det blev utsändning av själva jordfästningsakten i Riddarholmskyrkan.¹⁹ På *Svenska Dagbladet* tyckte man att mikrofonerna hade placerats skickligt i Riddarholmskyrkan och

lyssnarna kunde icke undgå att fångas av den djupa och högtidliga sorgestämning, som präglade ceremonien i Sveriges Panttheon. Klockringningen ljöd, orkester och psalmsång tonade och så hördes ärkebiskopens stämma. Därefter följde pastor primarius liktal, psalmerna, Parsifalförspelen och så slöts ceremonien för lyssnarnas del med klockringningen från tornet.²⁰

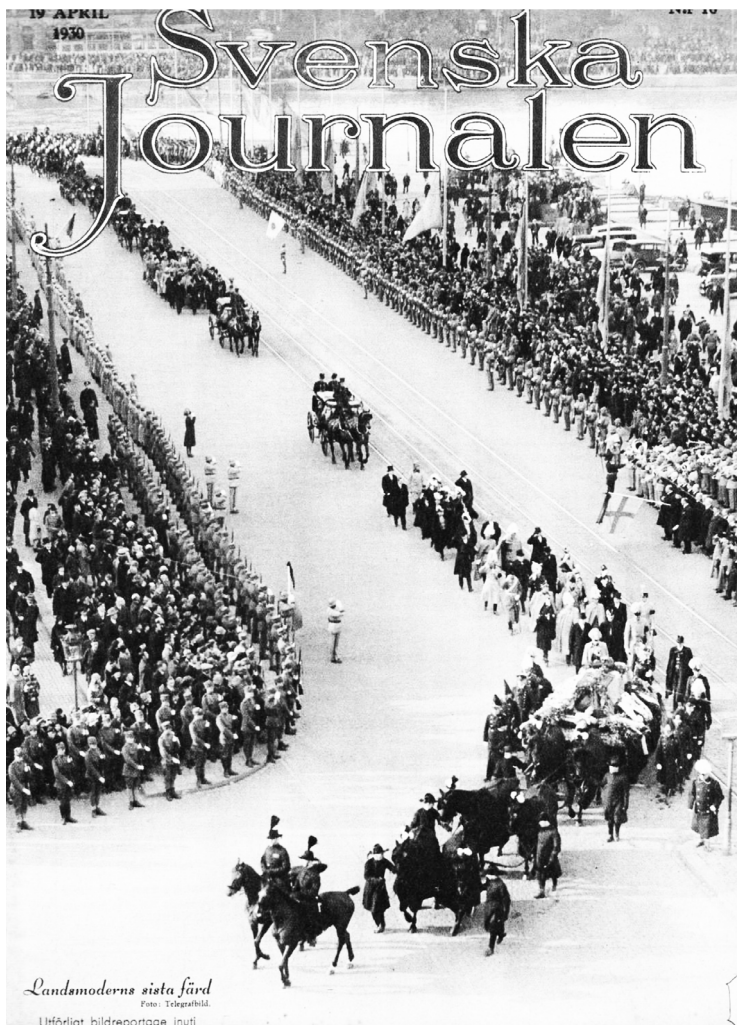
Detta var första gången i historien som människor runt om i Sverige fick vara med om en kunglig begravning på svensk mark, eftersom de nu kunde höra och följa med i vad som hände och på så sätt bli känslomässigt delaktiga i en nationsomspännande, föreställd gemenskap, såvida de inte bojkottade eller eljest inte hade möjlighet att följa sändningen, förstås. Och det var radiomediet som möjliggjorde detta unika publikdeltagande i realtid vid en kunglig begravning.²¹ Även om ögat inte kunde fånga något via radion, ”växte ändå *bilden av* det åldriga, vördnadsbjudande templets inre fram [min kursiv]”,

¹⁸ *Svenska Dagbladets Årsbok* 1930, s. 66–67.

¹⁹ *Dagens Nyheter* 11/4 1930, s. 16.

²⁰ *Svenska Dagbladet* 13/4 1930, s. 21.

²¹ Dayan & Katz 1992, s. 14, 204, 215–16.

Processionen genom Stockholm. Omslagsbild i Svenska Journalen.

och ekot, som skälvde under de höga valven, ”gav en förunderlig känsla av att man, om också fjärran från kyrkan, var

närvarande i denna höga och allvarsmättade stund, då Sveriges drottning vigdes till den eviga vilan”, skrev *Svenska Dagbladet*.

Även *Radiolyssnaren* recenserade utsändningen av drottningens jordfästning i mestadels positiva ordalag. Medveten om att detta var ett program som få radiolyssnare försummade att lyssna på ”hade man tydligen nedlagt särskild omsorg på att göra denna radiering så fulländad som möjligt och det är endast en välförtjänt eloge åt Telegrafverket och Radiotjänst att säga, att detta lyckats”.²² Kistans ilandförande på Skeppsholmen och sorgetågets start därifrån skildrades ”diskret men åskådligt” av Sven Jerring med Flottans musikkår och Stockholms allmänna musikförening som musikalisk bakgrund.

Dock tyckte man på *Radiolyssnaren*, att det hade varit önskvärt med en skildring av processionens gång genom gatorna eftersom någon sådan inte förekom, utan referatet fortsattes i Rid达尔holmskyrkan med en kort introduktion till själva jordfästningsakten, som upptogs utan kommentarer. Av ärkebiskopen ”gick inte ett ord förlorat, medan pastor primarius Widners tal inte kom till sin rätt i mikrofonåtergivningen genom att talaren – självfallet av hänsyn till den närvarande publiken – pressade rösten något för mycket”; de elektroniska mikrofonerna hade vid denna tid blivit betydligt mer känsliga än vad de var vid radiostarten. Ett tillkännagivande av att akten i kyrkan var slut ”hade kanske varit på sin plats”, avslutade *Radiolyssnaren* sin recension.

Kvällsprogrammet började sedan kl. 19 med utförandet av Schuberts stråkkvartett ”Der Tod und das Mädchen” av Göteborgskvartetten, varefter Erik Rosén läste Per Hallströms novell ”Thanatos”. Klockan 20 blev det utsändning från Musikaliska akademiens stora sal av Mozarts ”Requiem”, utförd av musikonservatoriets elever under ledning av professor Olallo Morales. Ett allvarligare solistprogram, i vilket Charles Barkel,

---

²² *Radiolyssnaren* nr 16, 1930, s. 4.

Vecko-Tournalen

SVERIGES DROTTNING
JORDFASTES I RIDDARHOLMSKYRKAN

Begravningen i Riddarholmskyrkan. Omslagsbild i Vecko-Journalen.

konsertsångare Gunnar Grip och fru Manda Björling medverkade, avslutade begravningsdagens radioprogram.²³

Stig Hadenius nämner inget om radiosändningarna i samband med drottningens bortgång och begravning i sina biografier om Gustaf V (2005) respektive drottning Victoria (2010), men skildrar utförligt omständigheterna kring hennes död. Hadenius konstaterar att Victoria hade svårt att akklimatisera sig i Sverige och aldrig fick ett nära förhållande till landets befolkning.²⁴ Hon var emellertid ”sörjd och saknad av ett folk som kände starkt för sitt kungahus”, skriver Hadenius: ”Victoria hade fått uppleva något av denna folkliga uppslutning då hon som nygift kom till Sverige 1881. Hennes hälsa, kynne och bundenhet till Tyskland gjorde dock att hon inte kunde uppfylla det som förväntades av henne. Hon förblev en främling i det nya landet.”²⁵ Eller med Roger Älmebergs ord: ”Sveriges drottning fick sin sista vila i landet som aldrig på riktigt hade blivit hennes hemland.”²⁶

Rituell kommunikation

Den här beskrivna begravningsutsändningen är ett exempel på *rituell* kommunikation. I en rituell definition är kommunikation kopplad till termer som ”deltagande”, ”förening”, ”gemenskap” och ”innehav av en gemensam tro”. Med en rituell syn på kommunikation betraktar man inte kommunikation på det sätt som annars är vanligt inom samhällsvetenskapen, det vill säga kommunikation som transport och spridning av exempelvis ett politiskt budskap i rummet från en sändare till en mottagare och där måttet är effektivitet, utan undersöker kommunikationens betydelse för upprätthållandet av samhäl-

---

²³ *Svenska Dagbladet* 11/4 1930, s. 12.

²⁴ Hadenius 2005, s. 192.

²⁵ Hadenius 2005, s. 13.

²⁶ Älmeberg 2017, s. 201.

let; inte handlingen att förmedla information utan representationen av delade övertygelser. På engelska språket blir de gemensamma rötterna tydliga i de nära besläktade begreppen "commonness", "communion", "community" och "communication".

Om det arketypiska fallet med kommunikation sedd som transport av budskap är en förlängning av meddelanden över geografiska områden i socialt kontrollsyfte, är det arketypiska fallet ur ett rituellt perspektiv den ceremoni som för samman människor i en gemenskap, i känslan av något gemensamt.²⁷ En central betydelse av nationella medieevenemang som detta är, att de artikulerar en kulturell gemenskap och symboliskt förenar centrum och periferi, samhällets maktinstanser och folket – att de på rituell väg binder samman människor ur olika samhällsklasser i en gemensam historia och tradition.

Begravningen av drottning Victoria är alltså exempel på ett medieevenemang vars signum är rituell kommunikation. Medieevenemang är mer integrerande än informativa: i egenkap av ritualer syftar de inte huvudsakligen till att förmedla nyheter eller ny kunskap, utan till att befästa rådande ordningar eller återupprätta gamla, beprövade samhällsordningar. Ett exempel på det sistnämnda är den omfattande svenska radioutsändningen under och kring den bandylandskamp mellan Sverige och Finland som anordnades 11 februari 1940 på Stockholms Stadion mitt under vinterkriget till förmån för Finlandshjälpen, för landets kamp mot den sovjetiska ockupationsmakten. Det vill säga för att kunna bevara sina landområden, sin samhällsordning, sin frihet och sitt oberoende.²⁸ De finska spelarna hade permission från sin krigstjänst för att delta i matchen, vilket fick stor symbolisk betydelse. I publiken på Stadion fanns den svenske kungen, kronprinsen

---

²⁷ Carey 2008, s. 15. Dahlén 2012, s. 69–71.

²⁸ Dahlén 2020, s. 61.

och andra medlemmar av kungahuset som en manifestation av svensk nationell enhet och uppslutning bakom Finlands sak. För att få in så mycket pengar som möjligt till Finlandshjälpen anordnades det en nationell match i matchen mellan radiolyssnarna och Stadionbesökarna om vilka som kunde skänka mest pengar till Finlandshjälpen.²⁹

Om begravningen av drottning Victoria som mediehändelse tolkas som uttryck för en *hierarkisk* nationsgemenskap, med folkets dyrkan av en kunglighet i hägn av kyrkans överhuvud i ärevärdiga Riddarholmskyrkan, de svenska kungarnas gravkyrka och Stockholms enda bevarade medeltida klosterkyrka, så var kungligheternas deltagande vid den likaledes rituella bandymatchen Sverige–Finland uttryck för en symboliskt *horisontell* nationsgemenskap: här hade kungligheterna stigit ned till folkets idrottstempel, Stadion i Stockholm.

Medialt samspel

Radiotjänsts sändningar kring drottning Victorias död, minnesprogram och begravningen, måste, liksom liknande kulturellt genomgripande mediehändelser, ”media events”, ses i ljuset av samspelet med andra medier. Dessa intermediala och intertextuella relationer ska förstås som ”integrerade i historiska konstellationer av till exempel teknik, organisationer, aktörer, platser” vid en viss tidpunkt, men är också föränderliga över tid.³⁰

I radioutsändningen av begravningen fanns en speciell teknik att tillgå som möjliggjorde rundradiering över hela landet, men speciellt begravningsutsändningen betingades och karakteriserades också av avsaknaden av teknik som idag ses som naturlig och självklar men som inte fanns att tillgå och

---

²⁹ Dahlén 2020, s. 69–81.

³⁰ Harvard & Lundell 2010, s. 8–9. Se även Holgersson (2020, s. 1551), som beskriver rådande mediasystem vid Oscar II:s begravning 1907.

använda sig av 1930, som inspelningsapparat och sladdlösa reportagemikrofoner. De sistnämnda skulle ha underlättat rapporteringen betydligt, gjort den mera smidig och säkert också möjliggjort en skildring av processionens gång genom gatorna. Överföringen och tolkningen av budskap sker alltså alltid inom ramen för den fysiska kommunikationens system. Samtidigt understödjer medierna planerade händelser som drottning Victorias begravning dels genom att förmedla dem och förstärka deras budskap, dels genom att bidra till mediasystemets utveckling och modifiering.³¹

Radiotjänst och dess reporter Sven Jerring, scoutchefen Ebbe Lieberath, Telegrafverket, Svenska kyrkan och andra kan ses som auktoriserade aktörer på olika nivåer, som personer och som institutioner. Jordfästningen i Riddarholmskyrkan, en sakral plats och omskriven som "Sveriges Pantheon" och "det äldriga, vördnadsbjudande templet" förenade imaginärt nationen med det heliga, det transcendentala, det tidlöst upphöjda.

Olika mediers rapportering och skrivelser vid stora mediehändelser förstärker och legitimerar varandra och de förmedlade budskapen. Förutom radioutsändningen av drottning Victorias begravning, och den omfattande rapporteringen i dags- och veckopress, kunde man redan dagen efter begravningen också ta del av journalfilmer från evenemanget som visades som förfilm till den ordinarie spelfilmen på åtskilliga Stockholmsbiografer, bland annat på samtliga SF-teatrar (Svensk Filmindustri). Den av SF producerade filmen hade titeln *H. M. Drottning Victorias sista färd*, och konkurrerande Paramount hade gjort en specialupptagning med titeln *H. M. Drottning Victorias jordafärd*. Strax därefter visades begravningsfilmerna på biografer runt om i landet. Åtskilliga människor kunde därmed länka samman hörselmässiga minnesintryck från radio-

---

³¹ Harvard & Lundell 2010, s. 13.

LUNA 4 S:t Eriksplan 4.
 Matinéer 1—3, 3—5.

Ramon Novarro, Norma Shearer i

GAMLA HEIDELBERG

Extra: **Drottning Victorias
 sista färd.**

7.15, 9.15: Samma program.
 Barn tillåtet. Vasa 170 70.

Bioannons i Dagens Nyheter 13 april 1930.

utsändningen med visuella – filmbilder från begravningen och fotografier i olika typer av pressreportage.

Hela det vid tidpunkten befintliga mediasystemet med radio, press och film var med andra ord inkopplat på denna kungliga begravningshändelse. Mediesystem utgör, sammanfattningsvis, ett analytiskt perspektiv, ett sätt att bedriva historisk kultur- och samhällsanalys. Jonas Harvard och Patrik Lundell skriver: ”Genom att lyfta fram sambanden mellan olika medier och deras grad av integration i samhällskroppens delar vitaliseras inte bara mediehistorien; historiska medieanalyser blir också ett alternativ till att förklara samhällets utveckling på andra områden. Utan medier är exempelvis det politiska livet obegripligt.”³²

Detsamma kan sägas om monarkin och kungahuset. Deras ställning i ett modernt, demokratiskt och sekulärt samhälle

³² Harvard & Lundell 2010, s. 14–15.

som det svenska är fundamentalt beroende av hur de representeras i medierna.

Litteratur

- Carey, James W. (2008): *Communication As Culture, Revised Edition: Essays on Media and Society*, London: Taylor & Francis Group.
- Dahlén, Peter (2012): "An Exemplary Model. The Religious Significance of the Brann 2007 Norwegian Football Championship as Told by the Media", i Roy Krøvel och Thore Roksvold (red.): *We Love to Hate Each Other: Mediated Football Fan Culture*, Nordicom, Göteborgs universitet.
- Dahlén, Peter (2020): "Nordisk idrottssamling under Vinterkriget: Bandylandskamperna Sverige–Finland och Norge–Finland i februari 1940", *Idrott, Historia och Samhälle* (årsbok).
- Dayan, Daniel & Elihu Katz (1992): *Media Events. The Live Broadcasting of History*, Harvard University Press.
- Elgemyr Göran (1996): *Radion i strama tyglar. Om Radiotjänsts tillblivelse, teknik och ekonomi 1922–1957*, Stockholm: Stiftelsen Etermedierna i Sverige.
- Franzén, Nils (1991): *Radiominnen. Historia och hågkomster*, Stockholm: Natur och Kultur.
- Hadenius, Stig (2005): *Gustaf V. En biografi*, Lund: Historiska Media.
- Hadenius, Stig (2010): *Drottning Victoria av Sverige. Om kärlek, plikt och politik*, Stockholm: Norstedts.
- Hallingberg, Gunnar (1999) *Stockholm—Motala. Radion i Sverige från 20-tal till 50-tal*. Stockholm: Atlantis.
- Harvard, Jonas & Patrik Lundell (2010): "1800-talets medier: System, landskap, nätverk", i Jonas Harvard & Patrik Lundell (red.): *1800-talets mediesystem*, Kungliga Biblioteket, Stockholm: Mediehistoriskt Arkiv 16.
- Holgersson, Ulrika (2022): "Journalistic Practices in Media Events Before Broadcasting: The Public Funeral of King Oscar II in Early Twentieth-Century Sweden", *Journalism Studies*, Vol. 23, No. 12.

Åberg, Carin (1999): *Den omärkliga tekniken. Radio- och tv-produktion 1925–1985*, Stockholm: Natur och Kultur.

Älmeberg, Roger (2017): *Gustaf VI Adolf. Regenten som räddade monarkin*, Stockholm: Norstedts.

Peter Dahlén är professor i medievetenskap vid Universitetet i Bergen. Han disputerade 1999 vid Göteborgs universitet på en avhandling om radiosportens historia. Peter Dahlén intresserar sig särskilt för den mediala populärkulturens historia, uttrycksformer och betydelse och har bland annat skrivit en biografi om radiogymnasten och idrottsledaren överste Bertil Uggla.

e-post: peter.dahlen@uib.no

Svensk Mediehistorisk Förening

Årsberättelse för 2023

Styrelsen

Ordinarie ledamöter

Elisabeth Sandlund-Gäfvert, ordförande (t.o.m. årsmötet)

Bo Bernhardsson, ordförande (fr.o.m. årsmötet)

Åke Pettersson, vice ordförande och redaktör för hemsidan

Jan Örnéus, skattmästare

Tomas Odén, sekreterare

Anders Franck, årsboksredaktör

Maria Edström

Ulrika Holgersson

Gunnar Nygren

Emma Severinsson

Suppleanter

Ola Sigvardsson

Börje Sjöman (fr.o.m. årsmötet)

Morgan Svedlund

Göran Svensson (t.o.m. årsmötet)

Revisorer

Sanna Lindén

Ulf Eriksson

Revisorssuppleanter

Jens Karlsson

Staffan Sundin

Valberedning

Lars-Åke Engblom, sammankallande

Birgitta Ney

Årsmöte

Årsmötet hölls i hörsalen på Tekniska Museet i Stockholm den 9 maj 2023. Ett 20-tal medlemmar hade infunnit sig och ytterligare några deltog via nätet.

Efter avtackningen hölls föredrag av vinnaren av föreningens uppsatspris och mottagarna av årets forskningsstipendier. Uppsatspristagaren Lars Ljunggren berättade om medieuppmärksamheten i samband med avvecklingen av den svenska enklaven Wismar i norra Tyskland år 1903.

Mottagarna av forskningsstipendierna, Fredrik Strömberg och Martin Karlsson, berättade om sina arbeten om den framgångsrika svenska seriefiguren Adamson respektive formerandet av den svenska etermediejournalistiken 1947–1960.

Styrelsemöten

Styrelsen har haft fyra protokollförda sammanträden under året. Därtill har arbetsutskottet sammanträtt vid tre tillfällen via telefon och länk.

Medlemsstatistik

Vid utgången av 2022 hade föreningen 412 privatpersoner och 23 juridiska personer, huvudsakligen medieföretag, som medlemmar.

Under året har tre medlemsbrev skickats ut via mail och med vanlig post för att informera alla medlemmar om föreningens pågående verksamhet.

Främjande av ändamålen

Föreningen har enligt stadgarna till uppgift att stödja och stimulera forskning rörande pressens och etermediernas historia, att utge publikationer med inriktning på pressens och etermediernas historia samt att samverka med andra institutioner, stiftelser och föreningar med inriktning på pressens och etermediernas historia. Detta har under året främst skett genom utlysning och utdelning av tre mediehistoriska stipendier, utgivning av föreningens årsbok samt styrelsens kontakter med och deltagande i olika närliggande organisationer och institutioner.

Uppgiften att stödja verksamheten vid Sveriges Pressarkiv/Riksarkivet och verka för att arkivmaterial överlämnas dit eller till annan lämplig arkivinstitution samt att i övrigt verka för god arkivvård hos pressens arkivbildare, fullgörs kontinuerligt genom styrelsekontakter med Riksarkivet och spridning av den broschyr för arkivvård av mediehistoriskt material som föreningen tagit fram.

Föreningen driver aktivt på för digitalisering av den svenska pressen – det mesta återstår att göra – och för att öppna och förbättra tillgången till SR:s och SVT:s arkiv. Detta för att underlätta historieforskning i allmänhet och bättre tillgängliggöra vår historia för såväl allmänhet som forskare.

En mer detaljerad beskrivning av årets verksamhet redovisas under respektive punkt nedan.

Stipendier m.m.

Två stipendier för mediehistorisk forskning à 40 000 kronor delades ut 2023. Det ena mottog Martin Karlsson för projektet *Receptionen av svensk etermediejournalistik i tidningen Journalisten 1947–1960*. Martin är fil. dr i medie- och kommunikationsvetenskap vid Stockholms universitet.

Det andra fick Fredrik Strömberg för projektet *Adamson – Sveriges största serieexport*. Fredrik är forskare, journalist, författare och ordförande för Seriearkivet.

Årets uppsattpris för bästa kandidat- eller magisteruppsats i mediehistoria – 10 000 kronor – tilldelades Lars Ljunggren vid Mittuniversitetet i Sundsvall för magisteruppsatsen *Småstad och storpolitik – Wismarfrågan i tidningarna 1895–1905*.

Föreningens hemsida har fortlöpande uppdaterats med information om föreningens verksamhet, mediehistorisk litteratur och aktuella mediehistoriska händelser. Föreningen är sedan 2014 medlem av samarbetsorganisationen DELS, De Litterära Sällskapen i Sverige. Sedan tidigare är föreningen också medlem av den ideella föreningen De Svenska Historiedagarna.

Arrangemang

Äventyr i etikbranschen

Torsdagen den 19 januari samtalade tidigare PO/MO Ola Sigvardsson och medieforskaren Torbjörn von Krogh vid ett möte på tidningen *Dagens* redaktion utifrån Olas bok *Äventyr i etikbranschen*.

Utställningen "News Flash" på Fotografiska

Tisdagen den 7 februari visade TT:s bildchef Tobias Röstlund utställningen News Flash och berättade om hur TT klarade att välja 300 bilder från de hundra år som gått sedan TT Nyhetsbyrån började distribuera nyheter.

Press Stopp i Malmö och Stockholm

Fredagen den 10 mars hölls, som ett samarrangemang med Skånes journalistseniorer, ett lunchmöte i Rådhuskällaren i Malmö. Anders Malmsten berättade utifrån sin färska bok *Press Stopp* om hur landsortspressen regerade i 100 år men havererade på sju år.

Måndagen den 3 april fick stockholmarna möjlighet att lyssna till Anders Malmsten vid ett möte på tidningen *Dagens* redaktion.

Bokmässan

Under hösten deltog vi på bokmässan i Göteborg (28 september–1 oktober), där vi informerade om föreningens verksamhet, sålde böcker och rekryterade medlemmar. Vi svarade också för tre föredrag på DELS-scenen: Sverker Jonsson om *Göteborgs tidningshistoria – inte bara Segerstedt och Hjörne*, Fredrik Strömberg om *Adamson – Sveriges största serieexport* och Maria Edström och Ulrika Lagerlöf Nilsson om *Mediebilden av 60+*.

Boksläpp Expanding Media Histories

Den 25 oktober arrangerade vi i Lund, tillsammans med *Högseminariet vid Institutionen för kommunikation och medier* och *Film- och mediehistoriska seminariet*, ett "boksläpp" och seminarium, *Expanding media histories*.

Hädelser i medierna

Torsdagen den 2 november arrangerade vi ett seminarium om yttrandefrihet och blasfemilagstiftning, ett aktuellt och brän-

nande ämne med tanke på koranbränningarna. Nils Funcke, journalist och yttrande- och tryckfrihetsexpert, gav en bakgrund till och exempel på uppmärksammade rättsprocesser kring blasfemi under 1900-talet.

I övrigt kunde flera av föreningens medlemmar synas och höras i radioprogram och webbseminarier och som skribenter i nya böcker inom det mediehistoriska området.

Årsbok

Mediehistorisk årsbok 2023 utkom i mitten av maj som den fjortonde i ordningen av föreningens årsböcker. Fram till föreningens namnbyte 2018 hette den *Presshistorisk årsbok*.

Boken innehöll elva artiklar och omfattade totalt 271 sidor. Redaktionsrådet har bestått av Anders Franck (redaktör), professor Ulla Carlsson, docent Jonas Harvard, fil. dr Tobias Lindberg, docent Kristina Lundgren samt docent Birgitta Ney.

Medlemsförteckning

- Abrahamsson, Kenneth, Hägersten
Adlercreutz, Rolf, Älvsjö
Ahlberg, Anders, Alta
Ahlqvist, Eva-Lena, Stockholm
Ajaxson, Anders, Karlstad
Andér, Bo, Stockholm
Andersson, Börje, Göteborg
Andersson, Erik J, Örkelljunga
Andersson, Ida, Södra Sandby
Andersson, Jan G, Kalmar
Andersson, Johnny, Åskloster
Andersson, Jon, Stockholm
Andersson, Per-Olof, Ingelstad
Andersson, Ove, Stockholm
Andersson, Rune, Strängnäs
Andersson, Sven-Erik, Lund
Andersson, Sylve, Lund
Andersson, Thomas, Göteborg
Andersson, Ulf, Västra Frölunda
Andersson, Ulf B, Dalarö
Andreasson, Kenth, Varberg
Andrén, Gunnar, Stocksund
Anell, Lars, Stockholm
Arnberg, Klara, Skärholmen
Arvidsson, Lennart, Alingsås
Asker, Björn, Uppsala
Aulin, Sven-Åke, Stockholm
Awebro, Kenneth, Stockholm
Axelsson, Claes Goran, Falsterbo
Axelsson, Mats, Göteborg
Baksi, Kurdo, Sundbyberg
Bansell, Anna, Stockholm
Barke, Gunnar, Odensbacka
Beck-Friis, Lave, Göteborg
Bengtson, Jörgen, Enånger
Bengtsson, Billy, Vinslöv
Bengtsson, Håkan A, Stockholm
Benjour, Anna-Britt, Stockholm
Berger, Gertrud, Lund
Bergman, Tuve, Vellinge
Bergstrand, Jan-Erik, Farsta
Bergström, Hans, Arvika
Bergström, Håkan, Falkenberg
Bergström, Peter, Balsta

Bernhard, Irene, Uddevalla
Bernhardsson, Bo, Stockholm
Berns, Lennart, Stockholm
Birgersson, Dan, Dalby
Bjerkholm, Mia, Stockholm
Björkman, Börje, Växjö
Björnsson, Anders, Kista
Blomé Gunilla, Vallentuna
Boberg, Kåre, Vaggeryd
Bokgren, Bo, Göteborg
Bonnier, Pontus, Stockholm
Boström, Svenåke, Solna
Bosved, Michael, Nacka
Brandt, Oskar, Göteborg
Brink, Lars, Mellerud
Bruce, Edith, Finspång
Bruce, Leif, Finspång
Brügge, Anne, Fristad
Byström, Gabriel, Göteborg
Byström, Tora, Överhörns
Börjesson, Britt, Göteborg

Carlander, Anders, Själevad
Carlsson, Lars O, Torslanda
Carlsson, Stephan, Visby
Carlsson, Ulla, Göteborg
Carlstoft Bramell, Anna-
Karin, Lomma
Carnbro, Kjell, Sundsvall
Centerwall, Stefan, Göteborg
Cronqvist, Marie, Lund

Dahlén, Peter, Moss, Norge
Dahlman, Erik, Lund
Dahlstrom, Sven-Erik, Säffle
Darrell, Birgitta, Råå
Delbro, Ulf, Göteborg
Dimming, Lars, Västra Frölunda
Dopping, Staffan, Nacka
strand

Edlund, S Gunnar, Täby
Edoff, Erik, Umeå
Edström, Maria, Göteborg
Ek, Thomas, Lund
Ekdahl, Mats, Helsingborg
Eklund, Stefan, Göteborg
Ekman, Stefan, Göteborg
Ekstedt, Göran, Skärhamn
Ekström, Göran, Hovås
Eldh, Nina, Malmö
Elgemyr, Göran, Stockholm
Elgemyr Krook, Sofia, Stock-
holm
Eliasson, Per Olof, Västra
Frölunda
Ellefson, Merja, Umeå
Elsässer, Sophie, Lund
Engblom, Lars-Åke, Göteborg
Englund, Liselotte, By kyrkby
Englund, Viktor, Uppsala
Engqvist, Lars, Åseda
Engström, Anne, Hultafors
Ericsson, Bo, Hägersten
Eriksson, Alice, Trollhättan
Eriksson, Bertil, Södertälje
Eriksson, Bodil, Falun
Erlandson, Lars Gunnar,
Stockholm
Esaiasson, Peter, Göteborg
von Essen, Charlotte, Lomma

Falck, Jonathan, Billdal
Fernberg, Magnus, Sävedalen
Fichtelius, Erik, Enskede
Finer, David, Stockholm
Forsgren, Nils, Lidingö
Forsman, Michael, Skarpnäck
Franck, Anders, Göteborg
Fredriksson, Rolf, Stockholm
Fröier, Mats, Göteborg

Funck, Claes, Saltsjöbaden
Funcke, Nils, Stockholm

Gardeström, Elin, Hägersten
Gellric, Arne, Bremen, Tyskland
Gerd, Jan, Trollhättan
Gerentz, Martin, Stockholm
Gidlöf, Leif, Stockholm
Gilly, Pierre, Tranås
Glans, Sigurd, Stockholm
Gottfridsson, Roger, Vellinge
Grahl, Thomas, Ljungbyholm
Granding Larsson, Josefina, Stockholm
Grenfeldt, Bror, Handen
Grönkvist, Lars, Stockholm
Gullberg, Stephan, Spånga
Gustafsson, Bengt, Vellinge
Gustavsson, Björn, Boda kyrkby
Gustavsson, Tobbe, Hässelby
Gäre, Susanne, Hallaryd
Göransson, Mattias, Göteborg
Göthe, C-G, Växjö

Hallenberg, Jerker, Linköping
Hammarlund, Kaj, Bromma
Hammarlund, Karl-Gunnar, Haverdal
Hammarlund, Mats, Enskede
Hammarlund, Nils, Gnesta
Hamrin, Christina, Jönköping
Hansen, Lars-Erik, Bromma
Hanson, Nils, Stockholm
Hansson, Göran, Norrköping
Hansson, Johan, Hörnefors
Hansson, Lena, Malmö
Hatje, Ann-Katrin, Solna
Hedberg, Gunnel, Malmö

Hedén, Anne, Stockholm
Hedén, Per-Åke, Linköping
Hedvall, Barbro, Bromma
Hegerfors, Sture, Göteborg
Hellsten, Unn, Bagarmossen
Henriksson, Anita, Spånga
Henriksson, Claes, Spånga
Hernborn, Hans, Stockholm
Hesséus, Mattias, Cheltenham
Heyman, Eva, Göteborg
Hirsch, Monica, Göteborg
Hirschfeldt, Johan, Stockholm
Hjelte, Gudrun, Stockholm
Hjorth, Anna, Stockholm
Holgersson, Ulrika, Malmö
Holm, Mats, Göteborg
Holmblad, Marika, Stockholm
Holmlund, Gunnar, Göteborg
Holmqvist, Göran, Helsingborg
Hultén, Gunilla, Uppsala
Hultén, Olof, Kalmar
Hultman, Kristina, Stockholm
Håkansson, Per-Arne, Stockholm
Häger, Björn, Hägersten
Häggqvist, Patrik, Umeå
Höjeberg, Elle-Kari, Stockholm
Hök, Jöran, Bandhagen
Hörngren Lif, Lena, Västerås

Ilshammar, Lars, Stockholm

Jais-Nielsen, Eva, Stockholm
Jansson, Dan, Karlskrona
Jarlbrink, Johan, Umeå
Jigenius, Par-Arne, Göteborg
Johansson, Anders, Göteborg
Johansson, Anders, Strängnäs

Johansson, Anette, Huskvarna
 Johansson, Bengt, Mölndal
 Johansson, Gunnar R, Stockholm
 Johansson, Lars, Malmö
 Johansson, Marcus, Ljungby
 Johansson, Åke, Stockholm
 Johansson, Östen, Stockholm
 Jonsson, Christer, Göteborg
 Jonsson, Gunilla, Havdhem
 Jonsson, Göran, Stockholm
 Jonsson, Sverker, Göteborg
 Josephson, Olle, Bandhagen
 Junback, Carl Gunnar, Stockholm
 Jungelin, Arne, Trångsund
 Jungeryd, Christer, Landskrona
 Järtelius, Arne, Malmö
 Jönsson, Christer, Göteborg

 Kalin, Yngve, Hyssna
 Karlsson, Hugo, Knislinge
 Karlsson, Jimmy, Växjö
 Karlsson, Johnny, Olofström
 Karlsson, Ove, Hägersten
 Kimsjö, Thelma, Stockholm
 Kindstrand, Gunilla, Delsbo
 Kjellberg, Ola, Stockholm
 Kleberg, Madeleine, Stockholm
 Klockljug, Mats, Burträsk
 Krantz, Niklas, Hägersten
 von Krogh, Torbjörn, Stockholm
 Kvist, Lena, Göteborg
 Källström, Mia, Göteborg
 Källström, Ulf, Göteborg
 König, Arne, Malmö

 Lambert-Olsson, Håkan, Lidingö
 Larsson, Håkan, Krokomb
 Larsson, Tomas, Stockholm
 Lazzari, Franco, Göteborg
 Lempert, Gösta, Malmö
 Lenken, Peter, Alingsås
 Lidberg, Einar, Filipstad
 Lidén, Sture, Uppsala
 Lilja-Svensson, Margareta, Mörbylånga
 Lind, Kalle, Malmö
 Lindberg, Tobias, Stockholm
 Lindblad, Maria, Staffanstorp
 Lindblom Hultén, Agneta, Tvååker
 Lindén, Mats, Stockholm
 Lindfeldt, Erik, Jönköping
 Lindgren, Bengt, Jönköping
 Lindhoff, Håkan, Hägersten
 Lindroth, Bengt, Stockholm
 Lindstedt, Niklas, Stockholm
 Lindskog, Mac Lennart, Täby
 Lindström, Per, Lund
 Lindström, Sverker, Stockholm
 Liscano, Armando, Göteborg
 Ljunggren, Lars, Båstad
 Ljungqvist, Kenneth, Varberg
 Lohr, Inês, Göteborg
 Lund, Lennart, Stockholm
 Lundgren, Eva, Göteborg
 Lundgren, Kristina, Nacka
 Lundström, Gunilla, Lomma
 Lundälv, Jörgen, Gånghester
 Lönnbom, Ingemar, Landskrona
 Lönnroth, Ami, Södertälje
 Löwgren, Göran, Bromma

Magnusson, Johnny, Göteborg
Malmsten, Anders, Lidingö
Mannerfred, Åke, Borås
Mattisson, Lennart, Örebro
Mattsson, Per Eric, Södertälje
Mazetti, Katarina, Lund
Mejdevi, Hans, Västerås
Melander, Björn, Göteborg
Melander, Ellinor, Bromma
Melander, Per, Stockholm
Mellbourn, Anders, Bromma
Methi, Maria, Helsingborg
Modig, Göran, Kalmar
Mogensen, Lars, Vitaby
Molin, Karl, Stockholm
Montell, Leif, Alingsås
Morberg, Åsa, Sandviken
Månson, Hans, Limhamn
Mårtensson, Bo, Saltsjö-Boo
Mårtensson, Torbjörn, Ystad

Ney, Birgitta, Stockholm
Nilsson, Anita, Västra Frölunda
Nilsson, Carsten, Skarpnäck
Nilsson, Pär, Gnesta
Nilsson, Torbjörn, Stockholm
Nordegren, Thomas, Bromma
Nordling, Jonas, Stockholm
Nordlöf, Malte, Gusum
Nordström, Bo, Lindome
Norling, Anna, Gävle
Norrman, Ingrid, Göteborg
Norrman, Leif, Annerstad
Novo, Johanna, Stockholm
Nygren, Gunnar, Mariefred
Nyström, Lars, Linköping
Näslund Bo, Smygehamn
Näslund, Nils Sture, Malmö

Odén, Tomas, Göteborg
Odlander Jutterström,
Christina, Uppsala
Ohlén, Alf, Adelsö
Olander, Håkan, Stockholm
Olin, Mats, Stockholm
Olofsson, Morgan, Stockholm
Olow, Anders, Stockholm
Olson, Rolf, Stockholm
Olsson, Agneta, Göteborg
Olsson, Jimmy, Staffanstorp
Olsson, Per Allan, Saltsjö-Boo
Oscarsson, Ingemar, Lund

Pagil, Arne, Göteborg
Palmkvist, Peter, Lund
Paremo, Tommy, Bara
Perlenberg, Csaba Bene,
Billdal
Pers, Anders H, Hallsta-
hammar

Persson, Lars, Göteborg
Persson, Peter, Kristianstad
Persson, Roland, Kristianstad
Perwe, Johan, Vaxholm
Petersson, Klas, Alingsås
Pettersson, Åke, Lund

Rabenius, Lars, Stockholm
Rahm, Henrik, Lund
Ramklint, Lars, Malmö
Reinholdsson, Anders, Kinna
Rinkeborn, Hans, Västerås
Romefors, Örjan, Stockholm
Rosen, Robert, Gävle
Rosin, Mats, Umeå
Rosqvist, Lennart, Angered
Rudhe, Elisabet, Hägersten
Rumar, Lars, Stockholm
Runow, Andreas, Lund

Rur, Bengt, Väddö
 Ruth, Arne, Mehedeby
 Rydén, Per, Lund
 Rydh, Marianne, Solna

 Samuelsson-Leffler, Agneta,
     Saltsjö-Boo
 Samuelsson, Jan, Härnösand
 Sandahl, Dag, Löttorp
 Sanden, Weimar, Älvsjö
 Sandin, Lars, Nacka
 Sandlund-Gäfvert, Elisabeth,
     Bromma
 Scherman, Jan, Stockholm
 Sehlin Zederfeldt, Maria,
     Malmö
 Severinsson, Emma, Malmö
 Sigvardsson, Ola, Stockholm
 Sjö, Björn, Stockholm
 Sjögren, Martin, Göteborg
 Sjöman, Börje, Stockholm
 Sjöstrand, Nils, Stockholm
 Skarhed, Anna, Göteborg
 Skoglund, Lars-Olof, Stock-
     holm
 Sköld, Gullan, Stockholm
 Sollbe, Barbro, Gävle
 Sommeliuss, Sören, Helsing-
     borg
 Sponberg, Udo, Sävedalen
 Stenius, John, Uppsala
 Stenmark, Bernt, Sandviken
 Stigedal, Daniel, Varberg
 Storn, Thomas, Lund
 Strandberg, Hans, Stockholm
 Strandell, Leif-Rune, Stockholm
 Strömquist, Stefan, Uppsala
 Ståhl, Pernilla, Lund
 Stålarms, Elisabet, Varnhem
 Sundin, Staffan, Jönköping

 Svan, Christer, Kallinge
 Svanberg, Åke, Strömstad
 Svedin, Lennart, Malmö
 Svedlund, Morgan, Handen
 Svensson, Carl-Johan, Jön-
     köping
 Svensson, Göran, Uppsala
 Svensson, Göran, Nödinge
 Svensson, Janne, Huskvarna
 Svensson, Sonja, Stockholm
 Svensson, Waltraut, Hovås
 von Sydow, Elisabeth, Lidingö
 Särnvald, Peter, Stråvalla
 Söderberg, Karen, Malmö
 Söderbergh, Catharina, Järfälla
 Söderlund, Marcus, Brand-
     bergen
 Söderman, Helena, Handen

 Taubert, Johan, Sköndal
 Tholin, Jens, Solna
 Thorsell, Staffan, Stockholm
 Thulin, Staffan, Skarpnäck
 Thunström, Anders, Löttorp
 Tjerneld, Andreas, Ljugarn
 Torekull, Bertil, Brantevik
 Tornbjer, Charlotte, Lund

 Ullenhag, Jörgen, Uppsala

 Vesterlund, Eskil, Malmö
 Vidlund, Annalena, Göteborg
 Vigsö, Orla, Alingsås
 Viklund, Stig-Henrik,
     Skellefteå
 Viktorson, Bengt, Örebro
 Vilhelmsson, Kent, Stockholm

 Wadbring, Ingela, Alingsås
 Wall, Ingrid, Trelleborg

Wedel, Kristian, Göteborg	Åhlander, Torsten, Luleå
Weisberg, Pia, Johanneshov	Åhlén, Carl-Gunnar, Stockholm
Weibull, Lennart, Göteborg	Åkerlund, Kjell, Saltsjö-Boo
Welander, Lars-Olof, Hässelby	Åsen Ekstrand, Eva, Gävle
Wickman, Lars, Malmö	
Widholm, Torsten, Stockholm	Öberg, Gunnar, Visby
Wigforss, Johan, Särö	Öhrn, Maria, Malmö
Wikner, Mikael, Umeå	Öhrström, Lilian, Stockholm
Wrangle, Ann-Marie, Stockholm	Örnebring, Henrik, Karlstad
Wreden, Ake, Eksjö	Örneus, Jan, Stockholm
	Österström, Jan, Göteborg
Zetterberg, Kent, Stockholm	Östnäs, Anders, Lund
Zetterberg, Leif, Stockholm	
Zilliacus, Henrika, Helsingfors, Finland	

Företag och organisationer

Aftonbladet AB, Tidningen, Stockholm
 Borås Tidning, Borås
 Dagens Nyheter AB, Stockholm
 Eskilstuna-Kurirens Stiftelse, Eskilstuna
 Expressen Kvällstidningen AB, Stockholm
 Gota Media, Kalmar
 Gotlands Media AB, Visby
 GUJournalen, Göteborgs universitet, Göteborg
 Herenco AB, Jönköping
 MittMedia AB, Gävle
 Norrbottens-Kuriren AB, Luleå
 Nya Lidköpings-Tidningen AB, Lidköping
 Piteå Tidning AB, Piteå
 Publicistklubben, Stockholm
 Skånes journalistseniorer, Lund
 Skånska Dagbladet AB, Malmö
 Smålandsposten AB, Växjö
 Stampen Lokala Medier AB, Göteborg
 Stockholmsjournalisterna Seniorer, Stockholm
 Svenska Dagbladets AB & Co Hb, Stockholm
 Svenska Journalistförbundet, Stockholm

Svenska Tidningsutgivareföreningen, Stockholm
Sveriges Radio, Stockholm
Sydsvenska Dagbladet AB, Malmö
Sydöstra Sveriges Dagblad AB, Karlskrona
Tidnings AB Nya Dagen, Stockholm
Ulricehamns Tidnings AB, Ulricehamn
Västsveriges Journalistseniorer, Göteborg
Västerbotten-Kurirens AB, Umeå
Östgöta Correspondenten AB, Linköping

MODEJOURNALISTIK i krigstider. De giftiga pennorna i 1800-talets svenska dagspress. Barnboks författaren som blev utrikeskorrespondent.

Det är tre av ämnena i katalogen över artiklar i 2024 års mediehistoriska årsbok – som också bland mycket annat innehåller en recension av en avbruten reportageserie signerad en blivande nobelpristagare, en krönika om minnesvärda händelser och en beskrivning av vilka konsekvenserna för yttrandefriheten kan bli när ett liberalt regeringsparti byter färg.

UTGIVEN AV

SVENSK

MEDIEHISTORISK

FÖRENING